

Impact Factor – 6.293

ISSN-2349-638x

Aayushi

International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

14th March – 2020

Editor

Mr. Pradip B. Patil

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Impact Factor

SJIF 6.293

For details Visit to:

www.aiirjournal.com

© Editor Of this conference

All rights reserved. No part of this publication can be reproduced, stored or transmitted in any form or by any Means, Electronic as Mechanical, including Photocopy, Micro-filming and recording or by any information Storage and retrieval System without the Proper Permission in writing of copyright owners. The opinions expressed in the articles by the Authors and contributors are their own and the Chief Editor assumes no responsibility for the same.

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

ISSN : 2349-638x

Special Issue No.72 Published by:

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 6.293

Website : www.aiirjournal.com

Chief Editor – Pramod P. Tandale

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1	Dr. Asmita Pradhan	Women Empowerment Through Panchayat Raj	1
2	Dr. Madhavi Pawar	Role of Panchayat Raj in Women Empowerment & Education	4
3	Vinod Mahadev Magadum Dr. D. N. Patil	Public Distribution System and Poverty in India	6
4	Dr. Santosh Tatyaso Birnale	Structure of Panchayat Raj in India	9
5	Dr. Vikas Vasant Kshirsagar	Rural Development Scheme	12
6	Dr. Pratibha Sadashiv Desai	Rural Development & Schemes In India	15
7	Mr. Meshram Rajesh Martand	The Role of Public Libraries in Socio-Cultural Development in Rural areas in Maharashtra	20
8	Chandrakant K. Chavan	Role Of Technology In Agriculture Development	25
9	Kamble Gautami Vasant	Natural Resources And Rural Development	27
10	Dr. Manisha V. Shirodkar	Mahila Gram Sabha and Grass Root Reality	33
11	Dr. Vijay Jaysing Mane	72 years of Independent India and the State of Local Self Government with Special Reference to Gram Sabhas	36
12	Mr. J. B. Sorate	Panchayat Raj- Rural Development and schemes	39
13	Mr. Munkir Mujawar	73 rd Constitutional Amendments and Women Representation in Politics: A Study	41
14	Shrikant Banda Desai	Role Of NGOS In Rural Development: A Social Work Perspective	45
15	Shri Sanjay N. Patil Dr. Deepak S. Narkhede	Disparities in Sex Ratio in Rural Kolhapur	48
16	Vishal Vishnu Ovhal	Chhatrapati Shahu Maharaj: An Important Bridge Connecting Educational Development To Rural Development	52
17	Shri. Vinod Machhindranath Barde	Guru-tech-A development Model for Rural health and Education in 21st Century	57
18	Mr. Abhijit S. Misal	Role Of Panchayat Raj In The History Of Rural Development	59
19	डॉ. रशिद नजरुद्दीन तहसिलदार	हिंदी उपन्यास में ग्रामजीवन, पंचायत राज और ग्राम विकास	62
20	डॉ. अशोक बळी कांबळे	समकालीन हिंदी कहानी में ग्राम जीवन की समस्याएँ	65

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
21	प्रा.डॉ. संजय बजरंग देसाई	भूमंडलीकरण और राजभाषा हिंदी	69
22	प्रा. संदीप पांडुरंग शिंदे	पंचायती राज व्यवस्था और हिंदी उपन्यास	72
23	प्रा. प्रदीप बळवंत पाटील	सर्व शिक्षा अभियान - एक महत्वाकांक्षी योजना	75
24	डॉ.शहाजीराव धोंडीराम वारके	ग्रामपंचायतीचा ग्रामीण विकासातील सहभाग	79
25	डॉ. अ. जी. मगदूम	ग्रामीण विकासात जलस्वराज्य प्रकल्पाचे योगदान	82
26	प्रा.श्रीमती.शारदा शामराव पाटील	शिक्षणातून ग्रामीण विकास	86
27	सौ अनघा ध. मोरुस्कर	पंचायत राज : ग्रामीण विकासाची गुरुकिल्ली	91
28	प्रा.डॉ. अशोक कांबळे	‘शेतकऱ्याचा असूड’ कृषी जीवनाचा पहिला अविष्कार	94
29	कॅप्टन अरविंद चौगले	कोल्हापूर जिल्ह्यातील साखर कारखानदारीचा ग्रामीण विकासावर प्रभाव, एक अभ्यास	99
30	श्री. डी.एन. महाडिक श्री.एस. के. शिऊडकर	ग्रामसभेसमोर येणाऱ्या समस्या व उपाययोजनांचा अभ्यास	102
31	प्रा. डॉ. के. डी. पाटील	भारतातील ग्रामीण विकासात शासकीय योजनांचे योगदान	106
32	डॉ. के. पी. वाघमारे	ग्रामीण विकासाचा राजमार्ग कृषी पर्यटन	110
33	डॉ. मीनाक्षी नंदकुमार मोरे	ग्रामगीता आणि ग्रामीण विकास	113
34	डॉ. सरला आप्पासाहेब आरबोळे	शासकीय योजना आणि ग्रामीण विकास : भारत निर्माण योजनेचा विशेष अभ्यास	117
35	प्रा.प्रविण प्रकाश डांगे	राजकीय सत्तेच्या विकेंद्रीकरणातून ग्राम विकासाचे एक साधन : पंचायतराज	120
36	प्रा. रीना रामचंद्र कांबळे	ग्रामीण विकासात शासकीय योजनांचे योगदान ; समाजशास्त्रीय विश्लेषण	123
37	श्री.सुशांत काशिनाथ महाजन	ग्रामीण विकास आणि विविध शासकीय योजना	126
38	सौ. सुप्रिया अ. शिंदे	ग्रामपंचायत आणि कल्याणकारी कृतीकार्यक्रमांची अंमलबजावणी	128
39	डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील	महाराष्ट्रातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थिती आणि वास्तव	133
40	डॉ.सौ.उर्मिला महेश चव्हाण	ग्रामीण विकास आणि योजना	136
41	प्रा.सुप्रिया आनंदराव देसाई	भारतीय ग्रामीण समाजातील दुर्बल घटक : स्त्री	141
42	प्रा. नितीन तुकाराम जाधव	पंचायत राज आणि राष्ट्रीय चळवळीचा विकास	143
43	विक्रमसिंह बाबासो राऊत शैलेंद्र बजरंग गुंड	ग्रामीण विकास आणि योजना	147

Women Empowerment Through Panchayat Raj**Dr. Asmita Pradhan,**

Head & Associate Professor,

Dept. of Economics.

K. H. College, Gargoti.

01. Introduction :**‘ Our Panchayat- Our Future’**

Women constitute half part of the Society, but they are a way of political, Social, Economic & health opportunities. Women with disabilities have been largely neglected. Also due to many society rules & regulating. They never are a part of the decision Making Process. Through at present women enjoy equal status with men as per the constitution and legal provisions but still, they have a long way to go, it is true and proved that “a country prosper if its women prosper” so Women’s empowerment is vital towards the development of the society.

‘ Empowerment’ means ‘ To Authorize’ in the context of the people they have to be authorized to have control over their own lives. Empowerment is an only effective answer to oppression, exploitation, Justice in Society.

Women Empowerment means to give women the opportunity to fulfill their creative Capabilities, desires and take decisions independently. It has social, political, economic, cultural dimensions. The concept of empowerment in 1995 the “ Fourth world Conference on women” in Beijing.

The various schemes for the development of citizens are run to keep social and economic condition of the country balanced by the central and state governments. Crores of rupees fund sanctioned for various society useful schemes in every year’s budget by the central and state government. Some of the fund is kept reserved for women welfare schemes run by the *Panchayat Raj*. The reserved amount is one third of the total amount. In present research paper a review has been taken of the various schemes for women.

02. Objectives

- To study the schemes of women empowerment through Panchayat Raj.
- To Study the Role of women welfare schemes through Panchayat Raj.
- To study the necessity of the schemes for women welfare.
- To study the knowledge & awareness about Panchayat Raj system.

03. Research Methodology

Research has collected secondary data from various Magazines, News Paper, Books, Internet, etc. and Interview of Mahila & Balkalyan Department of Jilhaparishad & Panchayat samiti.

04. Various Schemes of Women Empowerment Through Panchayat Raj :-**1) Participation Of Women In Agriculture Sector**

There are 90% of women in agriculture sector in Maharashtra State. The government has started this Scheme for such women. This is run by the voluntary organizations. Training of how to use advanced technology in agriculture and agriculture supplement occupations is given. Women can develop with more pace due to this.

Things regarding scheme and subsidy :-

1. Women Exhibition – Rs. 25,000
2. Total fund – Rs. 50,000
3. Village level training – RS.25,000
4. Training material – 10,000

2) Maitrin Scheme :-

This scheme is run by *Zilha Parishad* for the family which begets baby girl. A goat is given to the family on 90% subsidy. This scheme is important to welcome baby girl’s birth and social awareness.

Characteristics and criteria of the scheme:-

- ❖ The willing beneficiary family should have begotten a baby girl in the previous year.
- ❖ Beneficiary shouldn’t have more than two children. The family which has two daughters is given preference.

- ❖ The beneficiary family shouldn't have availed of any other goat keeping scheme
- ❖ Beneficiaries should pay 10% amount on goat purchasing and then they get 90% subsidy.
- ❖ Certificate of toilet being at home should be attached to the application.

3) Indira Gandhi National Widow Retirement Payment Scheme :-

The people below poverty level can avail of this central government scheme. More than 805 handicapped person is given Rs 200 subsidy per month. The same beneficiary is given Rs. 400 through *Sanjay Gandhi Niradhar Scheme*. Thus total benefit of 600Rs.

Essential Documents

- Birth certificate or age certificate issued by district Medical Officer
- Ration card copy and residential certificate by local revenue officer.
- Applicant's income certificate of Rs. 21000 per year issued by the *Tahasildar*.
- The certificate of the applicant being below poverty level issued by *Grampanchayat*.
- Handicapped certificate issued by the district Medical Officer.

4) Counseling Centre For Women:-

The government conducts counseling centre especially for the women who are physically, mentally and sexually harassed in most of the families in rural area.

Characteristics Or Criteria:-

- Women are given guidance on physical and sexual nuisance.
- This scheme is run for women's social, psychological lawful counseling.
- The government gives grant to the centers which guide women of *taluka* and district level.
- The women from rural area undergo various nuisances. In this situation these counseling centers are helpful.

5) Janany Security Scheme:-

The women from below poverty level and scheduled cast families can get subsidy after their delivery.

Characteristics Or Criteria:-

- The women from below poverty level and scheduled cast families get Rs 700 if delivery is taken place at government hospital and 500 Rs. When at home
- Women from urban area can get Rs. 600 subsidy through this scheme.
- If caesarean operation had to be done due to high risk, the woman can get Rs. 1500 subsidy.

6) Sewing Machine:-

This is a scheme of social welfare department run by *panchayat samitee*. Sewing machines are distributed to the women on 100% subsidy.

Characteristics Or Criteria:-

- Willing beneficiary should present certificate of sewing work given by local tailor
- Application in prescribed form with essential documents to the panchayat samitee office.
- Income certificate of the beneficiary minimum Rs. 50,000
- Caste certificate
- Certificate from Gram sevak of not having benefit of the same scheme

7) Other Schemes For Women

- 1) Karate Training scheme
- 2) Business training course
- 3) Grant for chili grinding machine
- 4) Grant for flour grinding machine
- 5) Computer training
- 6) Domestic solar camp
- 7) Savitribai phule scholarship

In India today has more than 500 district Panchayats around 5,100 block Panchayats and more the 2,25,000 village panchayat, 90 Munipal Corporation, 1,500 Muncipal Corporations, 1800 Nagar Panchayat ant there are also 6,81,258 wmen elected to Gram Panchayats, 37,109 women to panchayat at the intermediate level and 3153 women panchayat at the district level.

Panchayat Raj System

Sr. No	Name	Quantity
01	District Panchayat	500
02	Block Panchayat	5100
03	Village Panchayat	2251000
04	Municipal Corporation	1500
05	Nagar Panchayat	1800

05. Role of Panchayat Raj in Women Empowerment

- I. Women are taking up to enter politics at the lower level in the spirit of self governance.
- II. One million women have actively entered into the political life in India. Reservation for women in Panchayat (Chairman and Members) up to 1/3 seats.
- III. Women can work on the creation, development and promotion of self-help groups, Co-operatives and employment in Rural areas.
- IV. Women leaders in the Panchayat Raj are transforming local governance by sensitizing the state to issue of poverty, inequality and gender injustice.
- V. Through panchayat Raj women are changing governance are evident in the issues they choose to water, alcohol abuse, education, health and domestic violence.
- VI. Women are also taking action against child marriage, and child domestic labour, while promoting girl-child education. Also women have used their elected authority to address quality health care as critical issue.

06. Knowledge & Awareness about Panchayat Raj System

80% of women are not aware of rural development schemes like NREGS, GRY and funds received under these schemes. Dependence on their husbands and other male members of the family, low level of education lack of Interest, the inequality of training etc. appear to be the causes of women's low level of awareness. Women reservation has led only to formal and not real empowerment of the women in panchayat it is seen that the participation of the women shall have to get co-operation from their family members. Participation of women in preparing budget and plan is also not to the desire attend and it is dissatisfactory is factory it is only due to less useful is age give to the women due to male-dominated social system.

Conclusion:-

Panchayat Raj can be the first step for political empowerment of women as the confidence and understanding of polity can allow them to participate in elections. It is the only beginning of a Journey towards empowerment. The journey of women in local governance is not so long. It is true that only women can effectively voice their pent-up feelings, requirement and development process. The reservation at the local level and women is participation in panchayati raj Institutions are not enough for the women empowerment. We have a long way to go, but we will get there someday. Swami Vivekanda had said "That nation which doesn't respect women will never become great now and nor will ever in future and in pursuit of making India a great Nation, let us work towards giving women their much deserved status."

Reference:-

1. Dr. V.B. Patil Panchayat Raj – Prashant Publication, Jalgaon- 2009
2. www.mahaagri.gov.in
3. www.mahanhm.gov.in
4. www.ah.adfmaharashtra.in
5. www.socialjustice.special.gov.in
6. www.maharashtra.gov.in
7. The hunger project. "Two million women Leaders and counting : Indian women participate in their local government." International museum of Women Archived from the original in 30th June 2015.

Role of Panchayat Raj in Women Empowerment & Education**Dr. Madhavi Pawar**Karmaveer Hire College,
Gargoti**Introduction :**

Panchayati Raj institutions are main body of village local government that play very significant role in development of village especially primary education, health, agricultural developments, women & child development and women participation in local government etc. As far as education is concerned, it is an important tool of harmonious development of the people such as intellectual, social, economic, spiritual etc. It is an important weapon which develops the sense of responsibility as citizens towards rural development & management through Panchayatraj system for maintaining the sustainable development.

Objectives :

The prime objectives of the three tier Panchayatraj system are to curb poverty, uplift the standard of living of people in the remote areas and enhance a healthy & wealthy society by creating awareness among them about hygiene, sanitation & eradication of illiteracy.

Main functions of Gram Panchayat are - Maintenance of water resources, roads, drainage, school buildings. To collect local taxes, to execute government schemes related to employment. Mahatma Gandhi advocated Panchayat raj as the foundation of India's political system.

Types of Panchayat - The system has three levels - Gram Panchayat, Mandal Parishad & Zilla Parishad.

The Panchayat is Chaired by the Sarpanch. The Secretary of the Panchayat is non-elected representative appointed by the State Government, to oversee Panchayat activities. The Chairman of the Zilla Parishad should be the District Collector & Magistrate.

Balwant Rai Mehta was the pioneer of 'Panchayat raj' in India.

The concept of 'Panchayat raj' was first implemented in Rajasthan. This scheme was inaugurated by late Prime Minister Jawaharlal Nehru in Nagpur district.

Source of Funds - Money comes as grants-in-aid from Central or the State Government or from the Zilla Parishad or Panchayat Samiti. And also loan collected from the Central Government.

Gram Panchayat and Education Management

The village represent a cohesive community & they promote programmes like - involving support of the community, such as early childhood care & education, primary education, non-formal & Adult education. At the sametime (VEC) may be considered the ideal organization to mobilize and involve people in educational efforts.

Education is an important instrument for all round development of the people. It is only an instrument which develops the society and the nation. Education trains the people to face the challenges and make their lives better & luxurious. Panchayatraj institutions are the backbone of village/rural development which inculcate the sense of care and management for sustainable development. As well as Panchayatraj institution work for the eradication of illiteracy and facilitating the primary education at large extent.

Panchayatraj is actually a local self government system especially in India. This is particular for the rural areas where local administrative affairs are kept in check and resolved by this system. In the colonial period, the question of representation of different groups in Panchayats was not considered. This reflected the prevalent ideology, which did not address the question of female voters or women elected representatives in independent India, the constitution after guaranteeing equality to women in all spheres, left their political representation to their own willingness, opportunity and support even while providing for reservations for scheduled castes and schedule tribes in Parliament and State legislature. The Central council of local government in this third meeting held in Srinagar in 1957 recorded that the elected representatives, about 20 in number in each block Panchayat "will co-opt two women who are interested in work among women & children". The Maharashtra Zilla Parishad and Panchayat Samiti Act of 1961, provided scope for the nomination of one or two women to each of the three bodies, in case no women were elected. In many parts of India women were recruited to Panchayatraj - by co-option rather than election" (Kaushik, 1993:15).

Provision for Women in the Act :

1. The Act provides for the reservation of not less than one third of the total number of seats for women.
2. Participation in rural development as per their capacity from labourers to policy-makers.
3. Women are raising voice against injustice and atrocities. Reduction in corruption and violence against women.

Empowerment of women is the process of strengthening the economic, social and political status of women in society by which they have dignified and well - regarded life. The reservation in local bodies helps women to gain respectful position and to address their issues and concerns, but has not been substantially supported by male society. One initiative made by the government includes increasing the reservation threshold from 30% to 50% women in parliament in decision making. Even though India has managed to legislate representation, it is only the first step in a long way ahead for women to be on par with men as decision makers. Government have also involved in implementing lot of schemes Pradhan Mantri Mahila Shakti Kendra, which will empower rural women through community participation to create an environment in which they realize their full potential. The Ministry of women and child development also conducts Training of Trainers of Elected Women Representatives of Panchayatraj to deliberate upon issues related to empowerment of women and functioning of PRIS, describe processes of participation planning in local governance & enable women to identify their own leadership potential to contribute effectively as change agents.

Conclusion :

Overall Panchayatraj Institutions play a significant role in Educational Administration. The new Panchayat Act has conferred many powers and responsibilities to the village Panchayat in different fields. In performing its various duties and responsibilities, the Panchayat can give necessary instructions to different individuals, institutions or the owners of those institutions. The Panchayat system also works towards the development of their regions according to the needs of the people. A Panchayat works at various levels, from Creation of necessary establishments such as primary schools, to hygiene related issues, to water requirements help towards generating jobs at the village level.

Reference :

1. Thakur, D. & Thakur D.N. (1996). Educational Planning & Administration, New Delhi : Deep & Deep Publications.
2. Web links - www.eledu.net/---/Education - Panchayat at %20 & %20 decentralisation.

Public Distribution System and Poverty in India**Vinod Mahadev Magadum**Research Scholar,
Department of Economics, Rani Channamma University,
Belagavi, Karnataka**Dr. D. N. Patil**Professor, School of Business and Economics
Department of Economics, Rani Channamma University,
Belagavi, Karnataka**Abstract*****“Poverty is the worst form of violence”******- M. K. Gandhi***

India is a democratic country where several schemes and programmes by the government approaching towards generation of employment opportunities and eradication of poverty, malnutrition existed in the masses of India. As per Tendulkar committee report 2011, poverty level is at 25.7 percentage in rural and 13.7 percentage in urban area at all India level. The variation is existed in states/UTs in number of poor across the country. The government initiation of PDS was historical in India perspective. Now recently National Food Security Act of 2013 emphasised on reducing poverty and provide food security to around 75 percentage of rural and 50 percentage of urban areas. It has significant role in poverty eradication. In this connection, this paper enlighten on NFSA provision towards poverty eradication in India. It is suggested that to follow ‘One nation One ration card’, ‘One rule for identification of beneficiaries, proper implementation of NFSA through TPDS to reduce poverty that existed vary by states/UTs across country. This paper follows the methodology, scope of study, imitations and references.

Key words: Food Security, Public Distribution System, Poverty Eradication**Introduction**

The Sustainable Development Goals has been given first and foremost importance to end poverty by 2030 among other. It is a need and time to counter the poverty for modern civilian society. Unless and until the end of poverty and unemployment, there will not be more prosperity in the world. In order to achieve the same, India has initiated many the schemes and programmes for creation of welfare state. They includes MGNREGA, National Food Security Act 2014, Sanitation campaigns, universalisation of education and other. India has passed the National Food Security Act in 2013 to provide food security covering 75 percentage of rural and 50 percentage of urban population. The Targeted Public Distribution System (TPDS) entrusted to target the real beneficiaries of the scheme.

Review of Literature

1. Jean Dreze and Reetika Khera (2013) found that there is both good news and bad news in PDS system of India. There is a significant impact by the PDS on rural poverty, particularly where there is a well functioning of PDS is shown good news and the bad news was the PDS has very little impact on rural poverty in a number of large states such as Bihar, Jharkhand, UP and West Bengal due to overdue of PDS reforms.
2. Ashok Kumar H and Naveen T. M (2014) have analysed that the beneficiaries are satisfied with PDS system existed in Mysore district of Karnataka. It is also emphasized that the average cards allotted to each Fair Price Shops are high which became hurdle to the FPS functioning. The PDS is failed to reach the beneficiaries to the needy in right time.
3. Narayan N (2015) in his study found that majority of the PDS beneficiaries were from weaker section and they constituted with agricultural labourers. In the study, it is found that government servants, employees in private sector, small entrepreneurs, village traders and moneylender also have been the customers of PDS in the Karnataka, which is seems universal in nature.
4. **Need of the study** The various schemes and programmes of the government has been analysed with a point of view of poverty eradication and food security in India by the experts and researchers. The existence of new food security bill known as NFSA (2013) which became step towards food security in general and poverty eradication with reducing malnutrition has significant in India development. There is a need to consider the NFSA with a point of view that to how it benefits to poor masses across the country.

Objectives

The present paper aims to fulfil the below objectives

1. To know the National Food Security Act (2013) and Poverty status in India
2. To analyse the NFSA coverage and provisions
3. To offer suggestions for betterment of PDS in reducing poverty

Data source and limitation of the study

This paper is analytical and descriptive in nature. The data and necessary information has been gathered from various secondary sources such as planning commission expert group reports, ministry of food and civil supply, articles, RBI bulletin, magazines and websites. It is limited to the analysis of poverty status as per 2011 tendulkar committee and NFSA (2013).

NFSA and Poverty in India

The enactment of the National Food Security Act (2013) on July 5, 2013 marks a paradigm shift in the approach to food security from welfare to right based approach. This act legally entitles 75 percentage of the rural and 50 percentage of the urban population under the TPDS. About two thirds of population therefore is covered under the act to receive highly subsidised food grains i.e upto 35kgs of rice and considerable quantity of wheat which is vary from states to states.

Table 1 NFSA Coverage and Poverty in India

Sl. No	States/UTs	Rural Poverty (% age of persons)	NFSA Coverage - Rural in (%)	Urban Poverty (% age of persons)	NFSA Coverage - Urban in (%)
1	Andhra Pradesh	11.0	60.96	5.8	41.14
2	Arunachal Pradesh	38.9	66.31	20.3	51.55
3	Assam	33.9	84.17	20.5	60.35
4	Bihar	34.1	85.12	31.2	74.53
5	Chattisgarh	44.6	84.25	24.8	59.98
6	NCT of Delhi	12.9	37.69	9.8	43.59
7	Goa	6.8	42.24	4.1	33.02
8	Gujarat	21.5	74.64	10.1	48.25
9	Haryana	11.6	54.61	10.3	41.05
10	Himachal Pradesh	8.5	56.23	4.3	30.99
11	Jammu & Kashmir	11.5	63.55	7.2	47.10
12	Jharkhand	40.8	86.48	24.8	60.20
13	Karnataka	24.5	76.04	15.3	49.36
14	Kerala	9.1	52.63	5.0	39.50
15	Madhya Pradesh	35.7	80.10	21.0	62.61
16	Maharashtra	24.2	76.32	9.1	45.34
17	Manipur	38.8	88.56	32.6	85.75
18	Meghalaya	12.5	77.79	9.3	50.87
19	Mizoram	35.4	81.88	6.4	48.60
20	Nagaland	19.9	79.83	16.5	61.98
21	Odisha	35.7	82.17	17.3	55.77
22	Punjab	7.7	54.79	9.2	44.83
23	Rajasthan	16.1	69.09	10.7	53.00
24	Sikkim	9.9	75.74	3.7	40.36
25	Tamil Nadu	15.8	62.55	6.5	37.79
26	Telangana	-	60.96	-	41.14
27	Tripura	16.5	74.75	7.4	49.54
28	Uttar Pradesh	30.4	79.56	26.1	64.43
29	Uttarakhand	11.6	65.26	10.5	52.05
30	West Bengal	22.5	74.47	14.7	47.55
31	A & N Islands	1.6	24.94	0.0	1.70
32	Chandigarh	1.6	38.54	22.3	47.26
33	Dadra & Nagar Haveli	62.6	84.19	15.4	51.54
34	Daman & Diu	0.0	26.66	12.6	56.47
35	Lakshadweep	0.0	35.30	3.4	33.56
36	Puducherry	17.1	59.68	6.3	46.94
	All India	25.7	75.00	13.7	50.00

Source: NFSA, 2013 website & Planning Commission, Tendulkar Committee report on poverty 2011.

Table 1 reveals that the coverage of NFSA in different states/UTs is vary. The states viz. Assam (84.17), Bihar (85.92, Chattisgarh (84.25)), Jharakhand (86.48), Karnataka (76.04), Madhya Pradesh (88.560, Meghalaya (77.790, Mizoram (81.88), Nagaland (79.83), Odisha (82.17, UP (79.560), Dadar and Nagar Haveli (84.19) has

rural coverage compare to other states/UTs. It shows that the existence of poverty is higher in rural areas of these states/UTs among other. The states viz. Arunachal Pradesh (51.55), Assam (60.35), Bihar (74.53), Chattosgarh (59.98), Jharkhand (60.20), Madhya Pradesh (62.61), Manipur (85.75), Nagaland (61.98), Odisha (55.77), Rajasthan (53.00), U.P (64.43), Uttarakhand (52.05), Dadar & Nagar Haveli (51.57) and Daman & Diu (56.47), has urban coverage more amongst other states. It shows that the disparity occurred between the states in coverage that based on poverty existed in corresponding states.

It also shown about the state wise poverty level across the country as per Tendulkar committee. The all India level poverty is stood at 25.7 percentage in rural area and 13.7 percentage in urban area. The states viz. Arunachal Pradesh (38.90), Assam (33.9), Bihar (34.1), Chattisgarh (44.6), Jharkhand (40.8), Madhya Pradesh (35.70), Manipur (38.8), Mizoram (35.4), Odisha (35.7), U.P (30.4), & Dadar and Nagar Haveli (62.6) has more poverty than the all India poverty level (25.7). Likewise, the poverty level in states/UTs viz. Arunachal Pradesh (20.3), Assam (20.5), Bihar (31.2), Chattisgarh (24.8), Jharkhand (24.8), Karnataka (15.3), M.P (21.0), Manipur (32.6), Nagaland (16.4), Odisha (17.3), U.P (26.1), West Bengal (14.7), Chattisgarh (22.3), Dadar & Nagar Haveli (15.4) in urban area has higher poverty level among other states.

Discussion and Suggestions

The level of poverty existed in various states/UTs across the country is having high variation, particularly the states of north east India. The NFSA coverage shows that in rural areas, the coverage of 75 percentage works as guard to rural masses where 25.7 percentage of poverty is existed. The NFSA covering 50 percentage of urban population where 13.7 percentage of poor existed. There is a correlation between the existed poverty level and coverage under the NFSA 2013. It is found that the NFSA covered multiple times people living below the poverty line corresponding to each states/UTs. It is also found that less developed states have more poverty. The states/UTS viz. Punjab, Kerala, Goa, Himachal Pradesh, Chandigarh, A & N Islands, Lakshadweep has minimal rural poverty. Even though they covered under the NFSA systematically by which through proper implementation poverty can be reduce to zero. It is the same case with urban areas of the said states. The states/UTs viz. Goa, Himachal Pradesh, J & K, Kerala, Mizoram, Sikkim, A & N Islands and Puducherry where urban poverty is existed lower than 7 percentage. It significantly plays important role to reduce the poverty at negligible level. It is also suggested that to avoid errors of inclusion and exclusion, need is felt to emphasize on One Nation One Card, One Nation One Rule to Beneficiaries through maximum use if information technology.

Reference

1. Angus Deaton (2003) "Prices and Poverty in India, 1987-2000" EPW, January-25, 2003
2. Ashok Kumar H and Naveen T.M (2014) "Public Distribution System in the context of social security and poverty alleviation in Mysore district, Karnataka" in Journal of Research in Humanities and social Science, Vol-2, Issue-12, (2014), Page 59-53
3. Department of food and civil supply, government of India
4. Deaton, A and J P Dreze (2002). Poverty and Inequality in India: A Re-Examination. Economic and Political Weekly, 37 (36): 3729-48.
5. Planning Commission (2012): Press Note on Poverty Estimates, 2009-10, 19 March.
6. Planning Commission, Government of India, Press note on poverty estimates, 2011-12, 2013.

Structure of Panchayat Raj in India

Dr. Santosh Tatyaso Birnale

Assistant Professor,
Night College of Arts and Commerce, Kolhapur.

Introduction

In India, the "Panchayati Raj" generally refers to the system of local self-government in India introduced by a constitutional amendment in 1992, although it is based upon the traditional panchayat system of the Indian subcontinent. The recommendation of L.M. Singhvi Committee (1986) was accepted. This Panchayati Raj system was formalized in 1992, following a study conducted by a number of Indian committees on various ways of implementing more decentralized administration. The modern Panchayati Raj and its Gram Panchayats are not to be confused with the extra-constitutional Khap Panchayats (or Caste Panchayats) found in northern India.

Objectives of the Study

1. To study the functions and composition of Panchayat Raj in India.
2. To know the structure of Panchayat Raj in India.

Research Methodology

The present research paper is based on secondary data. The researcher will collect secondary data to fulfill the objectives of the study. Required supportive data will be collected from various reports and documents published concerning to panchayat raj institutions in India. Researcher collects the information about the issue through the detailed review of research literature. List of committees

List of committees constituted for recommendations regarding Panchayati Raj in India:

Balwant Rai Mehta	:	1957
V. T. Krishnamachari	:	1960
Takhatmal Jain Study Group	:	1966
Ashok Mehta Committee	:	1978
G. V. K. Rao Committee	:	1985
Dr. L. M. Singhvi Committee	:	1986
P. K. Thungon Committee	:	1989
S. Mohinder Singh	:	2013

Structure of Local Administration in India

In India, the Panchayati Raj now functions as a system of governance in which gram panchayats are the basic units of local administration. The system has three levels: Gram Panchayat (village level), Mandal Parishad or Block Samiti or Panchayat Samiti (block level), and Zilha Parishad (district level). It was formalized in 1992 by the 73rd amendment to the Indian Constitution. Currently, the Panchayati Raj system exists in all states except Nagaland, Meghalaya, and Mizoram, and in all Union Territories except Delhi.

Zilha Parishad (District level)

Mandal Parishad or Block Samiti or Panchayat Samiti (Block level / Tehsil Level)

Gram Panchayat (Village level)

Zilha Parishad (District level)

The governing of the advance system at the district level in Panchayat Raj is also popularly known as Zila Parishad. The chief of administration is an officer of the IAS cadre and chief officer of the Panchayat raj for the district level.

Composition
The membership varies from 40 to 60 and usually comprises:

1. Deputy Commissioner of the District
2. Presidents of all Panchayat Samitis in the district
3. Heads of all Government Departments in the district
4. Members of Parliament and Members of Legislative Assemblies in the district
5. A representative of each cooperative society
6. Some women and Scheduled Caste members, if not adequately represented
7. Co-opted members having extraordinary experience and achievements in public service.

Functions

Provide essential services and facilities to the rural population

1. Supply improved seeds to farmers and inform them of new farming techniques
2. Set up and run schools and libraries in rural areas
3. Start primary health centers and hospitals in villages; start vaccination drives against epidemics
4. Execute plans for the development of the scheduled castes and tribes; run ashram shalas for Adivasi children; set up free hostels for them.
5. Encourage entrepreneurs to start small-scale industries and implement rural employment schemes.
6. Construct bridges, roads and other public facilities and their maintenance
7. Provide employment.
8. Works on Sanitation related issues

Mandal Parishad or Block Samiti or Panchayat Samiti (Block level / Tehsil Level)

A Panchayat Samiti (block panchayat) is a local government body at the tehsil level. This body works for the villages of the tehsil that together are called a "development block". The Panchayat Samiti is the link between the Gram Panchayat and the district administration. Just as the tehsil goes by other names in various parts of India, notably mandal and taluka, there are a number of variations in nomenclature for the block panchayat. For example, it is known as Mandal Praja Parishad in Andhra Pradesh, Taluka Panchayat in Gujarat and Karnataka, and Panchayat Samiti in Maharashtra. In general, the block panchayat has the same form as the gram panchayat but at a higher level.

Composition

Membership in the block panchayat is mostly ex-official; it is composed of: all of the Sarpanchas (gram panchayat chairmen) in the Panchayat Samiti area, the MPs and MLAs of the area, the sub-district officer (SDO) of the subdivision, co-opt members (representatives of the SC/ST and women), associate members (a farmer from the area, a representative of the cooperative societies and one from marketing services), and some elected members.

Functions

1. Implementation of schemes for the development of agriculture and infrastructure
2. Establishment of primary health centers and primary schools
3. Supply of drinking water, drainage and construction/repair of roads
4. Development of a cottage and small-scale industries, and the opening of cooperative societies
5. Establishment of youth organizations in India

Gram Panchayat (Village level)

A gram panchayat or village panchayat is the only grassroots-level of panchayati raj formalized local self-governance system in India at the village or small-town level, and has a sarpanch as its elected head.

The failed attempts to deal with local matters at the national level caused, in 1992, the reintroduction of panchayats for their previously used purpose as an organization for local self-governance. There are about 250,000 gram panchayats in India.

Structure

The gram panchayat is divided into wards and each ward is represented by a Ward Member or Commissioner, also referred to as a Panch or Panchayat Member, who is directly elected by the villagers. The panchayat is chaired by the president of the village, known as a Sarpanch. The term of the elected representatives is five years. The Secretary of the panchayat is a non-elected representative, appointed by the state government, to oversee panchayat activities.

Meetings

According to Section 6 (3) of the Andhra Pradesh Panchayat Raj Act of 1994, that state's Gram Sabha has to conduct a meeting at least twice a year.

Source of Income

The Panchayats receive funds from three sources:

1. Local body grants, as recommended by the Central Finance Commission
2. Funds for implementation of centrally sponsored schemes
3. Funds released by the state governments on the recommendations of the State Finance

Commissions

Reservation for women in Panchayati Raj Institutions in India On August 27, 2009, the Union Cabinet of the Government of India approved 50% reservation for women in Panchayati Raj Institutions (PRI). The Indian states Andhra Pradesh, Bihar(1st state among all to reserve 50% of seats for women), Chhattisgarh, Himachal Pradesh, Jharkhand, Kerala, Karnataka, Madhya Pradesh, Maharashtra, Odisha, Rajasthan, Sikkim, Tamil Nadu, Tripura, West Bengal and Uttarakhand have implemented 50% reservation for women in PRIs. The majority of candidates in these Panchayats are women. Currently 100% of elected members in Kodassery Panchayat in Kerala are women

References

1. Sisodia, R. S. (1971). "Gandhiji's Vision of Panchayati Raj". Panchayat Aur Insan. 3 (2): 9–10.
2. Singh, Vijandra (2003). "Chapter 5: Panchayate Raj and Gandhi". Panchayati Raj and Village Development: Volume 3, Perspectives on Panchayati Raj Administration. Studies in public administration. New Delhi: Sarup & Sons. pp. 84–90. ISBN 978-81-7625-392-5.
3. India 2007, p. 696, Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India
4. "Panchayati Raj System in Independent India" (PDF). www.pbrdp.gov.in. Retrieved 8 August 2019.
5. Sapra, Ipsita (February 2013). "Living in the villages". Rural Democracy. D+C Development and Cooperation. Retrieved 24 April 2015.
6. Seetharam, Mukkavilli (1 January 1990). Citizen Participation in Rural Development. Mittal Publications. p. 34. ISBN 9788170992271.
7. 50% reservation for women in panchayats – One India News. News.oneindia.in (2009-08-27). Retrieved on 2013-07-28.
8. 50% reservation for women in AP, Bihar Panchayats. Sify.com (2011-11-25). Retrieved on 2013-07-28.
9. Dwivedi, Ritesh; Poddar, Krishna (1 December 2013). "Functioning of Panchayati Raj Institutions in India: A Status Paper". Adhyayan. 3. doi:10.21567/adhyayan.v3i2.10183.
10. Singhal, Vipin (17 November 2015). "Dynamics of Panchayati Raj Institutions – Problems and Prospects". Rochester, NY.
11. Billava, Narayan; Nayak, Nayanatara (1 January 2016). "Empowerment of Women Representatives in Panchayat Raj Institutions: A Thematic Review". Journal of Politics and Governance. 5: 5. doi:10.5958/2456-8023.2016.00001.2.
12. Benoy Banerjee; Irfaan Khan; Rajeev Kumar et al. (2006). "Chapter Eight: Local Governments". India Constitution at Work: Textbook in Political Science for Class XI. National Council of Educational Research and Training. ISBN 81-7450-550-4. Retrieved 30 January 2016.
13. Seetharam, Mukkavilli (1 January 1990). Citizen Participation in Rural Development. Mittal Publications. p. 34. ISBN 9788170992271.
14. Social Science. Vk Publications. p. 117. ISBN 9788179732144.
15. The Andhra Pradesh Panchayat Raj Act, 1994" (PDF). Lawsofindia.org. 2002. Section 6.(3). Retri

Rural Development Scheme**Dr. Vikas Vasant Kshirsagar**
(M.A. M.Phil Ph.D (Economics))**Introduction :-**

Rural development is the process of improving the quality of life and economic well – being of people living in rural areas. India is country of villages and its development is synonymous with the development of the people living in rural areas. India is a vast and second most populous country of the world.

Rural development has been receiving increasing attention of the government across the world. India is Predominately an agricultural country an farming and is their main occupation. In terms of methods of Production, Social Organization and Political mobilization, rural sector is extremely backward and weak. It is rightly pointed out that a purely agricultural country remains backward even in respect of agriculture.

The rural developmental programmers intend to reduce the poverty and unemployment to improve the health and educational status and to fulfill the basic needs such as food , shelter and clothing of the rural population. To improve the conditions of conditions of rural people, Government of India launched some schemes through the planning commission of India.

In India Several Rural Development schemes were implemented. One of them is Mahatma Gandhi national rural employment guarantee Act ‘ MGNREGA’ The details regarding MGNREGA is an under.

The 2016 – 2017 beget has allocated Rs . 380 billion towards MGNREGA, marking an increase of Rs.38 billion from the last year. The prime minister proclaimed that MGNREGA has received the biggest allocation , further, the finance minister claimed that if the entre allocation is spent it will be the higher expenditure by any government towards the generation of rural employment.

This paper attempts to analyze the Indian rural development scheme MGNREGA. The Mahatma Gandhi National rural Employment Guarantee a

Act, 2005 , guarantees 100 days of employment in a financial year to any rural household whose adult members are willing to do unskilled manual work.

The act has come into force with effect form February,2006 in 200 districts initially and later on, it was e3xtended to all the rural districts of India from the financial year 2008-09.

The act has implemented in phased manner 130 districts. Were added in 2007 – 08 with its spread over 625 districts across the country. This act was introduce with an aim of improving the Purchasing Power of the rural people, Primarily Semi or unskilled work to people living in rural India, whether or not they are below the poverty line.

Review of literature :- MGNREGA

A number of authors have attempted to study the MGNREGA in detail and its related problems. Khara 2008 thinks that the successful implementation of the MGNREGA in the Pati block in Orissa (India) states goes beyond the ability of this its residents to claim their rights. This is brought out by the high levels of engagemet with the programme in terms of planning, implementation and monitoring .

Mathur (2009) state that in social and it undertaken in Andhra Prodesh, (India), it was found that in certain villages, some people stated that they had not been paid for the work done. When comparisons were made of the payments as per the passbook with the payment as per the job card. It was discovered that the job card did not contain the interposes that record the work done by each person, the job card itself was incomplete.

Ambasta et. al.2008 gave a of important recommendations. These included employment 04 fulltime professionals dedicated to MGNREGA at all levels, especially at the block level. Intensive effort at building up a massive cadre of fully trained grassroot workers is required at the gram panchayat level through a nationwide movement for the capacity building, ingoing government and non-government training institutions .

Thus the detailed review of literature clearly indication that there is a need for extensive anthropological research work for under standing the socio – economic impact of MGNREGA programme on rural India .

Present Status :- MGNREGA

It is clear form the cited cases that MGNREGA is a very important rural development programme in India as it helps the rural poor to earn their livelihood. Rural development is the need of the hour. It not only constitutes the need of the development of rural regions but also aims at improving the well – being and quality of life to the rural poor through collective process. Since the scheme is going to be in place for an undefined period of time and is being enlarged in terms of scope and geographical coverage, there are many challenges like non homogeneity . in its effectiveness region specific disparities and outcomes etc. it is exactly due to this reason; few HGO’s have already done some surveys.

Present Status - Mgnrega

Table 1 :-An overview of the Performance of MGNREGA.(Fy -2006 – 07 to Fy – 2011 – 12)

	FY	FY	FY	FY	FY	FY	Total
	2006-07 (200 district)	2007-08 (330 district)	2008-09 (All rural district)	2009-10 (All rural district)	2010-11 (All rural district)	2011-12* (All rural district)	FY 2006-07- FY 2011-12* **
Number of Households Provide employment (In crore)	2.1	3.4	4.5	5.3	5.5	5	**
Person- Days(In crore) [% of total person days]							
Total :	90.5	143.59	216.3	283.6	257.2	209.3	1200
SCs :	23	39.4	63.4	86.5	78.8	46.2	337
	[25%]	[27%]	[29%]	[30 %]	[31%]	[22 %]	[28%]
STs :	33	42	55	58.7	53.6	37.7	280
	[36 %]	[29%]	[25%]	[21%]	[21%]	[18%]	[23%]
Women :	36	61	103.6	136.4	122.7	101.1	561
	[40%]	[43%]	[48 %]	[48%]	[48%]	[18%]	[47%]
Average person days per employedhousehold	43 Days	42 Days	48 Days	54 Days	47 Days	42 Days	***
Financial Details							
Budget outlay (in Rs. crore)	11300	12000	30000	39100	40100	40000	172500
Expenditure (in Rs. crore)	8824	15857	27250	37905	39377	37303	166516
Expenditure on unskilled wages (in Rs. crore)	5842	10739	18200	25579	25686	24660	110706
[% of total expenditure]***	[66%]	[68%]	[67%]	[67%]	[65%]	[66%]	[66 %]
Work (In Lakh)							
Works taken up	8.4	17.9	27.8	46.2	51	73.6	146
Works completed	3.9	8.2	12.1	22.6	25.6	14.3	87

Note:-* Provisional Data: At the time of the preparation of the report, date entry for State was still open for the year 2011-12.

- Date cannot be averaged as households from one year to another are not district.
- Percentage has been calculated from the total expenditure including administrative expenditure, during the F.Y.

Source: Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act(official website), <http://www.mgnrega.nic.in>

The following table clearly indicates that Rs.38/0 billions not the highest allocation made against this scheme. In 2010-11 an amount of Rs. 401 billion was allocated for the scheme, of which 89 percent was actually spent by the end of the year.

In fact the figure Rs.380 billion is only close to the average allocation for the scheme since its nation-wide expansion in 2010 until 2015-16(Rs.3360 billion),

Suggestion :-

To improve implementation, the government needs to solve problems, modify policy directives, and issue operational guidelines for the district, block and village levels.

- The Government must take the lead, be proactive mobilise institutions and Groups and use the media effectively.
- NERGS involves several lakhas of government officials, panchayat functionaries elected representatives, NGO's and community groups
- NERGS in fact is a programmer of national importance which has beam marginalized. While the Ministry of Rural Development is the nodal ministry at the center, every relevant department and agency requires being involved.
- Intensive effort at building up a massive cadre of the fully trained grass root workers is required at gram

panchayat level through a nation wide movement for capacity building, engaging government and non-government training institutions.

Conclusions :-

Around 70% of the Indian Population is living in rural areas. People in rural areas should have some QOL as is enjoyed by people living in sub-urban and urban areas. Further more the cascading effects of poverty, unemployment, poor and inadequate infrastructure in rural on urban centers is leading to social-economic tensions manifesting in economic deprivations and urban poverty.

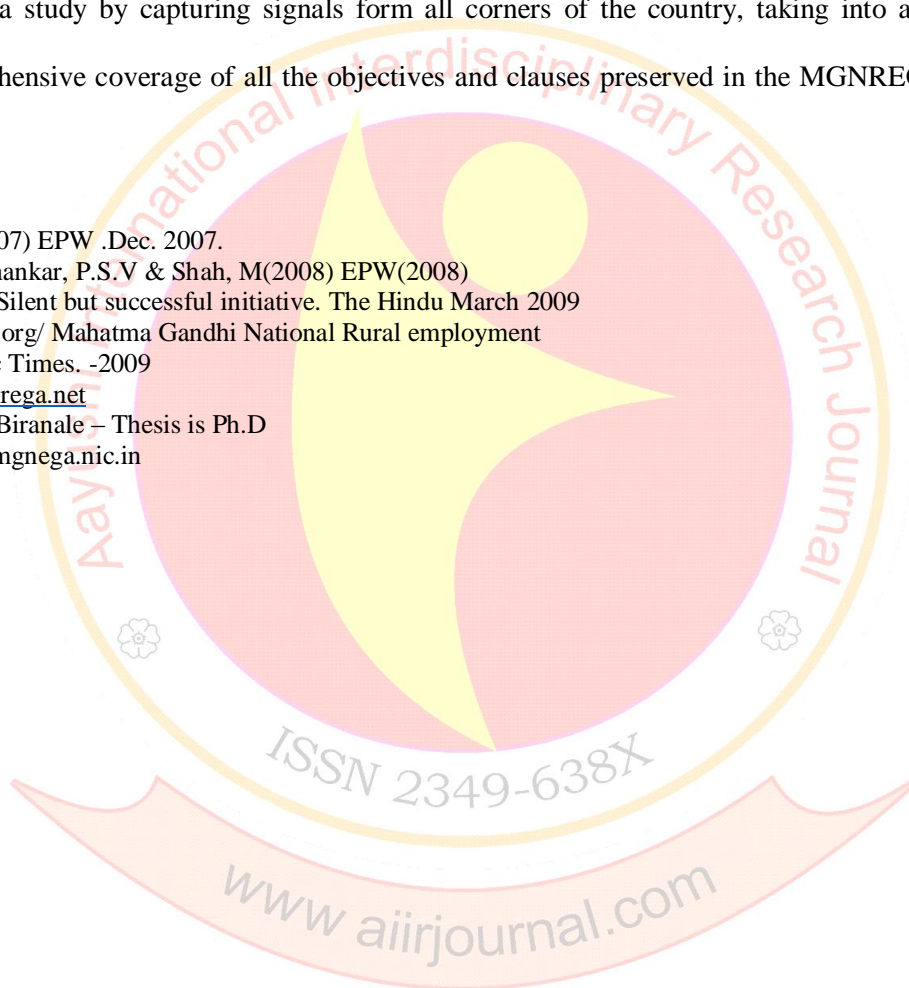
Mahatma Gandhi National Rural Employments guarantee act (MGNREGA) is considered as a “silver Bullet” for eradicating rural poverty and unemployment by way of generating demand for productive labor force in Indian villages. It provides an impact on reducing migration restricting child labor alleviating poverty and making villages through productive assents reaction such as road construction cleaning up 04 water tanks soil and water conservation work for which it has been considered as the largest anti-poverty programme in the world.

There is a necessary to carryout an in-depth review 04 these rural development programme with two different strategies. I.e.

1. All India study by capturing signals form all corners of the country, taking into account all the regions
2. Comprehensive coverage of all the objectives and clauses preserved in the MGNREGA in a broad manner.

Reference :

1. Mathur L. (2007) EPW .Dec. 2007.
2. Ambasta P. Shankar, P.S.V & Shah, M(2008) EPW(2008)
3. Matur (2009) Silent but successful initiative. The Hindu March 2009
4. e.n Wikipedia org/ Mahatma Gandhi National Rural employment
5. The Economic Times. -2009
6. [http:// www.nrega.net](http://www.nrega.net)
7. Shri. Santosh Biranale – Thesis is Ph.D
8. [https://www. mgnega.nic.in](https://www.mgnega.nic.in)

Rural Development & Schemes In India**Dr. Pratibha Sadashiv Desai**

Asst- Prof.

Acharya jawadekar College
Of Education, Gargoti (M.S)**Abstract**

The Ministry of rural development, is implementing Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee scheme (MGNREGS) Deendayal Antyodaya Yojana – National Rural Livelihoods mission (DAY-NRLM), Deen Dayal upadhyay – Gramin Kaushalya Yojana (DDU- GKY), Pradhan Mantri Awaas Yojana – Gramin (PMAY-G) Pradhan Mantri Gram sadak Yojana (PMGSY), shyama prasad mukherjee National RURBAN mission & National Social Assistance Programme (NSAP) to bring out overall improvement in the quality a life of the people in rural areas, including in the various states through employment, generation, strengthening of livelihood, opportunities ,Promoting, self employment, skilling of rural youths, provision of social assistance and other basic amenities. For this various funds allocated under various rural development programmers of the ministry during the some last years & current year also Researcher tries to aware some rural schemes for development of rural people through this paper.

Keywords – Rural Development, Schemes In India

Introduction –

Different ministries of the government of India formulate various development schemes not to raise the profit but to maximize the welfare of the people, some schemes like National Rural livelihood Mission MGNREGA, Bharat Nirman etc, are made by the government for rural development of india.

Various Schemes For Rural Area In India-

- 1) Water Conservative Schemes
- 2) Grampanchayat Development plan (GdPd)- Sabki yojana, sabaka vikas
- 3)Deen Dayal upadhyay grameen Kaushal yojana
- 4) Roshni skill development scheme for tribals
- 5) Sansad adarsh gram yojana
- 6) National Rural livelihood Mission
- 7)Mahatma Gandhi National rural development guarantee Scheme
- 8) Pradhan mantri gram sadak yojana
- 9) Training of rural youth for self employment (TRYSEM)
- 10) Antyodaya anna Yojana (AAY)
- 11) village Grain Bank Scheme
- 12) Aam Aadmi Bima yojana
- 13) National Rural Health mission
- 14) Sarva shiksha Abhiyan
- 15)Pradhan Mantri Awaas yojana (Gramin)/ Indira Awas Yojana
- 16) Prime Minister Arogya yojana (PMAYG)
- 17) Pradhan mantri grameen sadak Yojana(PMGSY)
- 18) Deen dayal Antiyodaya yojana – National Rural Livelihood mission (DAY- NRLM)
- 19) Deen dayal Upadhyaya Grameen Kaushalya Yojana – (DDU-GKY)
- 20) Sampoorana Grameen Rozgar Yojana
- 21) Swachh Bharat mission

These all are various schemes for rural develepment in india.

Objectives of the Research paper –

- 1) To Know the various schemes of rural development in India
- 2) To study the scheme details of rural development in India

Importance Of the Research paper -

Present paper is important for every people in India. All the government schemes to develop rural area that means rural people will know to all Indian people .All the Indian will try to achieve the benefit of that schemes to enhance their living Status .They will be Economically strong & have a healthy life

Delimitations of the Research paper-

Present paper is limited for study of following schemes in India

- 1) Aam Aadmi Bima yojana

- 2) Deen Dayal upadhyay Grameen kaushal yojana
- 3) Pradhan Mantri Gram sadak yojana
- 4) Antyodaya anna yojana(AAY)
- 5) Sarva siksha Abhiyan
- 6) Pradhan Mantri Awaas yojana(gramin) /Indira Awas yojana
- 7) Prime Minister Arogya yojana(PMAYG)

Analysis of Data-

Various schemes are implemented for rural development in india by Indian government

- 1) Aam Admi Bima Yojana

Aam Admi Bima Yojana was launched in 2nd october 2007 by Government of india.

Objectives of this scheme-

- 1) To provide death & disability cover between the age group of 18 years To 59 years

Facts of this scheme-

- 1) Fund is maintained by life Insurance Corporation of India (LIC)
- 2) Persons between the age group of 18 years to 59 years are covered, under 48 identified vocational / occupational groups/ rural landless house holds.

3) Insurance Cover for

- 1) Rs.30,000/- on natural death
- 2) Rs 75,000/-on death due to accident
- 3) Rs 37,500/_ for partial permanent disability due to accident
- 4) Rs. 75,000/- for total permanent disability due to accident
- 5) Also provides scholarship of Rs 100 per month per child is paid on half yearly basis to a Maximum of two children per member, studying in 9th to 12th standard.
- 6) Rs.200/- for beneficiary is annual premium of which 50% in contributed from the Social Security Fund Created by the central government & maintained by LIC
- 7) 50% of the Premium is contributed by the state government/ nodal agency /Individual.

2) Deen Dayal Upadhyay Grameen Kaushal yojana

Deen Dayal Upadhyay Grameen Kaushal Yojana Launched by government of India on 25th September 2014 on the occasion of 98th birth anniversary of Pandit Deendayal Upadhyaya under the ministry of rural development

Aim of the scheme

- 1) To target youth under the age group of 15 to 35 years. An amount of Rs 1500/- Crores has been provided for the scheme which will help in enhancing employability The Yojana is present in 21 states & Union Territories across 568 districts and 6215 blocks changing the lives of youth Around 690 projects are being implemented by 300 partners. As per the government reports,over 2.7 lack candidates have been trained till now and nearly 1.34 lakh Candidates have been Placed in jobs.
- 2) The ultimate aim is to convert India's demographic surplus into a demographic dividend by developing rural India into a globally preferred source of skilled labor.

Benefit of scheme

The scheme will also benefit more than 55 million poor rural youth who are ready to be skilled by providing sustainable employment

DDV GKV is a pioneer in standards -led delivery of skilling in India, the First to notify standard operating procedures for training & the first to introduce IT solution for skilling, including mandatory tablets for trainees, Aadhar linked biometric information on attendance & gro-tagged time- stamped record of training centers & classes.

Mission of this scheme-

To reduce poverty by enabling poor for households to access gainful & sustainable employment through employment that provides a regular wage.

Guiding Principles

- 1) There is a strong demand for economic Opportunities among the poor, as well as immense Opportunities in terms of developing their work abilities
- 2) Social mobilization, as well a network of strong institutions are essential in order to develop India's demographic surplus into a dividend.
- 3) Quality & standards are paramount in the delivery of skills, in order to make the rural poor desirable to both Indian & global employers.

Pradhan Mantri Gramsarak Yojana-

Pradhan Mantri Gramsarak Yojana was launched on 25th December 2000 under the Ministry of rural development .

Aim of the scheme-

The main aim of this scheme was to provide road connectivity to the rural areas whose population is more than 500 persons & in hilly areas, it is 250 person. Nearly 82% of roads have been built till December 2017 which have successfully connected several rural areas to cities. Remaining 47,000 habitations will also get connected by all- weather roads by march 2019

Description of the scheme-

Initially ,It was 100% Centrally funded scheme but after the recommendation of the 14th finance Commission report the expenditure is now be shared by the centre & state at the ratio of 60:40

4) Antyoday Anna yojana- (AAY)

Antyoday Anna Yojana was launched on 25th December 2000 present scheme launched by the former prime minister of India, late Atal Bihari Vajpayee

Aim of the Scheme-

The main objective of the scheme was to provide food grains to around 2 crores Below poverty line (BPL). Families at a very subsidized rate under this scheme a total of 35 kgs of food grains are provided to a family. Rice is provided at the rate of Rs 3/ kg and wheat at Rs2/ kg .

5) Sarva Siksha Abhiyan-

Sarva Siksha Abhiyan (SSA) has been operational since 2000 – 2001.

Aim of the scheme –

The main aim to make free and compulsory education to children between the age group of 6 to 14 years, a fundamental right under 'Right To Education' related to the 86th Amendment to the constitution of India. This programme was pioneered by former Indian prime Minister late Atal Bihari Vajpayee. Currently, it's expenditure is shared by the centre and state into 50:50 ratios

Under Sarva Siksha Abhiyan-

Under SSA various facilities are given by government to school, Teacher and Student as follows. Maintenance grant , School grant , Teacher grant , Residential hostel, Special Training, Seasonal hostel, Learning Education programme (LEP) Teacher training, Free Text Books, 25% Reimbursement, Inclusive Education, Rashtriya Avishkar Abhiyan (RAA), community mobilation ,Free Uniform etc.

6) Pradhan Mantri Awas Yojana (gramin)/ Indira Awas Yojana.

Present scheme was started from 17th June 2015 to 31st March 2022 .
Agenda of this scheme – Housing for all by 2020

Goal of the scheme –

The goal of this scheme is to provide a home to all citizens until 2022. The cost of constructing the houses will be shared by the centre and the state. The scheme has been implemented in rural areas throughout India, except in Delhi & Chandigarh. Houses developed under this scheme will have basic amenities such as toilet, electricity connection, drinking water connection, LPG connection etc. The allotted houses will be jointly under the name of husband and wife.

Description of the scheme –

Indira Awas Yojana revamped as Pradhan Mantri Gramin Awas Yojana in 2016 is a welfare programme created by the Indian government to provide housing to rural poor people in India.

Target of the scheme –**Target of the scheme**

- 1) Housing for all by 2020.
- 2) More than 2 crore houses to be built
- 3) Crore houses by 2019
- 4) 305 cities across nine states identified from census 2011 data
- 5) Covering 4041 Statutory towns.

Nodal Agency for the scheme-

Ministry of Housing & urban poverty alleviation(HUPA)

Funding-

- 1) Cost of 1.25 lac. Per unit
- 2) 1 lac. Central grant.
- 3) 6.5 percent subsidy on housing loans to beneficiaries
- 4) Funds distributed to beneficiaries through Banks like canara Bank,HDFC,ICICI etc.

Implementation phase-

- 1) Phase 1_ From April 2015 to March 2017 Covering 100 cities
- 2) Phase – From April 2017 to March 2019 covering additional 200 cities
- 3) Final phase- From April 2019 to March 2022 covering rest of the cities.

Beneficiaries-**Beneficiaries**

- 1) Identified from SECC data
- 2) Economically Weaker sections (EWS)
- 3) Below poverty line(BPL)
- 4) Low Income Group (LIG)
- 5) Scheduled Caste
- 6) Scheduled Tribe
- 7) Women

Eligibility –

- 1) Applicant age must be between 21 & 55 years
- 2) Income less than 6 lac. per annum for LIG
- 3) Income less than 3 lac per annum for EWS

Challenges

- 1) Preventing beneficiaries from renting out the house
- 2) Quality of houses
- 3) Monitoring the progress
- 4) Ensuring that only beneficiaries get the houses
- 5) Availability of other services like drinking water, transport, Schools.

Prime Minister Arogya Yojana (PMAY G)

Prime Minister Arogya Yojana was Launched on 25th September 2018 and launched by prime minister Narendra Modi.

Objectives of the scheme

- 1) The Objectives of the Scheme are to reduce out Pocket hospitalization expenses , fulfil Unmet needs and improve access of identified families to quality inpatient care and surgeries.
- 2) The scheme aims to provide annual health cover of RS 5 lakh to 10.74 crore beneficiaries families
- 3) Touted as the world's biggest health insurance scheme which would benefit over 50 crore Indians

Aims Of The Scheme –

- 1) Around 10.74 crore poor and vulnerable families whose name appears in the SECC – 2011 data are eligible.
- 2) Benefits will be portable across country
- 3) This scheme will strengthen the healthcare services in India. Around 13,000 hospitals in the county have been co-ordinated for the implementation of the scheme.
- 4) The Ayushman Bharat programme will be founded with 60 percent Contribution from the centre and the remaining from the states.
- 5) The benefit Cover will also include pre and post – hospitalization expenses. All pre- existing conditions will be covered from day one of the policy.

Procedure Of the scheme-

- 1) One would only need to establish one's identity it avail benefits under the scheme and it could be through Aadhar card or election ID card or ration card, Having an Aadhar Card is not mandatory
- 2) All the beneficiaries will be given letters having QR codes which will be scanned. A demographic authentication will be conducted for Identification to verify his or her eligibility to avail the benefits of the scheme.

- 3) In case of hospitalisation members of the beneficiary families do not need to pay anything under the Scheme, provided if one goes to a government or an empanelled private hospital.

Conclusion

- 1) Government of India launched so many schemes to develop rural area and to enhance living status Of all rural Indians
- 2) Some time beneficiaries do not know which schemes are available for them .The schemes are also not reach up to the beneficiaries. Lack of Awareness about the schemes to the beneficiaries

Recommendations

- 1) Indian Government have to increase awareness about all these schemes up to grass root level through various campaign
- 2) Every Indian beneficiaries also have to aware and achieve the scheme information to enhance own living states.
- 3) For awareness among people every school, colleges have to conduct awareness rally, street play, various activities to know various schemes of Indian government.

References

- 1) <https://bankexamstoday.com/2018/10/schemes-of-rural-india-highlights.html> Retrived on 31 Jan 2020
- 2) <https://bankexamstoday.com/2016/03/deen-dayal-upadhya-grameen-kaushalya.html> Retrived on 31 Jan 2020
- 3) <https://bankexamstoday.com/2018/10/highlights-of-aam-aadmi-bima-yojana.html> Retrived on 2 Feb 2020
- 4) https://ssampsp.org/ssa_guideline.php Retrived on 31 Jan 2020
- 5) <https://bankexamstoday.com/2016/11/pradhan-mantri-awas-yojana-housing-for.html> Retrived on 6 Feb 2020
- 6) <https://bankexamstoday.com/2018/09/key-highlights-of-pm-jan-aarogya-yojana.html> Retrived on 6 Feb 2020

The Role of Public Libraries in Socio-Cultural Development in Rural areas in Maharashtra**Mr. Meshram Rajesh Martand**

Librarian,

Shri Yashwantrao Patil Science College, Solankur.

Tal. Radhanagari, Dist. Kolhapur.

Introduction:

In perception of Indian context, majority of Indian reside in rural areas and engaged in agriculture and small scale industry. Illiteracy is curse for a social, cultural, economical development of the country and it leads poverty. Therefore development of the country total depends on the improvements of the rural masses; hence development of the rural masses can be achieved by resolving the problems of the rural messes. Information is considered as an inevitable tool for the development of the any society. It is a fundamental resource for all intellectual activities, cultural, socio, economic and political development of the society in perception of Indian context, majority of Indian reside in rural areas and engaged in agriculture and small scale industry.

In the development of rural areas rural libraries has a pivotal role by offering information dissemination services based upon knowledge for various public groups, on social, political, economic, cultural and other matters. Rural libraries play very dominant role in the welfare of the rural masses. Rural library can act as community information centre to improve living condition and quality of life by fulfilling each and every information need, those which are assist individual for their day to day problem solving.

The UNESCO Public Library Manifesto (1994) declares that constructive participation and the development of democracy depends on satisfactory education as well as on free and unlimited access to knowledge, thought, culture and information. Ensuring access to citizens to all sorts of Community information services and facilitating the development of information and computer literacy skills have been included in the missions of the manifesto.

Public libraries are locally based service organizations established to meet the requirements of the local communities and to function within the context of the communities while contributing to the creation and maintenance of a well informed and democratic society. Public libraries help to authorize community in the improvement and development of their lives and that of the communities. Public libraries make available access to information, knowledge and works of the imagination through resources and services that are meant to be equally available to all members of the community irrespective of age, color, caste, creed, race, nationality, gender, language, religion, disability, economic and employment status and educational attainments. Through the term "Rural Library" is not a separate, but it is a branch of public librarianship, there is a need to provide special attention to the rural library in the Indian context. In developing countries like India, rural areas need a special care.

Public Libraries:

Public libraries are locally based service organizations established to meet the requirements of the local communities and to function within the context of the communities while contributing to the creation and maintenance of a well informed and democratic society. Public libraries help to authorize community in the improvement and development of their lives and that of the communities. Public libraries make available access to information, knowledge and works of the imagination through resources and services that are meant to be equally available to all members of the community irrespective of age, color, caste, creed, race, nationality, gender, language, religion, disability, economic and employment status and educational attainments. Through the term "Rural Library" is not a separate, but it is a branch of public librarianship, there is a need to provide special attention to the rural library in the Indian context. In developing countries like India, rural areas need a special care.

As per (IFLA/UNESCO Public Library Manifesto, 1997), public library is the local gateway to knowledge, provides a basic condition for lifelong learning, independent decision making and cultural development of the individual and social groups. Knowledge is an important resource and public library is not only a cultural institution but also an essential welfare through the minds of people.

The advent of information technology from the middle of 20th century has gradually changed the traditional process of information acquisition, communication and storage. The society is transformed with new a paradigm which is regarded as information society or knowledge society. Along with the traditional form of reading material such as books, manuscripts the new forms like microfiche, CDs, DVDs, journals, have become very important. The impact of ICT is slow in the public library in developing country like India compare to other types of library. The public library must be really accessible and its door open for free and equal use by all

members of the community regardless of race, colour, nationality, age, sex, religion, status, or education (Odim, 1990). Public library is a learning centre where people can take part in learning activities, discuss and share knowledge and information.

The public library is positioned to provide and promote access to information which will result in to development of the society. Public libraries play a vital role in the lives of individuals and their communities. For generations, the local library has acted as a vehicle for access to knowledge, ideas and information and as a democratic service open and available to anyone. The public library is a trusted and recognized feature of the local area, but it is also a remarkable national asset and network.

Library and Society

Libraries as social institutions have become integral part of the society since ancient. Library and society are interlinked and interdependent, not mutually exclusive. We all recognize that information plays significant role in the all round human development, enabling peoples to develop their full potential with appropriate education and skills and preparing them for a transition from education stage to work stage. We also recognize that libraries provide the basic conditions for lifelong learning, independent decision-making and cultural development of the individuals and social groups. Libraries as gateways to knowledge and culture also offer countless learning opportunities that can fuel economic, social and cultural development. Institutions in all sectors of economy – be it education sector, research sector, or service sector – need libraries. They need them because library is one of the most effective means of making information available for cultural, economic and social development. Educational institutions need libraries to support formal and informal education, learning, support literacy, check digital divide and help shape the new ideas and perspectives that are central to a creative and innovative society. Quite simply, libraries offer a means by which institutions can gain access to knowledge, thought and culture. Communities need libraries to create awareness among under-privileged sections for their empowerment, such information on upcoming opportunities in the market for skill development, employment in the societal institutions, opportunities for their engagement in social and economic sectors. Society needs libraries so that people become wellin formed citizens, they are able to exercise their democratic rights and play active role in societal development, human freedom and prosperity. The State, the largest institutional partner in the society, too needs libraries for creating awareness in public about governmental policies, projects and programmes, decision making, promoting trade and culture, etc. Libraries are rich repositories of historically and culturally significant collections, many of which are not available anywhere else in the world. Society needs libraries to preserve records of knowledge created and accumulated by present and past generations. In a world without libraries, it would be difficult to advance research and human knowledge or preserve the world's cumulative knowledge and heritage for future generations. Society needs libraries for capturing and preserving traditional knowledge, "born digital" works such as websites or electronic journals and manuscripts and other rare documents not available in print format.

Multicultural Society

A multicultural society includes people from several different cultures. People of different colours, nationalities, languages live together in one community. A multi-ethnic society has many advantages, because it allows people to experience different ways of life, for example other peoples languages, art, traditions and behaviors.

It is a society in which one can observe the different sub cultures, which are differentiated through language, religion, norms and values, pastimes, and culture. In society when people from different backgrounds intertwine with each other's culture shows the acceptance of each other's culture and background.

It is a society that works well; the people have roles and responsibilities they must fulfill. They have the rights to education, healthcare, and protection from crime and rights to be helped if in poverty.

Multicultural Library

Each individual in our global society has the right to a full range of library and information services. In addressing cultural and linguistic diversity, libraries should: Libraries need to pay particular attention to the culturally diverse groups in their communities, including Indigenous peoples, immigrant communities, people with culturally mixed backgrounds, transnational and diasporas individuals, asylum seekers, refugees, residents with temporary stay permits, migrant workers and national minorities. Libraries should aim, in acquiring materials, to reflect the multicultural composition of society and to foster an understanding of cultural diversity, racial harmony and equality.

Resources should be in heritage or Indigenous languages as well as in the national language/s and should include all appropriate media, and should assist newly arrived immigrants to adjust to their new country as well as preserve and promote oral, Indigenous and less-used languages.

Libraries should foster lifelong learning and social engagement through community education and training programmes, and public programme activities that celebrate and foster cultural diversity. Libraries

should provide a reference and information service in those languages most commonly used, and to those groups with greatest need. Role of Public Library in cultural development of a nation Public library serves its community by fulfilling seven major roles.

These are as follows:

1. Knowledge archival,
2. Preservation and maintenance of culture,
3. Knowledge dissemination,
4. Knowledge sharing,
5. Information retrieval,
6. Education and
7. Social interaction.

The above role offers the general public an opportunity of getting free information that is useful precise and up to the requirement. Public libraries also provide an open place for communication, interaction and exchange of useful information and creative ideas. Thus together public libraries ultimately strive to serve the needs of the public. More specifically a public library plays following roles.

Public library as a centre for education

A public library is essentially an educational centre. It helps promote education at all levels, i.e. Primary, Secondary, Higher, Non formal, Adult, Distant, Vocational and so on. A public library serves as a centre for informal self education. A public library opens its doors to all sections of the people of a community irrespective of any consideration. This open door policy of public library helps to develop user's potential and creative abilities. A public library attracts users by means of its varied activities and provides him with material for self-education and enhancement of abilities.

Public Library as a Cultural Centre

According to Robert D. Leigh 7 public libraries play a important role in cultural developments of society by organizing various cultural programmes such as exhibitions, lectures, musical concerts etc. As recognition of the above important role 'UNESCO Manifesto' adds that a public library should link itself with other educational, social and cultural institutions including schools, adult education groups, leisure activity groups and with those concerned with the promotion of the art and culture. Besides enriching the mental horizons of the readers, the public library also contributes to the cultural enrichments of the readers and the community or even the non-readers by arranging film shows, exhibitions, cultural gatherings and even lectures and seminars, debates and symposia.

Community Resource Center

The local community can develop their personal intellects through the library services, namely, reading, film shows, seminars/workshops, lectures, etc. Public library is the best institution of the society to learn and disseminate their knowledge. It is not only a center of information and knowledge, but also to educate and train the other citizens to become resourceful and intellectual to the society as well.

The Structure of Public Library System in India

His Highness Sayaji Rao Gaekwad III, Maharaja of Baroda, was a great visionary, who pioneered the development of Public Library System in India as early as 1910. He carefully devised a compulsory programme of mass education in one district in 1893, and extended it to the entire State by 1907, and also made elementary education compulsory to all boys and girls in the State. His Highness also realized that universal education required a network of free public libraries, which would keep literacy alive, and enable men and women in rural areas to have access to the source of knowledge not nearside to open to them. The Maharaja named public library as people's university (National Mission on Libraries, 2017). The following States of Indian Union have Public Library Act: 1. Tamil Nadu 1948, 2. Andhra Pradesh 1960, 3. Karnataka 1965, 4. Maharashtra 1967, 5. West Bengal 1979, 6. Manipur 1988, 7. Haryana 1989, 8. Kerala 1989, 9. Goa 1993, 10. Mizoram 1993, 11. Gujarat 2000, 12. Odisha 2001, 13. Uttarakhand 2005, 14. Rajasthan 2006, 15. Uttar Pradesh 2006, 16. Lakshadweep 2007, 17. Bihar 2008, 18. Arunachal Pradesh 2009, 19. Chattisgarh 2009. According to (Ramaiah and Reddy, 2010), out of 28 states and 7 union territories in India, only 17 states have enacted public library legislation. There are a total of 54,851 public libraries in India, of which, 30 state central libraries, 40 regional and divisional libraries, 364 district libraries, 4658 city/town libraries and 49,758 village libraries. 19 States have passed the Public Library Act.

The structural set up of a public library system in the India is represented below:

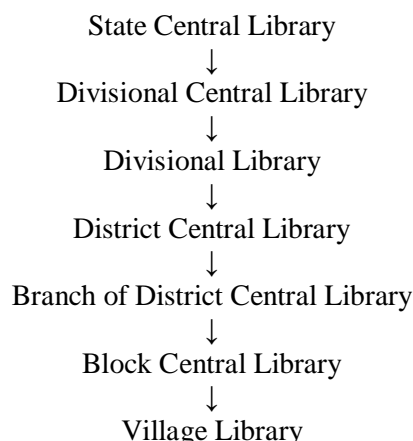

Fig. 1: Structure of Public Library System in India

Public Libraries in Maharashtra

The Library development in Maharashtra is based on the recommendations of a Fyzee Committee, appointed by the then Government of Bombay province, for the development of libraries in the State. The Committee constituted in 1939 and submitted its report in 1940. The recommendations of the Committee could not be implemented up to 1947 because of the Second World War. After the independence, the then Government of Bombay province decided for development of public libraries to implement the recommendations of the Fyzee Committee.

The Fyzee Committee recommended that the Government should encourage local initiative by recognizing private libraries and give them financial aid on the conditions that the libraries allow free use of the books and reading material to the non-paying members in the locality within the premises of the library. The Committee also recommended the establishment of one State Central Library at Mumbai and one Regional Library at Pune. According to the recommendations of this committee, the functions of Central Library were entrusted to the Asiatic Society of Bombay in 1947. In 1950, the Trust Deed has executed between the then Bombay provincial Government and Asiatic Society of Bombay for this purpose. During this period the Regional Library was also established at Pune.

The committee further recommended that one District Library and one Taluka Library at each district and all places should be recognized. The formula of financial grants to these libraries was determined on the category of the public library and the limit which was based on admissible expenditure incurred by concerned libraries in the previous year. The work of inspection and supervision of these libraries was being done by Curator of Libraries, who was working under the control of the Directorate of Education. This situation continued up to 1967. The working and development of these public libraries recognized under the Fyzee Committee Report could not give sufficient service and attention on account of inadequate funds for their progress. This situation was considered by the library association, library activists, political leaders, in the field of libraries and they pressed Government for the introduction of library legislation in the State.

The Directorate of Libraries is comparatively a new Directorate concerned with the public library development in the State. In fact, public library development is a new subject. The public library is expected to perform various functions. In a democratic society, the public library is much more important than other institutions of formal education. Governments role in this respect is of supervisory and that of rendering financial aid. Public Library service is a new social service and has to be looked after carefully till it gets established and accepted by all. The Maharashtra Public Libraries Act envisages the development of library service with the help of non-official public libraries. To run the State Central Library and the Six Divisional Libraries and District libraries are the responsibility of the State Government. Director is making efforts to develop the services within the framed rules of the Act and the financial resources available.

Public Library movement in Maharashtra is an important cultural aspect. Directorate of libraries is committed to the intellectual, social and overall development of the people in the state by promoting the reading habit and preservation of information. It plays a vital role in the implementation of Maharashtra Public Libraries Act 1967. It helps to improve the qualitative growth of public libraries in Maharashtra and also promote the modernization of libraries for providing effective library services to the people of all the strata of the society. There are 6 departmental libraries and one in each of the districts, 30 government libraries, one

reference library and 35 research libraries for each region of Maharashtra. Library movement in Maharashtra is disseminated and disseminated through 40 library associations.

Culture of Maharashtra

Maharashtra is the third largest state of India. It has a long history of Marathi saints of Varakari religious movement, such as Dnyaneshwar, Namdev, Chokhamela, Eknath and Tukaram which forms the one of bases of the culture of Maharashtra or Marathi culture. and Mahatma Phule, Lokmanya Tilak, Baba Amte, Dr. Babasaheb Ambedkar, Chh. Shahu Maharaj and a host of philosophers, reformists, and writers have immensely enriched the life of people in Maharashtra. Maharashtra had huge influence over India in 17th-century King Chatrapati Shivaji Maharaj of Maratha Empire and his concept of Hindavi Swarajya which translates to self-rule of people.

The state of Maharashtra spans multiple cultures which includes cultures related to Hindus, Muslims, Buddhists, Sikhs, Christians, etc. Lord Ganesha, Maruti, Mahadeo in form of Shivlinga, Khandoba Devi, and Lord Vitthal are some of the deities worshipped by Hindus of Maharashtra.

Maharashtra is divided into various regions, such as Marathwada, Vidarbha, Khandesh, and Konkan. Each has its own cultural identity in the form of different dialects of Marathi language folk songs, food, and ethnicity.

Missions of Public library services

In a culturally diverse society focus should be on the following key missions, which relate to information, literacy, education and culture:

1. promoting awareness of the positive value of cultural diversity and fostering cultural dialogue
2. encouraging linguistic diversity and respect for the mother tongue
3. facilitating the harmonious coexistence of several languages, including learning of several languages from an early age
4. safeguarding linguistic and cultural heritage and giving support to expression, creation and dissemination in all relevant languages
5. supporting the preservation of oral tradition and intangible cultural heritage
6. supporting inclusion and participation of persons and groups from all diverse cultural backgrounds.
7. encouraging information literacy in the digital age, and the mastering of information and communication technologies.
8. promoting linguistic diversity in cyberspace.
9. Encouraging universal access to cyberspace, supporting the exchange of knowledge and best practices with regard to cultural pluralism.

Core actions

The Public libraries action should for multicultural users-

1. Develop culturally diverse and multilingual collections and services, including digital and multimedia resources
2. Allocate resources for the preservation of cultural expression and heritage, paying particular attention to oral, indigenous and intangible cultural heritage
3. include programmes supporting user education, information literacy skills, new comer resources, cultural heritage and cross-cultural dialogue as integral parts of the services
4. Provide access to library resources in appropriate languages through information organization and access systems
5. Develop marketing and outreach materials in appropriate media and languages to attract different groups to the library.

Conclusion

Maharashtra Culture is a multilingual, multicultural democratic cultural. A part from the influence of multiculturalism in Maharashtra State, people of various religions like Hindu, Boudhist, Muslims, Shikh, Gujarathi, Marwadi live here. Public library in rural area of Maharashtra plays an important role in the socio-cultural development of multicultural people. Also, the public library serves as a basic learning center. It helps promote education at all levels, i.e. Primary, Secondary, Higher, Non formal, Adult, Distant, Vocational and so on.

References

1. Thorat, Prof. Laxman (2007). Library Information Science. Pune : Daimand Publication.
2. Phadke, Dr. D. N. (2007). Library automation and Modernization. Pune : Universal Publication
3. Maja Branka (2015). Multicultural library. Warsaw : Information Society Development Foundation
4. Khanna, J.K.(1987). Library and Society. New Delhi: Ess Ess Publications.
5. Bell, Daniel (1974). The Information Society: The social frame work of the information society.
6. IFLA The Multicultural Library – a gateway to a cultural diverse society in dialogue. Conference of UNESCO
7. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Maharashtra

Role Of Technology In Agriculture Development

Chandrakant K. Chavan

Asst. Prof. Dept. of English
K.H.College, Gargoti.

Abstract:-

Nowadays everywhere technology is used widely. Everything is developed by using technology. Technology has replaced many new techniques for the welfare of society. Technology is a blessing for human. Agriculture is required for the survival of society. Agriculture sector is not untouched by technology. Now it is possible to grow crops even in desert by using technology. Crops have become advanced and secure. Significant changes have taken place in irrigation, farming and planting techniques. Technology has enabled man to get rid of manual efforts that he puts into agriculture, Now there are machines to help him, Tractors, Cutters modern transportation systems, weather forecast systems, irrigation systems, Genetic Engineering have made the work of farming easy and comfortable. Agriculture plays a great role in the generation of revenue and a source of food for many people all over the world. Technology is used differently in agriculture such as the application of herbicide, pesticide, fertilizer and improved seeds. Technology used in agriculture influences on the institutional, social and economical aspects of any society. The poverty in the developing countries can be reduced through a proper agricultural technology, that is machines as well as biotechnology.

Keywords:- Technology, agriculture, irrigation, forecast, genetic, applications, herbicide, poverty, biotechnology, engineering, transportation etc.

Nowadays everywhere technology is used widely. Everything is developed by using technology. Technology has replaced many new techniques for the welfare of society. Technology is a blessing for mankind. Without agriculture human cannot survive. Agriculture is the back bone of society. Agriculture is the soul of human existence on this earth. In every field technology is used. Even the Agriculture sector is not untouched by technology. Technology has spread its wings everywhere. Many agricultural practices have been transformed with the use of technology. Now it is possible to cultivate crops in desert land also by enforcing technology.

Crops have become advanced and secure. Vital changes have been made in different Agricultural techniques such as irrigation, farming and planting techniques. Technology has enabled man to get rid of the manual efforts that he put into agriculture.

Use Of Technology In Agriculture:-

Nowadays technology is widely used in Agriculture. Now there are machines to help the farmers. Here are some basic uses of technology in farming.

Use Of Devices :-

Much importance is given to time and production in the field of Agriculture. In less time high production should be taken. So, the use of the machines like tractors, cutters has increased. With these machines farming has become faster and more productive. Earlier, bulls were used for these works which was time-consuming and labor increasing.

Modern Transportation Systems :-

Now bullock carts are not required for transporting the yield to the market. Current transportation system have enabled the farmers to transport their crops within quick time. With this the quality of the harvest is also maintained. Crops are taken safely to the market and consumers get fresh products.

Weather Forecast Systems :-

Weather forecast system is biggest boons of technology to agriculture. Now farmers can know the weather beforehand and take necessary precautions to prevent damage to their crops.

Irrigation Of Plants :-

New irrigation techniques are another thing which is added by technology to agriculture. Canals are easily created for agriculture. Water pumps are used to deliver water for irrigating the crops. Drip irrigation and sprinkle irrigation systems have become common for irrigating agriculture. In Egypt, farmers have successfully used water pumps to draw water from the Nile river and irrigate their crops.

Genetic Engineering

Genetic engineering is another important system used to developed agriculture. Nowadays same plants are produced genetically which make them resistant to insects and other conditions. At the same time it helps to get goods production of yield. These are called as hybrid products.

The Impact Of Technology In Agriculture:-

Technology has affected largely on agriculture. The production and quantity of goods have increased enormously, as well as it is giving lots of profit to the farmers. Technology has not only made the farmers profitable but also giving goods products to consumers. It's a great challenge to meet the food demand of such a great population of the world. In such a situation technology has enabled the farmers to produce a much larger production of crops than ever before. With the invention of technology we have got better and hybrid products. The crops are more nutritious than ever before and fight the diseases easily. Now our farmers no more depend on rainfall, they have pumps to irrigate their fields. Thus, the price of food items also has gone down. Scientists have prepared better DNAs of plants which are powerful enough to face any bacterial attack.

Benefits Of Application Of Technology In Rural Areas :-

There are number of benefits of application of technology in rural areas. Some of them are as follows.

1. The socio-economically backward sections of the society such as labor, migrant labor and slum dwellers are helped and benefitted.
2. The productivity gets increased, whether it is agricultural product or production in any other area.
3. Development of technologies generates more employment opportunity for individuals in rural areas.
4. It facilitates reasonable allocation and social equality.
5. It stimulates people towards self-help and self-reliance.
6. It eliminates hard work and toil of the people and improves standard of life of farmers.

It is a good thing that technology entered in agriculture field. The benefits provided by technology to agriculture are plenty. Technology has become goods companion and guide of the farmers. The needs of global population have been fulfilled by technology in Agriculture. It is a real legacy and will be vastly useful in the future when we will face scarcity of food grains and other food items, as well as of most valuable natural resources.

References:-

1. Cothren, J., 2012. What are the advantages of using artificial insemination (ai) in your livestock program? NC Cooperative extension1, 2.
2. Global Dairy Innovation, 2009. Advances in innovative dairy production. Accessed online on the 8th November 2013.
URL <http://www.globaldairyinnovation.com>
3. Insight. F., 2009. Background on agricultural practices and food technologies. Accessed online on the 15th November 2013.
URL <http://www.foodinsight.org/Resources/Detail.aspx?topic=Background-on-Agricultural-Practices-and-Food-Technologies>
4. Layton, G., 2013. Gm foods will be vital in feeding the future world. Accessed online on the 9th November 2013.
URL <http://www.adamsmith.org/blog/energy-environment/gm-foods-will-be-vital-in-feeding-the-future-world>
5. Matthews, P. A., August 2013. Global population and food demand. Accessed online on the 19th November 2013.
URL <http://www.iies.com/blogosphere/global-population-projections-and-food-demand>
6. News, F. I., 2011. 20 technologies changing agriculture. Accessed online on the 3rd November 2013.
URL <http://www.farministrynews.com>
7. Tillman, D., Cassman, K. G., Matson, P. A., 2002. Agricultural sustainability and improved production practices. Insight review articles, 671-676.

Natural Resources And Rural Development**Kamble Gautami Vasant,**Assistant Professor,
Karmveer Hire Arts, Commerce,
Science and Education College, Gargoti.**Introduction**

Rural development is the process of improving the quality of life and economic well being of people living in rural areas, often relatively isolated and sparsely populated areas. Rural development has traditionally centered on the exploitation of land-intensive natural forest resources such as agriculture and forestry. However, change in global production networks and increased urbanization have changed the character of rural areas. Increasingly tourism, niche manufacturers and recreation have replaced resource extraction and agriculture as dominant economic drivers. The need for rural communities to approach development from a wider perspective has created more focus on a broad range of development goals rather than merely creating incentive for agricultural or resource based businesses. Education a entrepreneurship, physical infrastructure, and social infrastructure all play an important role in developing rural regions. Rural development is also characterized by its emphasis on locally produced economic development strategies. In contrast to urban regions, which have many similarities, rural areas are highly distinctive from one another for this reason there are a large variety of rural development approaches used globally.

Rural development is a comprehensive term it essentially focuses on action for the development of areas outside the mainstream urban economic system. We should think or what type of rural development is needed because modernization of village leads to urbanization and village environment disappears.

Meaning of the Natural resources

1. A Naturally occurring source of wealth, land or water.
2. The natural wealth of a country, consisting of land or water etc.
3. Anything which has some utility for us is called a resource some resources have economic value while some do not for example:- Milk has economic value but a beautiful landscape has no economic value but both are important because both satisfy some human needs.

Time and technology are two important factors which can change a substance in to resources for example petroleum was not a resource before people.

Objectives of Rural Development

1. To study the importance of natural resources and rural development.
2. To Study the various types of natural resources in rural areas.
3. To Study the application of the natural resources & Rural Development

Methodology

Researcher has collected secondary data from various books, news paper, internet, websites, magazines etc.

Characteristics of Resources

Resources have three main characteristics: Utility quantity (Often in terms of availability), and consumption. However, this definition is not accepted by some, for example deep ecologists who believe that non human elements are independent of human values.

Importance of Natural Resources

Everything material in our culture ultimately comes from natural resources, for example- Coal, oil, soil, water, land minerals, forests and timber and air we breathe. The role a natural resource has on earth is imperative indeed. That is why it's so important for us to all have some accountability and why we need to PROTECT and RESPECT our environment.

Here are few reasons listed below which will through light regarding the importance of natural resources and the need to conserve them.

1. Nature helps to maintain the environmental balance and satisfy the needs to the fullest.
2. A wide range of industrial material and biological material from plant and animal, directly or indirectly are used in production and in the manufacturing of medicine.
3. Resources are known as capital converted to commodity inputs to infrastructural capital processes.

4. These are “3R Concept” 3R Means “REDUCE” “REUSE” and “RECYCLE” an example is paper, our used papers will reuse by recycling it and turn it into a new paper product.
5. Resources are important for the development of any country. For example, to generate energy, one needs fossil fuels, and for industrial development, we require mineral resources.
6. Irrational consumption and over utilization of natural resources has led to socio-economic and environmental problems.
7. Natural resources are available in fixed quantity and they are non-renewable.
8. Natural resources are getting scarce with the increasing population, so it is essential to conserve them this empowers us as well as our future generation to utilize the natural resources to the full extent.
9. It takes millions of year for the formation of natural resources.
10. They play a vital role in the economic development of the country by enriching agriculture, trade, imports and exports, tec.

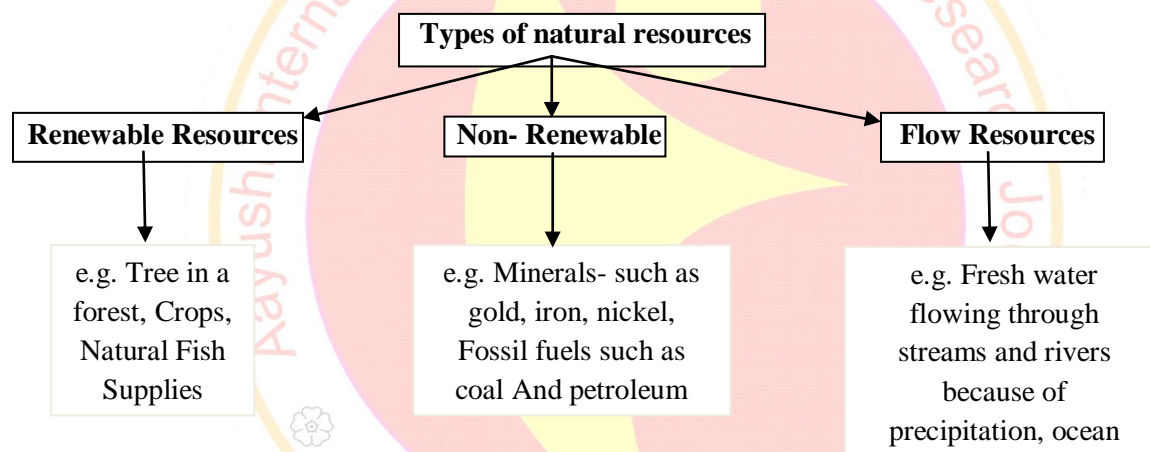
Types of natural resources

Resources are usually classified into three types for example natural human made and human resources.

Natural resources

Resources which are obtained from nature are called natural resources some of the natural resources can be used directly, while for using some others we need the help of some technologies.

- A) Renewable resources – can replace themselves once they have been used.
- B) Non-renewable resources- Gone once they are used.
- C) Flow Resources- Replaced by natural actions whether humans use them or not.

1. Classification of nature resources on the basis of development and use

- A) **Actual Resource:** Resources whose quantity is known and which are being used at present are called actual resources e.g. coal and petroleum.
- B) **Potential Resource:** Resource whose entire quantity may not be known and which is not being used at present are called potential resources. Potential resources can be used in future once technology for that is properly developed for example: uranium reserves in Ladakh.

2. Classification of natural resources on the basis of origin

- A) **Abiotic Resource:** Resources which come from non-living sources are called abiotic resources e.g. soil, rocks and minerals.
- B) **Biotic Resources:** Resources which come from living being are called biotic resources eg. Milk, Leather, Timber etc.

3. Classification of natural resources on the basis of their exhaustibility

- A) **Renewable Resources**
Resources which can be quickly replenished are called renewable resources e.g. wind energy, hydel energy, solar energy etc.
- B) **Non-renewable Resource**
Resource which cannot be replenished in the near future are called non-renewable resources e.g. coal and petroleum. It takes millions of yours for the formation of coal and petroleum and hence they cannot be replenished in our lifetime.

4. Classification of natural resources on the basis of distribution

- A) **Ubiquitous Resource** : Resources which are available everywhere on the earth are called Ubiquitous resources, e.g. air and water.
- B) **Localised Resource** : Resources which are available at select locations on the earth are called localized resources, e.g. coal, mines in Zarkhand, topography, climate and altitude are the major factors which the distribution of natural resources.

Human Made Resources

When a natural resource undergoes drastic change by human intervention, it becomes human-made resources for example: iron ore is processed to make steel and hence steel is a man-made resource. Buildings, bridges, railways, machines, etc. are examples of human-made resources. Technology us also a human made resource.

Human Resources

People are the human resources education and health improves the quality of human resources. Improving the anality of people's skills to enable them to create more resources is called human resource development.

Conserving Resources

Most of the natural resources are limit in stock. Even some of the renewable resources can become scarce if they are not used judiciously. We are already facing shortage of water at many places because of excessive exploitation of water. Scientists predict that coal and petroleum are going to be exhausted in the near future. Hence, it is important to conserve the natural resources.

Conservation not only secures our life but also the life of future generations. Making a balance between our need and conservation of resources is called sustainable development. We should follow the three R of conservation for sustainable development.

- Reduce: We should reduce consumption.
- Reuse: We should reuse as many items as possible.
- Recycle: We should recycle discarded items wherever possible.

➤ Resources are life

- Air, water, soil : We must breathe, eat and have shelter to live
- To meet our "Needs" and "Wants" we use resources in many different ways.
- Natural resources : Material that comes from our natural environment (raw)
- In economics: Need = demands; wants; supply.

Some Important Natural Resources**I. Land Resources**

Land resource is important because human not only live but also perform all economic activities on land besides, land also supports wild life natural vegetation, transport and communication activities, ninety five percent of our basic needs and requirements like food, clothing and shelter are obtained from land.

Land resources are limited because only 43% of the total land area is plan which is suitable for agricultural activities, industrial development and setting up of transport and communication systems 27% of the total land area is covered with plateau region which are moderately populated. Mountains cover 30 % of the total land area and are sparsely populated. Land has become a limited resource because the degradation of land is taking place at a faster pace. Deforestation, water logging, construction of large dams, mining and over grazing have resulted in the degradation of the land resource.

II. Water Resources

Water resources are natural resources of water that are potentially useful. Uses of water include agriculture industrial, household, recreational and environmental activities. All living require water to grow and reproduce 97% of the water on the earth is salt water and their present is fresh water; slightly over two thirds of this is frozen in glaciers and polar ice caps the remaining unfrozen fresh water is found mainly as groundwater, with only a small fraction present about ground or in the air.

Water Uses

Agriculture: It is estimated that 70% worldwide water is used for irrigation, with 15-35% of irrigations withdrawals being unsustainable. It takes around 2000- 3000 liters of water of produce enough food to satisfy one person's daily dietary need. This is considerable amount, when compared to land required for drinking, which is between two inhabit the planet today requires the water that would fill a canal ten meters deep 100 meters wide and 2100 kilometers long.

Industries : It is estimated that 22% of worldwide water is used in industry major industrial users include hydroelectric dams, thermoelectric power plants, which use water for cooling ore and oil refineries which use water in chemical processes, and manufacturing plants, which use water as a solver. Water withdrawal can be very high for certain industries but consumptions are generally much lower than that of agriculture.

III. Air Resources

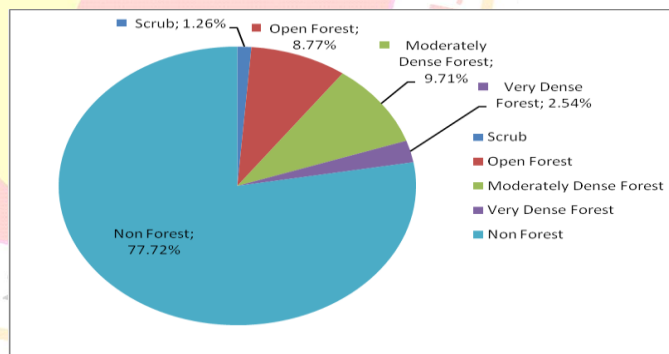

The Air resources laboratory (ARL) studies processes and develops models relating to climate and air quality, including the transport, dispersion, transformation and removal of pollutants from the ambient atmosphere. The emphasis of the ARL's work is on data interpretation, technology development and transfer the specific goal of ARL research is to improve and eventually to institutionalize prediction of trends, dispersions of air pollutant plumes, air quality, atmospheric deposition and related variables.

IV. Forest Resources

We depend on forests for our survival from the air we breathe to the wood we use. Besides providing habitats for animals and livelihoods for humans, forests also offer watershed protection, prevent soil erosion and mitigate climate change, yet despite our dependence of forests, we are still allowing them to disappear.

1. Over 2 billion people rely on forests.
2. Habitats for biodiversity and livelihood for human.
3. Forests provide jobs for more than is million people across the world.
4. After, oceans, forests are the world's largest storehouses of carbon.

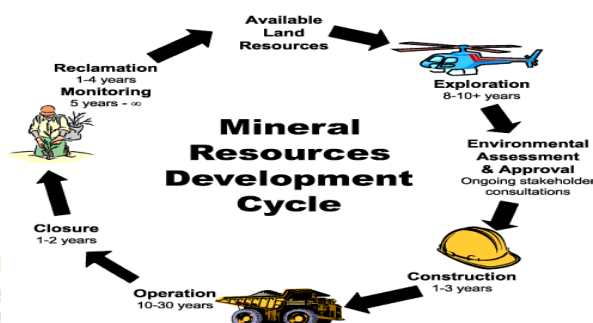
V. Wildlife Resources

Wildlife plays an important role in balancing the environment. Wildlife provides a stability to different natural processes or nature. The importance of wildlife can be categorized as ecological importance, economic importance, investigatory importance, conservation of biological diversities etc.

1. Ecological importance
2. Economic importance
3. Investigatory importance
4. Conservation of biological diversities
5. As a gene bank
6. Recreation
7. Culture importance
8. Importance in agriculture

VI. Mineral Resources

Mineral resource is a concentration occurrence of material of intrinsic economic interest in or on the earth's crust in such form, quality and quantity that there are reasonable prospects for eventual economic extraction. Mineral resources are further sub-divided in order of increasing geological confidence, in to inferred indicated and measured as categories.

VII. Energy Resources

Energy resources are all forms of fuels used in the modern world, either for heating, generation of electrical energy or for other forms of energy conversion processes. Energy resources can be roughly classified in three categories: renewable, fossil and nuclear.

VIII. Microbial Resources

Microbial enhanced oil/gas recovery and Bioremediation Company. Microbial energy, Inc. does not use bioengineered microbes, only naturally occurring organisms selected for their ability to use hydrocarbon as a sole carbon source for growth. Our process introduces microbes in the producing formation and uses the reservoir environment as a bioreactor. The process results in microbial molecular breaking of long chain hydrocarbons into shorter chain hydrocarbons, lowering the viscosity point of oil and bio-production of organic

acids, surfactants and gases. Microbial treatment is the beneficial use of micro organisms, also called microbes of sometimes called “bugs” to sustain and or improve production.

Conclusion

In ancient times, India nation was rich in natural resources. But in today's modern technological age, the density of the population has increased drastically and a large number of natural resources are being used to meet the needs of the people. Therefore are facing natural disasters such as flood, land slide, global warming etc. If this is to stop, the increasing population and the migration of people to the city will need to be stopped. Therefore are conserving this natural resource and utilizing it to its needs and conserving it are essential today.

In a nutshell, recognizing the importance of natural resources and developing rural area and raising awareness about it is very important.

References

1. Dr. Prakash Savant – Geography of India
2. <https://www.resoucesmag.org>.
3. <https://en.m.wikipedia.org>.
4. Shodhganga.inflibnet.ac.in.
5. Carney, D. (1998) 'Sustainable rural livelihoods: what contribution can we make?' Diana Carney. Papers presented at the Department for International Development's Natural Resources Advisors' Conference, July 1998.
6. GoI (1991) 'Household Tables'. Directorate of Census Operations. Government of India.
7. GoI (1992) 'National Seminar of Rural Sanitation: Problems, Prospects and Strategies for Future'. Ministry of Rural Development, Government of India. 1992.
8. Nautiyal, S. (2002) 'Water Crisis: Agenda for the Century'. YOJANA. February 2002
9. TERI (1998) 'Looking Back to Think Ahead: Green India 2047'
10. Tewari, V. (2001) 'Reducing Poverty in India'. Commissioned by the Asian Development Bank.

Mahila Gram Sabha and Grass Root Reality**Dr. Manisha V. Shiroadkar**

Associate Professor,

Yashwantrao Chavan School
of Social Work, Jakatwadi, Satara**Abstract:**

Mahatma Gandhiji said; "India lives in villages and village constitutes the very heart of India." India is the land of villages. Men in India lived in small village communities, since time immemorial. These village communities form an important social and economic unit of Indian society. Since ancient times, villages are having self governing institutions that were governed by their own assemblies.

Present article is an attempt to highlight the importance of gram panchayat and gram sabha in rural development with special reference to "Mahila Gram Sabhas."

Introduction:

India has the oldest civilisation and its local self-government bodies have a long history. It is evident from the literature that almost every village then had a self-governing body. Although the form in which it exists today is much different from the system which prevailed in the ancient periods. It is the process by which efforts of the people are united with those of government bodies to improve the socio-economic, political and cultural conditions of communities. Panchayati Raj institutions work as an important tool to integrate people into the life of the development of their locality and at the same time enable them to contribute fully in the nation building. The basic objective, of Panchayati Raj Institution, was and is to ensure sustainable development of human and material resources on area specific basis that will develop local leadership and self-governing institutions.

Panchayati Raj:

The basic feature of a democratic country is participation of the people in the process of development and governance. Panchayati Raj Institutions (PRI) have been categorised as the third tier of the government in India after the State and Central government. Maharashtra state introduced decentralised planning for development of the people in context of three-tier Panchayat Raj system in 1962. The very spirit behind the introduction of Zilla Parishad, Panchayat Samittee and Gram Panchayat was to associate people from rural area with governance and there by involving them in decision making process. The state decided to reserve 30 percent seats for women in PRIs on its own initiatives in 1991 even before the implementation of 73rd Constitutional Amendment Act.

Panchayat Raj Institutions and Gramsabha are the tools to stimulate the local leadership and motivate local initiative in the field of development. These institutions are intended to be the schools for learning lessons of democratic responsibilities. Gram Panchayats, are compulsorily required to convene at least four meetings of the Gramsabha in a year. The Village level development officer has to issue a public notice of the meeting and its agenda at least two weeks in advance. The notice should have information about the date, time and place of the meeting. Gram Panchayat is an institution through which the concept of participatory democracy takes firm roots in the orbit of small community, where face to face relationship can be obtained and direct communication with leadership and administration is established.

Mahila Gram Sabha and its importance:

Decentralization through Mahila Gram Sabha system provides the necessary avenue to the individual women citizen and the community for their genuine and maximum self-expression as well as contribution to the social good. It is the process through which women are helped to understand their role for responsible living and to develop leaders who could take control of democratic agencies right from local level to national level. The Mahila Gram Sabha has a key role in ensuring equitable distribution of benefits and in bringing about transparency in the functioning of the Gram Panchayat. Thus, Mahila Gram Sabha can work for building up the important structure of local self governance and also help to take governance closer to the people. As general Gramsabha, is an electoral college of voters, having the responsibility of promoting participatory democracy by

providing key inputs for preparing development plans. In the same way Mahila Gram Sabha is functioning for developing and promoting the welfare of women in specific along with the general good. Mahila Gram Sabha can provide an element of direct democracy where women learn the process and functioning of local self governance. The working of Mahila Gram Sabha facilitates in boosting up the moral and interest in political, civic and developmental affairs. The main objectives of the Gramsabha are to:

- Ensure women's participation in governance.
- Bring transparency in administration.
- Identifying problems at local level, determining priority and finding solutions with the help of women.
- Providing social justice.
- Effective implementation of rural development programmes with the participation of women.

Statement of problem

Gram Sabha plays a vital role in rural development. Even Mahatma Gandhi had given prime importance for Gram Sabha in his philosophy of Gram Swarajya. Constitutional importance is given to Gram Sabha by the Government of India, it is expected that whole village should participate in the process of development and take unanimous decisions so that there will be no opposition to harm the process of development which will result in creating favourable pace for development. Decisions taken in Gram Sabha cannot be challenged in the court. This shows how important the Gram Sabhas are. Hence Government of Maharashtra made it mandatory that every Gram Panchayat should take due efforts to organize specially women and general Gram Sabhas. Women Gram Sabhas need to conduct prior to general Gram Sabha. Because still women are not sharing about their issue in presence of male members during general Gram Sabha, hence special provision is made in Gram Panchayat's GR regarding woman Gram Sabha. It is mandatory to conduct 4 Gram Sabhas in a year 15th August, 2nd October, 26th January and on 1st May. And if required special Gram Sabha can be arranged. But it is been observed that both woman and general Gram Sabhas are organized just to fulfil its requirement. The participation and attendance of woman and general public is poor. The present study is undertaken in few villages of Satara District to understand the overall scenario of woman and general Gram Sabha and its contribution in village development.

Significance of Study

It is been usually said that women constitute nearly half of the population of our country and without participation of women the development cannot be achieved. Women Gram Sabha is an important component of women participation in the development and hence it is been made mandatory by the government of India to organize women Gram Sabha prior to general Gram Sabha and discuss on various issues regarding women development. It is expected that the issues raised in women Gram Sabha need to be discussed in general Gram Sabha so that final approval can be given. But it is observed that women Gram Sabhas either not taken serious or in case organized very few women are participating. Hence there is need to understand the field realities about women Gram Sabha and also it is necessary to take due efforts to strengthen women Gram Sabha because it is soul of village development.

Objectives of the study

1. To study about woman Gram Sabhas
2. To know the participation of woman in Gram Sabhas
3. To understand the issues shared during woman Gram Sabha
4. To find out the issues shared during woman Gram Sabha whether are shared during general Gram Sabha for approval
5. To ascertain the role of woman Gram Sabha in village development.

Universe of the study

The present study was conducted in few villages of Satara District it has covered all the three regions of Satara District hilly, plain and drought prone region.

Sampling and sample

Convenient sampling method was used for this study. MSW II year Urban and Rural Community Development students placed in different villages for fieldwork and their native village Gram Panchayats were taken up for this study. The sample size was 10 fieldwork villages from plain area and 12 native villages from plain area 12 drought prone area and 8 from hilly area were selected for this study. Hence in total 42 gram panchayats were selected for present study.

Methods of data collection

Interviewing method was used for data collection. Apart from interviewing, trainee social workers collected data through observation method during 3 Gram Sabhas 15th August, 2nd October and 26th January.

Tools of data collection

Interview schedule was administered to collect data from respondents and observationnaire was used to collect data during Gram Sabhas through non participant observation.

Sources of data collection

Elected woman members from Gram Panchayat were primary sources of data collection. Secondary sources were books, journals, reports and websites.

Data analysis and interpretations

Collected data was analysed through Excel sheet and was interpreted scientifically.

Major findings

1. All the Gram Panchayats are taking due efforts to announce about schedule of Gram Sabha either through loud speaker or through traditional way (Davandi) but about woman Gram Sabha no special efforts are taken
2. Every Gram Panchayats are compulsorily arranging Gram Sabha either on mandatory dates or after that. But no much attention is given to arrange woman Gram Sabha.
3. Most of the Gram Sabhas are organized other than mandatory dates because on national holidays government officers are not available to sort out the issues and provide valid information for the raised issues.
4. Gram Panchayat is not providing the agenda of woman Gram Sabha to woman
5. In majority of the villages woman Gram Sabhas are not held
6. In few villages woman Gram Sabhas are organized but the participation and attendance of woman for woman Gram Sabha is very poor. In fact 1/3rd of woman population from village are supposed to attend Woman Gram Sabha but in all the villages under study the response for woman Gram Sabha is very poor. A large number of women put their signature in the attendance register without attending Gram Sabha.
7. The issues discussed during woman Gram Sabha are not discussed during General Gram Sabha
8. The issues discussed during woman Gram Sabha are not specific and particularly about woman issues.
9. It is also been found that woman are not aware about woman Gram Sabha and its importance in village development
10. None of the Gram Panchayat has video recording of women Gram Sabha

Conclusion:

Since ancient times Gram sabhas play a predominant role in the Indian administrative structure. Mahila Gram Sabha also is a wonderful example for the working of democracy. The present day Mahila Gram Sabha proves the principle of the democratic decentralization of power. In other words it is the process where the cote, "Power unto the last" is effectively worked out. Constitutionally too, the Mahila Gram Sabha has a lion's share in providing social, economic, political and personal freedoms to the women. Through Mahila Gram Sabha it is evident that women are not just the carriers of cultural traits but also are the guardians of their fundamental duties. The very idea of Mahila Gram Sabha is a process of generating confidence among women. Presently with the extending support to it and women actively getting involved in its functioning the goal of rural development may be realised more effectively very soon.

References:

1. Mr. Bhim Raskar, Women Participation in Local Governance; Mahila Raj Satta Andolan, Maharashtra
2. Reports of Mahila Raj Satta Andolan, Maharashtra

72 years of Independent India and the State of Local Self Government with Special Reference to Gram Sabhas

Dr. Vijay Jaysing Mane

Assistant Professor

Yashwantrao Chavan School
of Social Work, Jakatwadi, Satara

Abstract:

Mahatma Gandhi had full faith in the village Panchayat system. He used to strongly advocate that the true India is in the villages. He strongly advocated strengthening of village Panchayats throughout the country. In his vision of "Gram Swaraj" village assemblies were the basic building blocks for governance of a future democratic India. But unfortunately after transfer of power from the British to the Natives in 1947, the well-being of the villages where most Indian population lived did not become an important national, political issue. In the same way the place "Chaude" or "Par" was supposed to be taken by the Gram Sabha and it is made mandatory in the 73rd Constitutional Amendment Act. All community matters would get discussed on this "Chaude" or "Par" meetings which in the recent centuries came to be known as village Panchayats. Villagers used to generate their own resources, had their own functionaries and their own functional body to deal with the local issues. This system was naturally evolved and persisted even till today.

Author in this paper has tried to understand the functioning and present status of the Gram Sabhas in few villages of Satara District from Maharashtra State.

Introduction:

Local self-government is not new in the Indian history. Ancient Indian villages were self-sufficient and had to depend on very few aspects from outer world. "Chaude" or "Par" was always an integral part of village life where people, generally elderly, would sit together and discuss on personal and socio-political issues. "Chaude" or "Par" was the place where generally every issue confronting the village life was discussed and sorted out effectively. Generally five elderly people belonging to any social strata from the village used to comprise of Panch committee. "Panch" used to be prominent local personality and the "Panchayat" referred to the gathering of "Panchas." 'Panch Permeshwar' used to mean the all mighty. It was believed by the common villager that, god rests in the words and deeds of the Panch and they were at the very crux of the village life. During British rule their centralized system of governance gave a severe blow to the rather autonomous indigenous socio-economic system of Indian villages.

Maharashtra came into existence as a separate State of Marathi speaking people on 1st May 1960. In 1962 the state introduced democratic decentralised planning system for sustainable development of the people and its area. With great deal of enthusiasm three-tier Panchayat Raj system was newly created with Village Panchayat at village level, Panchayat Samitee at block level and Zilla Parishad at district level. In the due course of time 73rd Constitutional Amendment Act provided the constitutional status to the Panchayati Raj Institutions all over the country. The major duty of Gram Panchayat along with the assigned 29 duties and other various important activities like designing and developing the development plan, budget for the financial year, is to conduct Gram Sabha on the scheduled dates and take major decisions for over all development of village.

Gram Sabha:

The term Gram Sabha is defined as the primary body of the Panchayati Raj system and by far the largest permanent body. All other institutions of the Panchayati Raj like the Gram Panchayat, Panchayat Samitee and Zilla Parishad are constituted by elected representatives.

According to the Maharashtra State Panchayat Raj Act, Gram Sabha must meet at least four times in a year. For people's convenience, Four National days have been identified as reference dates for these meetings, they are Republic Day (26th January), Labour day (1st May), Independence Day (15th August), Gandhi Jayanti (2nd October).

All the elderly people of village, man and women who are enrolled in the voting list are members of **Gram Sabha**. There are four Gram Sabha meetings normally in a year, but even more Gram Sabah meetings can be held as and when necessary. Issues to be discussed in the meetings can be wide ranging but the essential

agenda should include: Annual Action Plan and Budget, Annual Accounts and Annual report of the GP, selection of beneficiaries for different social service programmes etc. After 73rd Constitutional Amendment Act, Gram Sabha has received immense importance. The decisions taken by the Gram Sabha cannot be cancelled by any other body and the power to call off a decision of the Gram Sabha rests with the Gram Sabha only. Keeping in view the above role of Gram Sabha, it was felt necessary by the researcher to undertake the study of Gram Sabhas in the selected villages of Satara District from Maharashtra State.

Statement of the problem:

Gram Sabha plays a vital role in rural development. Even Mahatma Gandhi had given prime importance for Gram Sabha in his philosophy of Gram Swarajya. Constitutional importance is given to Gram Sabha by the Government of India, it is expected that whole village should participate in the process of development and take unanimous decisions so that there will be no opposition to harm the process of development which will result in creating favourable pace of development. Every Gram Panchayat takes due efforts for organizing general Gram Sabhas either on stipulated dates. It is expected that majority of the village members should participate in general Gram Sabha to share their ideas of village development and also raise their personal issues regarding benefit from any scheme or program. It is also necessary that villagers belonging to backward community should be the part of Gram Sabha which means in Gram Sabha there should be representation of every community member. But it is been observed that in Gram Sabha very few members are participating and from socially disadvantaged section the percentage of people's participation is low. The present study was undertaken in 42 villages of Satara District to understand the scenario of general Gram Sabha and its importance in Nation building.

Objectives of the study:

1. To understand the functioning about general Gram Sabha
2. To know the participation of people from general and backward category in Gram Sabha
3. To understand the issues shared during Gram Sabha
4. To ascertain the role of Gram Sabha in village development.

Universe of the study:

The present study was conducted in 42 villages of Satara District it has covered all the three regions of Satara District that include hilly, plain and drought prone regions.

Significance of the Study:

Gram Sabha is an important tool of village development, Gram Sabha is strength of village development. In Maharashtra few villages have developed due to the collective decision making process at Gram Sabha and its success stories have reached to international and national level for example, Hivare Bazar village of Ahmednagar District from Maharashtra. If few villages have developed through the effective decision making process at Gram Sabha, then other villages can also develop. With this prime objective it was decided to conduct a baseline study to understand the scenario of Gram Sabha in Satara district and design social work intervention modules to strengthen Gram Sabha for overall development of villages.

Sampling and sample:

Convenient sampling method was used for this study. MSW II year Urban and Rural Community Development students placed in different villages for fieldwork and their native village Gram Panchayats were taken up for this study. The sample size was 10 fieldwork villages from plainer region, 12 native villages of students', 12 villages from drought prone region and 8 villages from hilly area were selected for this study. Hence in total 42 gram panchayats were selected for present study.

Methods of data collection

Interview method was used for data collection. Apart from interviewing, trainee social workers collected data through observation method during 3 Gram Sabhas held on 15th August, 2nd October and 26th January.

Tools of data collection

Interview schedule was administered to collect data from respondents and observationaries was used to collect data during Gram Sabhas through non participant observation.

Sources of data collection

Elected members from Gram Panchayats were the Primary source and respondents for this study. Secondary sources were books, journals, reports and websites.

Data analysis and interpretations

Collected data was analysed through Excel sheet and was interpreted scientifically.

Major findings

1. All the Gram Panchayats are taking due efforts to announce schedule of Gram Sabha either through loud speaker or through traditional way (Davandi) prior to 5 to 8 days although the scheduled time is two weeks.
2. Majority of Panchayats are compulsorily arranging Gram Sabha either on mandatory dates or after that. But in few villages it is for name sake and in very few villages Gram Sabhas were not practically held. The people's participation in Gram Sabha is very poor.
3. Most of the Gram Sabhas are organized other than mandatory dates because on national holidays government officers are not available to sort out the issues and provide valid information for the raised issues.
4. Ward meetings are usually conducted in most of the villages just to fulfil the requirement
5. Gram Panchayat elected representative members meeting is conducted in a good number of villages in fact it is mandatory to conduct elected representative members meeting to discuss on agenda of Gram Sabha but not much attention is given towards elected representative meeting prior to Gram Sabha.
6. The issues discussed in Gram Sabha are Development plans already completed, budgetary provisions already received, water tax, education, Gram Panchayat tax collection, Beti Bachao Beti Pado, Plantation, 14th Finance Commission, Gharkul Yojana, Education and Sanitation. But not a single Gram Panchayat had discussed about gender budget and issues of women empowerment. Most of the issues discussed are according to Government Resolution. No innovative and unique issues were identified and discussed during any Gram Sabha.
7. In majority of Gram Sabhas discussion on issue regarding implementation of various programs was held.
8. In few Gram Sabhas people belonging to backward community were present but their number was very low. In few Gram Sabhas about the development of their community was discussed. But the special agenda was not prepared for their issues.
9. Not a single Gram Panchayat has taken efforts to arrange for video recording of Gram Sabha.
10. It is been found that a large number of elected representatives are aware about Gram Sabha but still it is been observed that pace of village development is slow.

Conclusion:

After Seventy-two years of our Independence the fact is that, the politicians and bureaucrats are so used to enjoying power right from the central authority that they don't allow a single place where the powerless rural masses can take decisions without involving them. Various development activities introduced in various Plan periods could not achieve a commendable amount of success owing to non-participation of the villagers in the implementation of such developmental schemes. If the common man from the rural area comes to know the essence of our Constitution and Democracy these thriving power-brokers will go out of job. Hence we need to arrange these type of symposiums time and again, and involve the grass root level leadership along with the academicians to work collectively to strengthen our Democracy.

References:

- 1) K. VenkataReddy; Introduction to Rural Development in India
- 2) A. R. Wadia; Rural Sociology
- 3) Katar Sing (2003): Rural Development Principles, Policies and Management. Sage Publication, New Delhi.
- 4) Resource Kit for People-centred Advocacy: National Centre for Advocacy Studies, Pune.
- 5) Rudra Datt & Sundharam 2004 : Indian Economics, Chand & Co, New Delhi.

Panchayat Raj- Rural Development and schemes**Mr. J. B. Sorate**

M.A.B.ED.,D.B.M.,SET(ENGLISH)

Abstract-

Present paper focus on the role of Panchayat Raj in the rural development. Panchayat Raj is a political system originated in Indian sub continent found mainly in India,Pakistan,Bangladesh,

Srilanka & Nepal. It is oldest political system. But after independence of india, government formed so many committees from time to time. Their suggestions and recommendations are at the basis of Panchayat Raj. And after 73rd Amendment Act 1992, the present three tier system i.e. Gram Panchayat, Panchayat Samiti & Zila Parishad, formed. Its role is vital in the rural development of the country. Various schemes & plans of central & state government are sincerely & honestly being implemented by Panchayat Raj & its results are visible.

Key words – Panchayat Raj, rural development, amendment, tier.

Introduction –

Panchayats have been the backbone of Indian villages since the ancient times. M.K. Gandhi, the father of the nation remarked, “The Indian independence must begin at the bottom and every village ought to be a Republic or Panchayat having powers.” This dream came into reality with the introduction of present three tier Panchayat Raj system after 73rd Amendment act 1992 to ensure people’s participation in rural reconstruction.

The present Panchayat system & its role in the development of the rural India is vital. People have become conscious about their needs & safety. The active role of people about their welfare with the help of Panchayat Raj system is remarkable. With the process of Panchayat Raj system, the process of decentralization actually started. The schemes & plans of central & state government are now being implemented by the Panchayat Raj system. This local government is the government of people in the real sense.

Objectives –

To study the role of Panchayat Raj system in the development of rural community.

Research Method –

This paper is based on the secondary resources available on the role of Panchayat Raj in the development of rural community or rural development. This is analytical & descriptive study in the form of written material such as books, magazines, websites, daily newspapers etc.

Various schemes declared by central & state government & implemented by Panchayat Raj system for the rural development –

1. Indira Awaas Yojana – The government of India is implementing the Indira Awaas Yojana since the year 1985-86 with the objective of providing assistance to the below poverty line (BPL) rural households belonging primarily SC, ST, & freed bonded labour categories. From the year 1993-94 its scope has been extended to cover non-SC & ST rural BPL poor subject. It is also extended to the families of the ex-servicemen to the armed & paramilitary forces killed in action. 3% of the houses are reserved for the BPL physically & mentally challenged persons in rural areas.
2. Samagra Awaas Yojana - Samagra Awaas Yojana is a comprehensive housing scheme launched in 1999-2000 with a view to ensuring integrated provision of shelter, sanitation & drinking water.
3. Ayushman Bharat Yojana – started in 2018, related to health. The national scheme that aimed at making necessary interventions in primary, secondary & tertiary health care system in a holistic fashion.
4. Sampurna Grameen Rozgar Yojana – Started in Sept. 25, 2001, related to Rural self Employment. It provides additional wage employment & food security, along side creation of durable community assets in rural areas.
5. Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana – Started in Dec. 25, 2000, related to rural development. Good all weather road connectivity to unconnected villages.

6. Deen Dayal Upadhaya Antyodaya Yojana – Started in 1978 related to rural development self employment programme to raise the income generation capacity of target groups among the poor . The scheme has been merged with another scheme named Swarnajayanti Gram Swarozgar Yojana (SGSY) .
7. Pradhan Mantri Gramodaya Yojana (Gramin Awas) (PMGY-GA) – It was launched from the year 2000-2001 . The implementation of PMGY has been reviewed by the planning commission .

Besides this there are other schemes related to rural development .

Conclusion –

From above analytical discussion , we come to know the importance of Panchayat Raj for the development of rural community . Central as well as state government declared various schemes & its implementation is done by Panchayat Raj system . But to implement & accelerate the schemes participation of people is essential . If people participate & take active role ,then there will be progress of a rural mass or community . What is the need of people ? Is the right feedback to the implementation of schemes . So the role of community plays vital role in the rural development . In the present scenario , we observe loop holes . It is the drawback of our will power . We must honestly follow the discipline of system & try to do the best . Then there is possibility of real development . & in this sense Panchayat Raj plays very crucial role at local level only we have to strengthen it . Then we will observe the new face of rural development .

References-

- 1.Panchayat Raj &Rural Development.-Subash Kansal.
- 2.Role of Panchayat Raj in India.-S.K.Singh.
- 3.Participation of the poor in Rural Development Programmes.-B.Sam Bob
- 4.<https://rural.nic.in./schemes>
- 5.Lokraj –Magazine.

73rd Constitutional Amendments and Women Representation in Politics: A Study**Mr. Munkir Mujawar,**

Ph.D. Student, Social Work, Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

Women empowerment and development in each and every field is needed in society. The status of women in India changes time to time because they are the half part of our society. Without women we cannot survive in different fields but they are away from socio-economic and political fields. Society gives secondary status to women due to several reasons and they never a part of the decision making process. The position of women deteriorated from ancient period to modern period. But in politics still majority of women are having chances to take entry but they are not able to take their self-decision due to their family and husband's interference. Government has taken step for women empowerment through 73rd constitutional Amendments in local self-governance in 1992. It was historical step of the government. After 1992 the percentage of women increased in politics. This amendment gives 1/3rd reservation to women in politics. Though at present women enjoy equal status with men as per the constitution and legal provisions but still, they have a long way to go. It is true and proved that "a country prosper if its women prosper". In short, Women empowerment means to give women the opportunity to fulfill their creative capabilities and desires and take decisions independently. It has social, political, economic, cultural dimensions.

Key words: 73rd Constitutional Amendments, Women, Representation, Empowerment and India etc.

Introduction:

The status of women describes the social, economic and mental condition in a nation. The women's role in political is essential to development of our society. In 1915 Annie Besant though was not an Indian but became the first women president of Indian National Congress (INC). Then there was Sarojini Naidu who became the first Indian woman to be the president of INC in 1925 and became the Governor of United Provinces (present Uttar Pradesh) on 15 Aug 1947. Mrs. Vijayalakshmi Pandit was the first Indian to be elected the president of UN General Assembly in 1953. Then came Sucheta Kriplani who became Chief Minister of UP in 1963. The most important name in the category of women politicians came in 1966 and that was Mrs. Indira Gandhi. She became the first woman Prime Minister of India. Panchayats have been the backbone of grassroots democracy in the Indian villages since its beginning. Gandhi had aptly favored the Panchayat raj and his dream got translated with the passage of the Constitution (73rd Amendment) Act, 1992 (or simply the Panchayat Raj Act), which introduced the three-tier Panchayat Raj system to ensure people's participation in rural reconstruction in general and that of women in particular.

Reviews:

Political socialization is one of the sides of the overall socialization of the individual. The notion of "political socialization" was introduced into socio-political science in the late 50's of 20th century by American political scientist G. Heymann. His opinion is that, the term "political socialization", defines how a multi-level process of assimilating a person's values and norms leading to the formation of his qualities and properties that allow him to adapt to a specific political system and fulfill political roles and functions. [2, P.33], The study of the status and role of women in public administration has not yet been properly scientifically developed. In the scientific and research sociological and political literature, the study of a social group of women in the political life of society, the economic environment, cultural, legal, state power begins to develop rapidly. It should be emphasized that there are several ways to develop social groups of women, which deal with some aspects of the role of women in society.

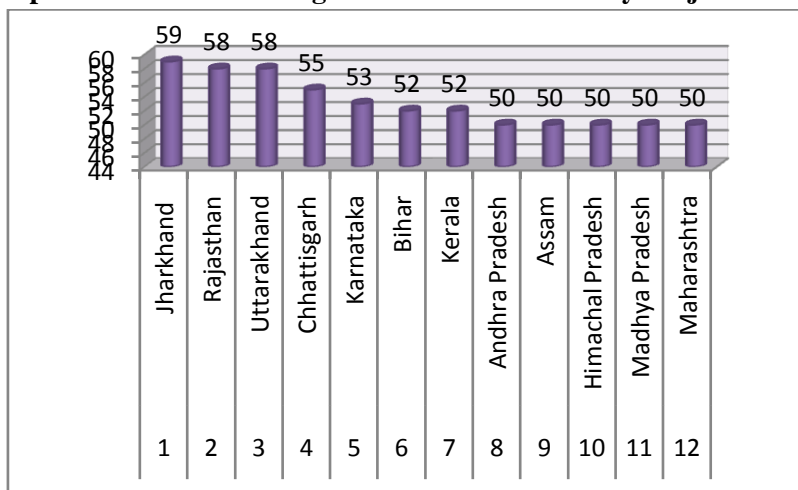
Methodology:

The researcher writes the conceptual papers with the help of collected secondary data from different sources. The secondary data collected from newspapers, articles, periodicals, research papers, and internet. The aim of this paper is to study the women representation in politics, to study the challenges faced by women in politics and suggest remedial measures to improve the condition of women representatives. To study the challenges faced by women in politics.

1. Women Representation Percentage in Politics: Representation of women in executive government and parliament is extremely low in India, both in absolute numbers as well as globally.

Graph No 1.1

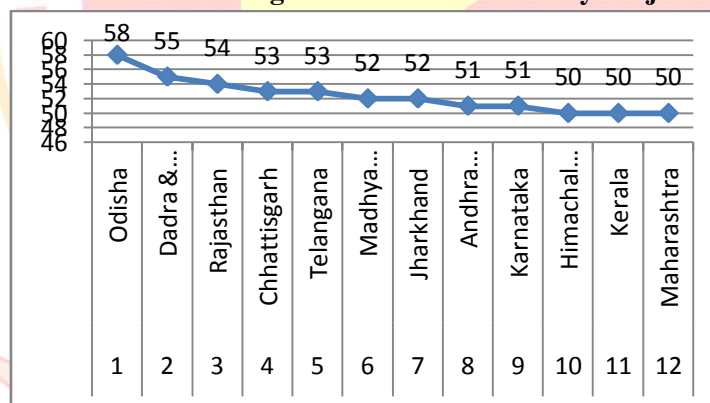
Women Members Representatives Percentage in 12 States of Panchayatraj Institutions in 2017 in India

Graph no 1.1 indicates that women members representatives in 12 states of Panchayatraj institution in 2017 in India. The data of this table describes the Jharkhand is on first rank with 59% women representatives and Maharashtra in on 12th rank with 50% of women representation. Between these two states Rajasthan with 58%, Uttarakhand with 58%, Chhattisgarh with 55%, Karnataka with 53%, Bihar with 52%, Kerala with 52, Andhra Pradesh, Assam, Himachal Pradesh and Madhya Pradesh with 50% of women representatives in Panchayat Raj in India in 2017. Hence it is clearly shows that the Jharkhand in on the top in women representation in Panchayat Raj in India.

Graph No 1.2

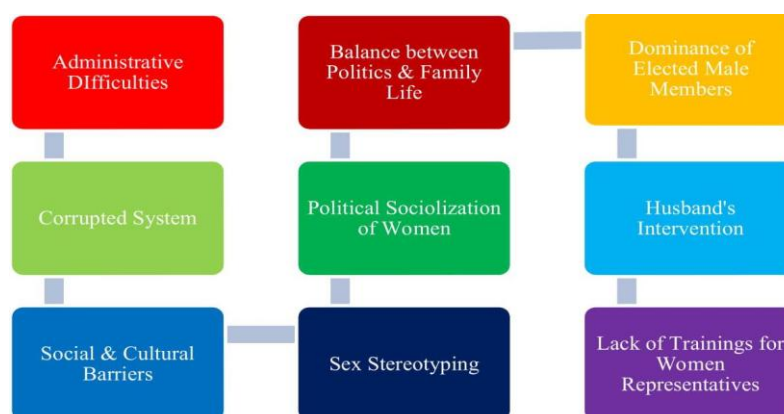
Women Sarpanch Representatives Percentage in 12 States of Panchayatraj Institutions in 2017 in India

The data of Graph no 1.2 shows that the women Sarpanch representatives percentage in 12 states on Panchayatraj in 2017 in India. The data indicates that the Odisha in on highest rank with 58% women Sarpanch representatives and Maharashtra in on 12th rank with 50% of women Sarpanch representative in 2017 in India. The Dadra & Nagar Haveli is on second rank with 55%, Rajasthan is on 3rd rank with 54% Chhattisgarh and Telangana is on 4th and 5th rank with 53%, Madhya Pradesh and Jharkhand in on 6th and 7th rank with 52%, Karnataka is on 9th rank with 51% and Himachal Pradesh, Kerala with Maharashtra with 10th, 11th and 12th rank with 50%. Hence it can be describe that Odisha in on the top of women Sarpanch representatives in India in 2017.

2. Challenges Faced by Women in Politics: Political intervention in the functioning of Panchayats, Women act as substitutions for men, husband's intervention of elected woman in her functioning, lack of political awareness among the women in rural areas. negative public opinion regarding women's leadership capacity, illiteracy or low standard of education among the women in rural areas is a stumbling block, lack of training

courses especially for women representatives, dominance of elected male members of the Panchayat and politically motivated violence against women have seen an increase.

2.1. Administrative Difficulties: An unfortunate observation that has emerged is, that most women elected heads are Sarpanch but still, they are dependents on others like, secretary, husband, children etc. due to lack of education. High monetary extortions from corrupt government officials and threats of physical violence, rape and abuse from the upper castes often keep them from performing their duties. Women leaders in the Panchayat Raj are transforming local governance by sensitizing the State to issues of poverty, inequality and gender injustice. Through PRI, women are changing governance are evident in the issues they choose to tackle; water, alcohol abuse, education, health and domestic violence.

2.2. Corrupted System: people among the rural areas as well as among villages are illiterate, ignorant and having little knowledge of understanding about the policies of government comprising nature of the government and others. Some results suggest that women are not lagging behind in corrupt practices compared to men – at least, in bribe-taking. It may cause dominance of higher strata over the lower strata of the society where members should be vehemently auctioned at once and on the other hand the role of the common man in Panchayat election should lost its predominance and some impartial and corrupt practices may take place there also.

2.3. Social and Cultural Barriers: Lack of social support from family, living in extended families, living in rural areas, absence of culturally appropriate facilities, and, in some countries, past experiences of war were the main barriers. Sociocultural factors act as the main barriers to recommended levels of physical activity. These barriers are sex stereotyping, political socialization, lack of preparation for political activity, and balancing work and family.

2.4. Sex Stereotyping: Women today are eager to take up professions and work. Thus, they enjoy equal respect and dignity in the family. Furthermore, females are provided equality of opportunity under Article 16 of the Constitution of India. Hence, the bias leveled against women stems from the incorrect perception that femininity inherently produces weak leadership. Sex stereotyping is far from being a historical narrative. To be sure, the pressure is on women candidates (not men) to enhance their masculine traits in electoral campaigns for the purpose of wooing support from voters who identify with socially constructed gender roles.

2.5. Political Socialization of Women: The solution on political socialization problems is possible only with the activation of the human factor, especially the increasing role of women in the new political life of society. Secondly, profound changes in the political life of society require corresponding changes in views, since without a change in political views, political consciousness, without changes in psychology and thinking. It is seen that the participation of the women shall have to get co-operation from their family members. It is only due to less weight age is given to the women due to patriarchal and male-dominated social system and age-old social taboos against women in the rural area.

2.6. Balancing between Politics and Family Life: Dependence on their husbands and other male members of the family, low-level of education, lack of interest, the inadequacy of training etc. appear to be the causes of women's low level of awareness. The politics-life balance is invariably more difficult for women as they are generally expected by society to act as the primary caregivers for children, as well as for maintenance of the home. Due to the demands of politics-life balance, it is assumed that women would choose to delay political aspirations until their children are older.

2.7. Dominance of Elected Male Members: In rural areas we can find that the male elected members dominated to female elected members. The male members don't want to support women because of our traditional male dominated system.

2.8. Husband's Intervention: In some places the women husbands are intervening in political decisions at local level politics. They may think the women are not able to take decision about any developmental issues in rural areas. The women in need to prove them that they are able to take decisions and decision makers.

2.9. Lack of Trainings for Women Representatives: Lack of training is big issue in politics. Because government has given representation to women but there is lack of training about politics. Women are in need to take training regarding politics and improve their political life & decision making power.

Remedial measures to participation of women in Panchayat Raj System:

1. There should be free and fair election with strict action and intervention by government.
2. Government should increase political awareness among men as well women.
3. Government should be providing proper training of political power to rural women.
4. There should be a need to take part of educated women in rural area without fear in mind.
5. Villagers should be providing political and social security to women who participated in rural Panchayatraj system.
6. It is a responsibility of family members to support their women to participate in politics at grassroots level.
7. It is also responsibility of each members of Panchayatraj to support women for better understanding and better work of Panchayatraj.
8. Government should try to reduce corruption and support to women to transparent politics.
9. Administrative officers should support to women for better work in Panchayatraj system to women.
10. The Government should provide financial support and infrastructure to women's organizations and NGOs to take up the responsibility of encouraging the.
11. There should be reduce social and cultural barriers of women are while working in Panchayatraj system.
12. To increase the capacity of the women to maintain balance between political and family life this will be helpful to women life.

Conclusion:

Women of today take part completely in areas such as politics, status, military sectors, economic, service, and technology sectors. Moreover, they have contributed wholly in sports too. PRIs can be the first step for political empowerment of women as the confidence and understanding of polity can allow them to participate in elections to state legislatures and Parliament paving the way from 'Panchayat to Parliament'. The reservations at the local level and Women's participation in Panchayat Raj institutions are not enough for the Women Empowerment.

References:

1. Archana Parashar (2018), Women In Indian Politics, <https://www.civilserviceindia.com/subject/Essay/women-in-indian-politics3.html>
2. How India's Women Work: 80% employed in Rural Areas, More Than Half Suffer Illiteracy Most of these women are agricultural laborers who work on someone else's land in return for wages.
3. <https://factly.in/representation-to-participation-women-in-panchayat-raj-institutions-state-assemblies/>
4. <https://hrdailyadvisor.blr.com/2017/06/22/what-is-sex-stereotyping/>
5. <https://iasscore.in/society/role-of-women-in-panchayati-raj-system>
6. <https://www.toppr.com/guides/essays/essay-on-status-of-women-in-india/Women: Essay on The Position of Women in India>
7. Jonnazarova & Ibodulloer A.E. (2017), Political Socialization of Women in Social and Cultural Aspects, ISSN 2277-6017 (Online), ISSN 2303-9868 (Print), DOI: 10.1845/IRJ.2227-6017
8. Madonna Jephi (2018), <http://lawtimesjournal.in/women-empowerment-through-panchayat-raj-system/>
9. Pooja Mondal, 2020, Women: Essay on The Position of Women in India, <http://www.yourarticlelibrary.com/essay/women-essay-on-the-position-of-women-in-india/31314>
10. Rakesh, (2018), Early Times, Role of Corruption in Panchayati Raj System, <http://earlytimesnews.com/newsdet.aspx?q=229592>
11. Rounak Kumar Gunjan (2018), https://en.wikipedia.org/wiki/Women_in_India
12. Sakti Golder (2017), Women Representation in Political Decision Making: A Catalyst to achieving Gender Equality https://www.oxfamindia.org/blog/women-representation-political-decision-making-catalyst-achieving-genderequality?gclid=EAIaIQobChMI_ZDDI-D_5wIVEA4rCh11Tg9oEAAYAAEgKylfD_BwE
13. UNHR, www.ohchr.org/en/issues/women/wrags/pages/genderstereotypes.aspx
14. Women Empowerment: Through Panchayat Raj System

Role Of NGOS In Rural Development: A Social Work Perspective**Shrikant Banda Desai**Asst. Professor, Dept of Social Work
Karmveer Hire Arts, Science,
Commerce & Education College, Gargoti.**Abstract**

Indians lives in rural areas. There is low level standard of living of many Indians. Several measures have been adopted for the development of rural areas from the commencement of community development programme, 1952. In addition to that every Five Year Plans contributed for rural development but still the desired outcome is remained. Many NGOs are working for rural development. The trained social workers are appointed in NGOs for the proper execution of NGO activities in rural areas. This paper will highlight on the role of NGOs in rural development from the Social Work perspectives. Books, journals, some previous research papers and internet website material is used for preparing this paper. The NGOs through their efforts can reach to rural people, aware them, motivate them and also provide necessary facilities to them. They work in coordination with government. NGOs work is quite remarkable in rural development.

Keywords : NGO, Rural Development, Contribution, community, Social work, mediator, infrastructure, entrepreneurship, advocacy, empowerment, etc.

India is a country of rural people. Many of Indians live in rural areas. Still there is lack of development and also the standard of living is very poor in rural areas. Therefore rural development is an absolute and urgent necessity of India now and it will continue in future. In India, such kind of efforts had already been taken with the commencement of 'Community Development Program, 1952'. Through the help of CDP, the measures have been adopted the development of the people. In addition to that, the provisions for rural development have been made at every Five Year plan of India.

This paper will focus on the role of NGOs in rural development from social work point of view. Social workers in NGOs are dealing the issues of rural development with the application of the social work methods. The methods such as 'community organization', 'social welfare administration', 'social work research' and 'social action' are key instrument in the development of the rural, tribal as well as urban community. These methods are designed to tackle or to cover the mass social problems. There is an application of social work methods in NGO set up. The trained professional social workers are appointed in NGOs to fulfill the aims and objectives of NGOs.

Objectives of Research Paper

- To understand the concept of NGO and rural development
- To understand the role of NGOs in rural development from social work perspectives.
- To aware people about the contribution of NGOs in Rural Development.

Methodology

Secondary type of data is used for preparing this research paper. The data is taken from the books, journals, research papers and some internet websites etc.

Rural Development

The term 'rural development' is widely accepted in both developed and developing countries of the world. The concept itself implies that "overall development of rural areas" with a vision of improving quality of life of rural people. It is much more comprehensive concept encompasses the development of agriculture, small scale industries, infrastructure, community service facilities, human resources in rural areas. In the concept of rural development, there is emphasis on welfare of poor, depressed, weaker and marginalized sections of the society. The need for rural communities to approach development from a wider perspective has created more focus on a broad range of development goals rather than merely creating incentive for agricultural or resource based businesses. Education, entrepreneurship, physical infrastructure, and social infrastructure all play an important role in developing rural regions. Rural development is also characterized by its emphasis on locally produced economic development strategies.

Objectives of rural development

- To increase the availability of life sustaining things such as food, clothing, shelter, health care and security.
- To raise the standard of living, provision of more jobs, provision of better education and enhancement of the higher purchasing power.
- To expand the range of economic and social choice of an individual or a society.

Non - Government Organization (NGO)

The term non - government organization itself indicates that it is the organization which is completely free from the control of government. The NGOs are independent organized body of people which are involved in carrying out a wide range of activities for the benefit and upliftment of underdeveloped and underprivileged people of society. They work to address the various issues of society. They are non - profit bodies which mean they don't have any commercial purpose and interest. They act as a mediator between government and society. They work independently without any financial assistance from the government although they are working closely in coordination with government. They employ highly trained, professional and specialized personnel for the fulfillment of predetermined objectives of them.

NGOs are working on private donations. The donations can be made by individual, corporate social activities of companies or an institution. Also they involve in fund raising activities to raise money for carrying out activities. The works of NGOs are more transparent. NGOs have played a very important role in helping needy people in India by providing assistance to distressed, affected and marginalized sections of society. There are so many issues which are not covered by government. The NGOs played very important role in tackling these issues. It is seen that government bodies fail to function effectively with some issues but the NGOs play a very significant role in dealing with these issues. They work on grass root level. NGOs run on their own values, norms and eligibility terms.

Role of NGO in rural development.

NGOs play a very important role in meeting the objectives framed by them. The personnel or the social worker needs to be more trained, educated, enthusiastic and inspired to become a member of an NGO. The role of NGOs in rural development can be as follows

1. Creating Awareness

The NGO or the social worker plays a very important role in creating awareness in the community. They make people aware of different social problems, different government schemes, about different communicable and deadly diseases, about health and hygiene, about agricultural development, about gender equality etc. Awareness on the above mentioned subjects is quite necessary in rural areas as they are not much aware of these issues. By the use of several media, NGOs try to reach people. The medium like public speaking, documentary, rallies, street plays, posters etc. are the effective media to aware people in the community. Today the work of NGOs is quite remarkable in rural development.

2. Advocacy

So far as rural development is concerned the people must be aware of their rights, their opportunities, the duties and responsibilities of government. Advocacy is a purposeful action that is used to help people to know their rights, opportunities, causes and human dignity. Social workers believe in empowerment through advocacy to help people to improve their lives, organizational functioning, policy decisions etc. NGOs engage in many types of advocacies viz. legislative advocacy, case advocacy, system advocacy etc.

3. Need Analyzer

The NGOs should carry out surveys to analyze the felt need of the community. The social worker as a community organizer tries to analyze the demand of community. There are many problems of community. The worker or the NGO should enlist the needs and problems of community. Then they should try to analyze the basic need of the community. When the main need is fulfilled, the other needs will be covered automatically. The social worker should be aware in finding out the needs by the community itself.

4. Mediator

Social workers or NGOs play a role as a mediator in community. There are so many government policies, services for the upliftment of rural poor. The workers need to study these schemes, facilities and help people in getting these services at their door. By playing a role as a mediator, the NGOs provide health facilities, instruments, resources, economical assistance through different government schemes or different government and local set up.

5. Motivator

The people in the community are stick on their views, traditions, customs etc. They do not change immediately. For that purpose, the NGO should motivate rural people to accept new changes and challenges. Also they should motivate accept the new technologies and theories of doing agriculture. They should create a positive attitude in rural life. Social workers motivate them by explaining the rural issues, impact of those issues on rural life etc.

6. Researcher

NGO should carry out research activities to find the public opinion regarding various government schemes, their demands, suggestions etc. Also the social issues, problems, needs of society can be traced by conducting research work.

So far as rural development is concern the social problems, their depth, prevalence, causes, cause and effect relationship should be understood upon which the policies can be framed to minimize the problem and the development could be achieved. They policy makers by studying these research work, tries to resolve social problems.

7. Proper utilization of resources

There are many resources existed in community. One should study, identify, understand and use them in proper way in order to develop the community. The NGOs or the social workers are trained in finding the resources and use in systematic manner.

In the concept of rural development, there is emphasis on welfare of poor, depressed, weaker and marginalized sections of the society. Social workers in NGOs are dealing the issues of rural development with the application of the social work methods. There are so many issues which are not covered by government. The NGOs played very important role in tackling these issues. It is seen that government bodies fell to function effectively with some issues but the NGOs plays very significant role in dealing with these issues. The NGOs or the social worker play role as an awareness creator, need analyzer, mediator, motivator, researcher, creating advocacy etc.

References

1. Katar Singh, AniShishodia, "Rural Development : Principles, Policies & Management", Sage Publication, New Delhi, 2016.
2. Sanjay Bhattacharya, "Social Work: An Integrated Approach", Deep & Deep Publications Pvt.ltd, 2003.
3. प्राजक्ता टांकसाळे, "एकात्मिक समाजकार्य", श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, २००४.
4. P. Manijanta, O sudhakar Reddy, (2013), Scope of NGOs in Rural Technologies for Sustainable Rural Development, *International Journal of Scientific Research (IJSR)*, volume-2, issue:-10, Oct 2013
5. <https://www.savethechildren.in/resource-centre/articles/role-and-functions-of-ngos-in-india>
6. <https://www.sociologygroup.com/ngos-introduction-history-role-functions-importance-development>

Disparities in Sex Ratio in Rural Kolhapur**Shri Sanjay N. Patil,**

Assistant Professor,

Department of Geography,

Karmaveer Hire Arts, Science,

Commerce and Education College, Gargoti, Dist. Kolhapur

Dr. Deepak S. Narkhede,

Assistant Professor and Head,

Department of Geography, CKT College Panvel, Dist. Raigad

Introduction:

Sex ratio is a term used to define number of females behind thousand males. Sex ratio is an important demographic characteristic of a country or society. This indicates status of women in their society. Sex ratio is an observable element of population structures and one of the most important demographic characteristics. So sex structure is often varies significantly from one region to another and one religion or race to another. So this kind study carries immense important for the comprehensive of sex structure.

The imbalances in sex structure have an important bearing on socio-economic structure of population. The balanced sexes is healthy for social life, but the imbalances between the two sexes lead to number of social problems and affect the health and hygiene of the community. Sex structure also affects the work participation rates of male and female population sections.

Sex ratios of a country are defined and computed with different method. The numerical measurement of sex composition of a population is often expressed in terms of sex ratio. It helps to show equality of males and females in a society. Sex ratio influences the structure and tempo of life of any society. The balance of sex ratio is important for population structure. Sex ratio also affects labour supply, marriage, fertility mortality, migration, birth rate, death rate etc of any area.

Considering the sex ratio of Kolhapur district, there were 957 females for every 1000 males in 2011. It changed from 961 in 1991. The rank in sex ratio had go down 11 from 7. But the child sex ratio was decreased from 930 in 1991 to 845 in 2011. The declining sex ratio is an alarming bell of social unrest in future life. The district of Kolhapur in child sex ratio has ranking in last fifth position in child sex ratio in Maharashtra.

Study Area:-

Kolhapur district is situated at the southern part of Maharashtra. It lies between 15 45' E to 17 11' N latitudes and 73 41' E to 75 02' E longitudes. It is bound at north by Sangli district, west by Sindhudurg and Ratnagiri districts and on southeast by Belgaum district of Karnataka state. Krishna, Panchganga, rivers and their tributaries drain in the district. The area of Kolhapur district is 7746.4 sq.km.

At present, Kolhapur district have 1217 villages, 16 towns and 2 cities. The district is divided in to the talukas viz. Karveer, Kagal, Panhala, Shahuwadi, Hatkanangle, Shirol, Bhudargad, Gadhinglaj, Gaganbavada, Ajara, and Chandgad. According to 2011 census, Kolhapur districts total population is 3874015 with the sex ratio of 953 females per 1000 males. In the total population 31.75% people live in urban area and 68.25% people are live in rural area.

Objectives:-

1. To study the rural sex ratio of Kolhapur district
2. To trace the causes behind the changes in sex-ratio.
3. To analyze tahsil wise child sex ratio in Kolhapur and its decadal variations.

Database and Methodology:-

Present paper is based on the secondary data from census of India, which is reliable and accurate. The data is also collected from Kolhapur district socio-economic review 2011. The data is tabulated, analyzed and represented in the form of statistical diagrams. Sex ratio is measured by following formula. In India, the sex ratio is calculated in terms of number of females per thousand males. It is calculated as under:

$$\text{Sex ratio} = \frac{\text{pf}}{\text{pm}} * 1000$$

Where pf represents the number of females and pm is for the number of males.

Sex Ratio in Kolhapur District

The Kolhapur district is a leading district in social and economic development in Maharashtra and also in India. The population of this district is increasing in recent decades. Its demographic characteristics also is changing like population density, sex ratio, literacy, urbanization level and work participation structure etc. The total sex ratio in Kolhapur district is fluctuating from last five decades. But rural sex ratio in Kolhapur is decreased from 978 in 1991 to 962 in 2011.

Table 1 - Sex Ratio in Kolhapur (1951 to 2011)

Year	Rural	Decadal Change	Urban	Decadal Change	Total	Decadal Change
1951	982	--	927	--	970	--
1961	987	+ 5	885	-42	967	-3
1971	987	0	887	+2	965	-2
1981	993	+ 6	895	+8	967	+2
1991	978	-15	914	+19	961	-6
2001	962	-16	919	+5	950	-11
2011	959	-3	942	+23	953	+3

It is observed that there has been a dominance of the male population over female population throughout the past seven decades. Table no. 1 is shows that the decadal change is negative more in rural sex ratio than the urban area. After the three four decades of independence of India, there were less opportunities to women in work participation in urban area. But last three four decades, the women rights and opportunities in work force have been increasing in urban area. The government provided the securities to women. There is positive change in urban sex ratio due to the increasing female population in urban centers in Kolhapur district. Although the sex selective migration occurs in productive work population, the sex ratio is declining in rural area of Kolhapur district.

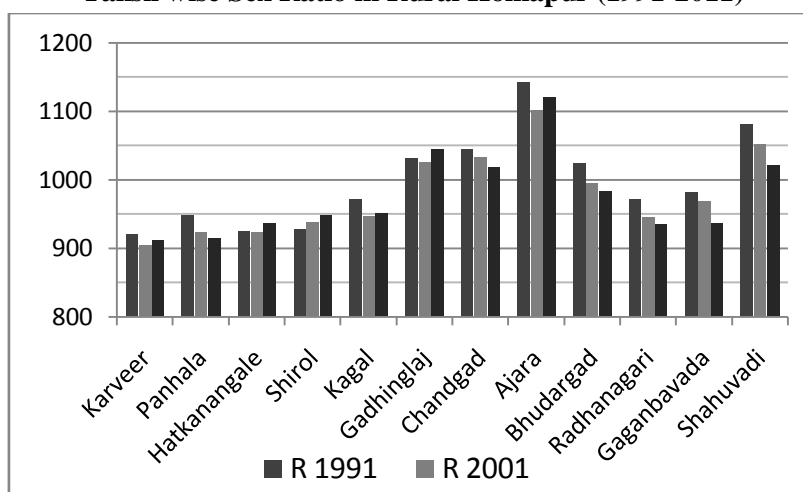
Table 2 - Tahsil wise Sex Ratio in Rural Kolhapur (1991 to 2011)

No.	Tahsils	1991	2001	2011	Change in 1991-2011
1	Karver	921	905	912	-9
2	Panhala	949	924	914	-35
3	Hatkanangale	925	924	937	+12
4	Shirol	928	938	949	+21
5	Kagal	972	947	951	-21
6	Gadhinglaj	1032	1025	1045	+13
7	Chandgad	1045	1033	1019	-26
8	Ajara	1143	1102	1121	-22
9	Bhudargad	1024	995	983	-41
10	Radhanagari	972	946	935	-37
11	GaganBavada	982	969	937	-45
12	Shahuwadi	1082	1052	1022	-60
	Kolhapur	978	952	962	-16
	Maharashtra	972	960	952	-20

There is regional disparity in rural sex ratio in study area. The continuous slowly declining birth rate, low mortality and migration are the major causes to determine sex ratio. The sex ratio patterns have been changing from last three four decades causes of improving status of women; implementation of family planning programs by government, educational and medical facilities in rural area, small family, migration from rural to urban area. Western part of Kolhapur district is known as a Sahyadri hilly region. There are very low urban centers and mostly population live in rural area. The tahsils of hilly region of Ajara, Shahuwadi and Chandgad have more sex ratio than 1000. But the tahsil of Karvir and Panhala have low sex ratio in rural area due to sex selective migration to near urban areas. Table 2 shows the decadal change (1991 to 2011) in rural Kolhapur. It

is clearly indicate that the female population in rural Kolhapur has been decreasing compare to male population. There is negative change in sex ratio in nine tahsils. The tahsils that located in Sahyadri hilly region are indicating high decrease in rural sex ratio due to subordinate status of women, negligence of girl child and sex determination test facilities in rural area. Only three tahsils viz. Shirol, Gadhingaj and Hatkanangale are showing the increased sex ratio.

Tahsil wise Sex Ratio in Rural Kolhapur (1991-2011)

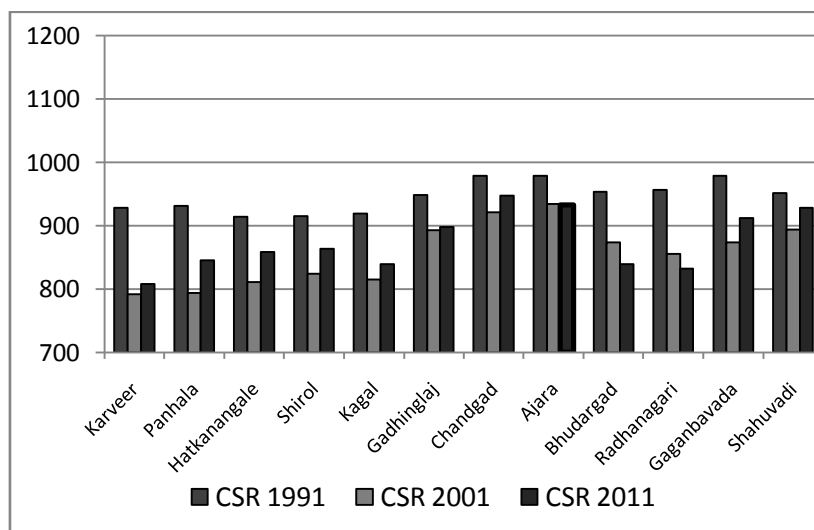
Child Sex Ratio in Rural Kolhapur

Balanced sex ratio is an indicator of social life and healthy nation. In Maharashtra, many districts have balance in general sex ratio. But the child sex ratio is not balancing in many regions and societies. It is alarming indicator to future social problems. The sex ratio in 0 to 6 age group is known as child sex ratio (CSR). The child sex ratio is shows the status of women and girls in a society or a nation. The CSR in Kolhapur district is very low in state of Maharashtra. Kolhapur district (845) is lowest fifth in position of CSR in Maharashtra and CSR in Kolhapur district is very less in compare to Maharashtra (883).

Table 3 - Change in Child Sex Ratio (CSR) in Rural Kolhapur (1991-2011)

No.	Tahsils	1991	2001	2011	Change in 1991-2011
1	Karveer	928	792	808	-120
2	Panhala	931	794	845	-86
3	Hatkanangale	914	811	858	-56
4	Shirol	915	824	864	-51
5	Kagal	919	815	839	-80
6	Gadhinglaj	948	893	898	-50
7	Chandgad	979	921	947	-32
8	Ajara	979	934	933	-46
9	Bhudargad	953	874	839	-114
10	Radhanagari	957	855	832	-125
11	Gaganbavada	979	874	912	-67
12	Shahuvadi	951	894	928	-23
	Kolhapur	938	842	842	-96
	Maharashtra	953	916	880	-73

Kolhapur district and all tahsils have very low CSR in rural area in 2011. Only four tahsils has more CSR than 900, and remained eight tahsils are below the 900. Table 3 shows that the CSR has been declined with rapid rate in rural area of Kolhapur from 1991. The tahsil of Radhanagari, Karvir and Bhudargad are highest negative change in CSR more than 100.

Tahsil wise Child Sex Ratio (CSR) in Rural Kolhapur (1991-2011)

The women are accepting new challenges in educational, economical, engineering, information technology fields with men but sex ratio is coming down in 0-6 age group. Men's approach towards women has not much improved. Most of the parents are inclined to have the male baby, not only the illiterates, even the well educated. That is the main reason for declining sex ratio not only in rural Kolhapur but also in well developed districts in Maharashtra.

The imbalance in sex-ratio created many problems in the society. Some remedies should be taken for the balanced sex-ratio. The government of Maharashtra and India had made several legal acts to control Sex-ratio, it is needed to implement strictly and regularly.

Conclusion:-

Equality between male and female population is important. There are many responsible factors behind the declining sex ratio in rural Kolhapur such as education, poverty, male dominancy, low women status in society, migration etc. The sex ratio in the rural area of Kolhapur district found the large variation during the period of 1991-2011. The balance in general sex ratio and child sex ratio (CSR) have not found in rural Kolhapur. The distribution in sex ratio is not uniform in rural area in last two decades.

The CSR have been declined from 938 to 842 in last two decades. The CSR in rural area are below the 900 in 8 tahsils with lowest karvir tahsil (808). The reason for this may be attributed to the strong son preference approach in overall Kolhapur district. A declining the sex ratio in child population is due to neglect of girl child and sex selective abortions where available medical services are used to realize.

Empowerment of women in the field of socio-economic and political area should be essential for developed Kolhapur. Then will balanced demographic structure within district and state also. To avoid this problem government should implement strictly all legislations about gender discrimination.

References:

1. Agnihotri Satish B. (2000) Sex-Ratio Patterns in the Indian Population: A fresh Explozation New Delhi Sage Publication.
2. Chandna R. C. (2009): 'A Geography of Population' Himalayan Publishers, New Delhi.
3. District Census Handbook of Kolhapur District 1961, 1991, 2011.
4. www.censusofindia.co.in
5. Pandnkar and Sita (1980) 'Spacial Pattern of Sex-Ratio in South Koankan -Heritage Publication, New Delhi.
6. Didham R. (2004) Fertility of New Zealand Women by Ethnicity, Statistics New Zeland Wellington.
7. John, H.R. (1981), A Population Geography, Harper and Law London.
8. Hussain, M. (2002), Human Geography: Prem Rawat for Rawat Publication Jaipur.
9. Mohankumar, M.D. and Shivalingappa: (2003), 'Pattern of Sex Ratio in Karnataka: A Spatio-Temporal Analysis.' National Geographer. Vol. XXXVIII, No. 2, July-Dec 2003, PP. 149-158.
10. Siddiqui, Farasat Ali (1982), Regional Analysis of Poppulation Structure,

Chhatrapati Shahu Maharaj: An Important Bridge Connecting Educational Development To Rural Development

Vishal Vishnu Ovhal

Master of Rural Studies,

Yashwantrao Chavan School of Rural Development

Shivaji University, Kolhapur

1) Introduction:

India has a great tradition of thinkers, philosophers, social reformers and activists, and so on. To name a few Nouroji, Agarkar, Gokhale, Ambedkar, Gandhi, etc. There are a few kings who were in the real sense of meaning social reformers and welfare policy makers, such as Sayaji Gaikwad, Chh. Shahu Maharaj and others. Chh. Shahu Maharaj was one of the very prominent, dominant and leading out of the. He was less king and more social reformer, great administer and more welfare policy maker. He was a king of people and social reformer and welfare policy maker. He always thought of development of the economy under his jurisdiction and more importantly welfare policy maker. This necessitates assessing the thoughts and policies of Chh. Shahumaharaj. He was a multi-dimensional and multi-faceted personality having the dimensions such as social revolutionary, anti-untouchability, anti-classism and castesim, pro backward communities, pro labourwelfare, pro-development and especially inclusive development. More than these is he was educationist in general and more importantly pro inclusive practical educationist. It is because he has given the number of thoughts and policies about education coupled with their acceptance, enforcement and execution as well. Hence it is more appropriate to describe him as an inclusive practical educationist. We all see today that the rural areas of their state are becoming more literate and evolving because of the different activities they do. This is the real acknowledgment of the work they have done.

2) Review Of Research Studies:

A review of a few research studies relating the present topic is as follows. Patel Sujata (2004) in her study argues that higher education in India has got the nature of commodity market, which is growing like market but the problem of quality, knowledge and global excellence. Basant and Sen (2014) in their study conclude that Hindu SC may not have had higher chances of participation than Hindu ST as the marginal effects are not statistically significant. Hindu OBC was more likely to complete HE compared to Hindu SC in the full sample, with stronger effects in urban areas. Anjum and Tiwari (2012) in their study observe that the last two decades had witnessed unprecedented growth in institutes of higher education primarily due to private sector participation. The issues of quality, access, equity, inclusiveness require urgent attention of the stakeholders. Tilak B G (2008) in his study argues that budget marks a shift in priorities in a number of areas, which consist of higher priority to secondary, technical and higher education, and less to elementary education, a preference for expansion of elite over mass-based system, and, three, a preference for funding from cesses over allocations from the general budget. Tilak B G (2011) in his study concludes that ensues during admissions at various levels of education. Initially, the government pretends to fight the irregularities and finally gives in to the pressures from the private schools. Tilak B G (2014) in his study states that an important feature of the very high rate of growth of higher education experienced in India, particularly since the beginning of the 1990s, is the alarming growth of private higher education. He is of the view that the size of the private sector is about twice that of the public sector in terms of the number of institutions and student enrolments, which has several consequences, some of which are already being felt. The foregoing review of research studies reveals that there are a few on studies on linkage between shahu maharaj educational policies and rural development. But the noteworthy thing is that there is not a single study on the thoughts, policies and works of Chh. Shahumaharaj on education with their contemporary relevance. It is therefore the present study has been taken up.

3) Research Methodology:

The present study is an analytical type of study. It analyses with help of necessary data support how Chh. Shahu Maharaj was a practical inclusive educationist. It first of all, it takes a review of thoughts and policies of Chh. Shahu Maharaj relating to education in general and inclusive education in particular. Also endeavours to prove how he was a practical inclusive educationist. For this, the latest period has been taken into consideration especially for the collection of necessary data. Very simple statistical tools such as percentage share, growth rate have been used for the analysis of the data. The study exclusively depends on the secondary data. More importantly, the thoughts and policies of Chh. Shahu Maharaj about inclusive education have been collected from the secondary sources of information especially books on and biographies of Chh. Shahu Maharaj. The study period is the period of Chh. Shahu Maharaj's working as a king of Kolhapur state from 2/4/1894 to 6/5/1922. Besides this, the latest period for the data relating to India and Maharashtra state has been used.

4) Strategies Of Shahu Maharaj Regarding Inclusive Education And Rural Development:

Inspired from Mahatma Jotirao Phule, Chh. Shahu Maharaj had very important thoughts, policies and also done work relating to education. Before taking over charge as a king of Kolhapur state by Shahu Maharaj in 1883-84 Rajaram college and high school was started. There were also one training college and a women training college also (Jadhav Ramesh, 2013, p38). These indicate that the facility of higher and secondary education was limited in this area. But comparatively the facility of primary education was better in this sansthan. Total number of primary schools was 154 coupled with 19 night primary schools out of that 3 were in Kolhapur city for labours, workers and farmers. On 2nd April 1894 Shahu Maharaj took charge as a king of Kolhapur sansthan, total population was more than 9 lakh. The number of primary schools in Kolhapur state was 224 with 15000 students. But a wide social disparity was there in education of Kolhapur state. In 1881 literacy rate was 79.1% among Brahmin, only 8.6% among Maratha, 1.5% among Kunabi, 7.5% among Muslim, 10.60% among Jain and Lingayat. In the same year, total number of students in Rajaram high school was 441 divided into 368 Brahmin. In Rajaram college, out of total 61 students 55 were only Brahmin. Total income of the state was Rs. 3890085 out of which expenditure on education was Rs. 145720 having 3.75% share in total (Jadhav, Ramesh, 2013, p39). He was of the opinion that expenditure on education should be 6% of state income as (Mhopre and Patil, 2007, pp239-40) the same thing suggested by Kothari commission on education in 1966. This was in accordance with notification 29th March 1918 (Sangave, 2012, p63). To reduce social inequality in education in the state for inclusive education was a challenge before Chh. Shahu.

Chh. Shahu Maharaj gave greater importance to education in the state and brought about very important changes in the education system. He abolished the post of deputy education officer and created a highest position in education namely Education officer and V K Kirtikar was appointed as the first education officer, which was followed by Prof. Annasaheb Latthe, Ravbahadur Mahadev Dongre and D. R. Bhosale. Chh. Shahu Maharaj took an important decision on 20 May 1911 about 15% students were exempted from school fees and out of which 50% should be educationally backward social group. Along with regular education the students should also get professional education, hence Chh. Shahu on 20th January 1913 gave order to make compulsory a study of book titled "Sheti Sudharna" (Agricultural Development) in schools in rural areas. He made it compulsory at least one school in each village. Chh. Shahu made an experiment of "Watani Shikashk" (Watani Teacher) for the Kulkarni and Mahar vats. He made a provision of training for the teachers and in 1912 he started classes of training to teachers for 6 months.

Chh. Shahu gave an increased attention towards the spread of primary education at large to the masses, he made a resolution of free and compulsory in Kolhapur state on 25th July 1917 and its actual implementation started since 30 September. The number of provisions such as list of students, appeal by parents, fine of Re 1 a month, but concession of 15 days for agricultural operations with the permission of teacher was made to the first free and compulsory school was started on 4th March 1918 at Chikhali in Karvir Peta at the auspicious hands of Chh. Shahu Maharaj. By 1919 the number of such schools went up to 95. On 4th March 1918 when the scheme of free and compulsory primary education was started its implementation; there were 1296 students in

27 schools which increased to more than 22000 students in 420 schools. For funding of free and compulsory primary education Chh. Shahumaharaj increased house tax in the state by 1 Rs. Besides this, on 25 July 1917 he contributed Rs. 20000 from temple fund and Rs 80000 from state treasury for the scheme of free and compulsory education. He created a separate department for free and compulsory education and prof. R. N. Apaté was given the responsibility its director. On 15 March 1918 to maintain and enhance quality in education Shahumaharaj made it compulsory to pass out public service examination at the time of recruitment of new teachers.

During the period 20 years from 1901 to 1921 he started in all 23 hostels for the students of different castes and religions. More importantly he started a separate free hostel namely Prince Shivaji Maratha Free Boarding in Kolhapur for those who were unable and unaffordable to stay in other hostels in taking education. Chh. Shahu took due care of how temple income and buildings will be used for the education. On 9 July 1917 he prepared rules for the temples and recommended that while constructing temple, a part of building should be used for school and after necessary expenditure of temple remaining income should be used for meeting education expenditure and undertaking society useful works and activities with full care of economizing expenditure (Jadhav Raman, 2016, p835).

Chh. Shahu Maharaj also gave importance to girl's education. He gave permission to start girl schools Gargoti, Bhudargad and Gadhinglaj along with hilly areas also. On 1st September 1895, Radhabai Kelavkar was appointed a superintendent of women education. He praised fully and whole heartedly educating girls and the teachers teaching them. On 24 May 1917 he sanctioned a prize of Rs. 512 for such teachers. Girls were excluded from the free and compulsory primary education. But Shahu Maharaj of giving donations for women education out of Kolhapur state also. On 3rd May he gave donation of Rs. 500 to Hingane women ashram. He extended financial help to Krishnabai Kelavkar in her medical education and also helped in getting her scholarship reserved for women in her education in England. Besides this she was appointed in government hospital in Kolhapur at Rs. 200. He also specially provided for the education of Shrimati Indumati at Sontali after the death of Prince Shivaji. But Chh. Shahu Maharaj was helping in all respects to all those women desirous to take education.

On 3rd September 1917 Vidypeeth high school was set up. In 1880 Rajaram college was started by converting an English school established in 1851. Chh. Shahu gave more importance to primary education than higher education as that of Jyotirao Phule, in 1918 June decided to close Rajaram college, but he changed that decision and in 1919 Rajaram high school and Rajaram college were shifted to Arya Sabha.

Chh. Shahu Maharaj along with a significant contribution in development of primary, higher and secondary, girl education and hostel development, he has also extended lot of financial help for the development of education within and outside the Kolhapur state. He was extending Rs. 5000 total through budgetary provision, out of which Rs. 3000 and Rs. 2000 food expenditure of 30 students to 2 schools from Kerle and Kolhapur city. He sanctioned a scholarship of Rs. 10 to Jingar Martand for his mechanical engineering education 12th April 1909. On 28th October 1911 he provided free hostel facility to 6 students in Virshaiv hostel. On 23rd January 1906 he sanctioned a scholarship of Rs. 10 to Vasudev Bhide. Narayan Chavan studying in Grant medical college Mumbai was a scholarship of Rs. 25 per month (Jadhav Ramesh, 2002, p164). Ramchandra Shelke was given an interest free loan of Rs. 1500 for agricultural higher education in America. On 12th August 1920 he extended financial assistance of Rs. 2000 to Sitaram Tavade for higher education America. A scholarship of Rs. 10 per month from state budget was given to Ramchandra Mahajan for engineering education in Pune. Also in April 1919 a scholarship of Rs. 8 per month was given to backward castes students taking talathi training. On 16th October 1921 a scholarship of Rs. 15 per month to Ramakant Kamble who was taking medical education in Hyderabad. Madhavrao Bagal was extended assistance Rs. 25 when he was taking education in J J School of Arts in Mumbai.

The foregoing analysis adequately proves that Chh. Shahu Maharaj was in the real sense of meaning was a practical inclusive educationist, because he had stated the number thoughts on education, primary education, higher and secondary education as well as girl education. Likewise, he had issued the number policies relating to education in the state of Kolhapur. More importantly, he had done the number of works in reality for

the growth and development of education, especially inclusion. Hence Chh. Shahu Maharaj was a practical inclusive educationist.

5) Contemporary Relevance Of Shahu Maharaj Educational Policy In Rural Development:

The present state of education in India reveals that the perspective of government towards education in general and higher education in particular. Education at present is not having perspective of social good or service but marketable or saleable good or service. Chh. Shahumaharaj was looking at education as a public good or service. Hence expenditure on education by government both the Union as well as states is lower and inadequate only, which has not touched to the 6% of GDP. More importantly privatization of primary, secondary and higher education both regular as well as mainly professional education like engineering and medical, education and management is taking place rapidly and significantly, which is not fit in philosophy of Chh. Shahumaharaj. This has led to education costly and more socially exclusive. Convent & English medium schools, permanent non grant colleges and professional colleges are a system of socially exclusion education. We are closing Zilla Parishad and Municipal corporation schools on the basis of enrolment and very much under staffing, but giving permission to corporate schools, is exclusively against thoughts and policies of Chh. Shahu. In the name of teachers on contract and Clock Hour Basis (CHB) system is just economic, physical and mental harassment of teachers. We have accepted free and compulsory education in 2009 which was suggested and accepted by Chh. Shahumaharaj in 1917 about 100 years back. Besides this we have made free and compulsory education after 6. Indian government (Union and State) never crossed the expenditure on education 4% of GDP also, 2017-18 it is proposed to 2.7% of GDP (Health 1.4% of GDP) which was 2.6% in 2016-17 (Government of India, 2017, p193). Our participation in education in general and higher education in particular is lower only. The gross enrolment ratio in India is just 24% which is very much higher in developed countries like USA, UK, and Japan. It is 21.6% for males and 18.9% for females. Besides this, it is 14.5% for SC and 10.8% for ST. More importantly, our higher education is concentrated upto graduate only which 79% is, post graduate just 12% and research participation just less than 1%. Even Maharashtra is a developed and progressive state; the state of education is not satisfactory and inspiring. The gross enrolment in Maharashtra in the year 2015-16 was 29.9% total, 29.6% SC is good comparatively, but very much dismal for the STs just 14.7% (Government of Maharashtra, 2016, p184). A wide disparity is also found in potentiality and actual participation in higher education. According to Basant study, for India potentiality is 40.42% but actual participation in higher education is just 10.44%. It is 42.81% and 6.43% for SCs and 33.56% and 4.23% for STs respectively. Besides this, a wide disparity relating to gender and social groups also found. The educational agencies like UGC and ICSSR are more or less defunct and are not serving their purpose and responsibilities. We don't have adequate hostel facility for the boys and girls and their situation is not so good. The scholarships and fellowships of students from the government are inadequate and more importantly irregular. This adequately reveals that the thoughts and policies of Chh. Shahumaharaj on education have more relevance today than the period of Chh. Shahu rule. His thoughts, policies and work relating education was not only theoretical but practical and more importantly socially inclusive.

6) Concluding Remarks:

The thorough review and analysis of thoughts and policies of Chh. Shahumaharaj and the present state of education in general and higher education in particular in India and the state of Maharashtra adequately and clearly proves that, in the real sense of meaning Chh. Shahumaharaj was a practical inclusive educationist. His all thoughts, policies and works concerning education is very much important and it is urgent need of the hour to develop education in India as well as in the progressive and develop state like Maharashtra to include them in the development as well as education policy and immediate, sincere, honest and rigorous implementation. This will only enable and help in proper and socially inclusive development of education. More importantly, this very much and urgently needed to give justice to Chh. Shahu Maharaj and his thoughts and policies as well as socio-economically deprived section of the society. Summery, it was through these educational reforms by Shahu Maharaj led to rural development in Maharashtra was truly promoted. This cannot be ignored for any researcher.

VII) References:

1. Jadhav, R. (2002), Lokraja Shahu Chhatrapati, Suresh Agencies, Pune
2. Jadhav, R. (2013), National Book Trust , India , New Delhi
3. Jadhav, R (2016), Rajarshi Shahu Gourav Granth, Government of Maharashtra, Mumbai
4. Sangave, V. (2012), Rajarshi Shahu Chhatrapati Papers, Volume III, Shivaji University, Kolhapur
5. Sangave, Vilas (2012), Rajarshee Shahu Chatrapatti Papers, Volume VIII, Impetus to Social Legislation and Non Brahmin Movement, Shahu Research Centre, Shivaji University, Kolhapur
6. Mhopre, R.S. and Patil, J. F. (2007), Economic Policies and Programmes of Chh. Shahu Maharaj, Shivaji University, Kolhapur
7. Patel, S. (2004). Higher Education at the Cross Roads, Economic Political Weekly. Special Articles, May 22, 2004, Mumbai, pp1-6.
8. Basant and Sen (2014).Access to Higher Education in India: An Exploration of Its Antecedents, December 20, 2014 vol xlix no 38 51, Economic & Political Weekly, Mumbai, pp38-45.
9. Tilak B. G. (2008). Education in 2008-09 Union Budget, Economic & Political Weekly. May 17, 2008, Mumbai, pp49-56.
10. Tilak B. G. (2011). Education for Profit, Economic & Political Weekly February 26, 2011 vol xlvi no 9, Mumbai, pp 18-19.
11. Tilak B. G. (2014). Private Higher Education in India, Economic & Political Weekly October 4, 2014 Vol xlix 32 no 40, Mumbai, pp 32-38.

Guru-tech-A development Model for Rural health and Education in 21st Century

Shri.Vinod Machhindranath Barde,
Assistant Professor,
Karmaveer Hire College,Gargoti.

Abstract

People from the Rural area faces the different problems compare to the Urban area. Rural health and Education can go in hand and hand. So, working on the Rural health aspects Education can play a vital role in holistic development of an Individual. which can be achieved through a philosophy of Life i.e. 'Learning through Living and Living through Learning'.

Thus, we can create the positivity and peace of mind among the villagers.Which helps in development of Rural health and Education.

Introduction

Village represents the real India. Government of India has started many programs. Such as 'Bharat Nirman' in 2005. Which mainly focus on the improving the standard of living in Rural area. The programme includes hospitals and health checkup services for villagers. Also, it includes schools for their children "Sarva Shiksha Abhiyan" (SSA). Which provide Computer Education in the Rural area.

Government has recognized the importance of Rural health in economic and Social development of the Nation for that, Government launched the 'National Rural health mission'. To carry out the necessary reforms in the basic Rural health care. Rural health care is consist of immunization provision of clean water, family planning and Education includes literary schooling and Technical training. Development of the Rural areas can be achieved by Training teachers, Designing curricula, Improving school management. World Education ensures that students receive quality Education. Also technology plays an important role to educate the Rural workforce.Simulation, Distance learning,Telehealth and Tele-Education application for learning present Education system is adopted.The recent Technology and Teacher Training programs which is having more commercial nature rather than the holistic development of students. Present Education system is having very less time for physical activity, working on health-related initiatives, physical and mental health status is the main goal of achievement. To achieve this goal we need a Education system. Which give importance to holistic development of the Students. If, we look back to our ancient Education system as a solution for todays challenges.We find the half of the solution in ancient education system for today's challenges and half of the solution we find in technology.If we combine ancient education system and modern technology. we can achieve the development of Rural health and Education. As per our today's need. Guru-tech is a modern concept that, we can develop as per our need. Which is basically developed on the basis of Gurukul system. In which pupils remain in touch with their teacher through online connectivity. So, that actual homestay of students at teacher home is not required. Students do not need to pay heavy charges for their Education. They can gain the modern knowledge in their own villages. Thus, the financial problem that people face in the todays Education system get minimize up to certain point.Because Rural health depends upon the different areas such as geographic demographic, socio-economic, workplace, personal health factors.To improve the Rural health and Education issues researcher selected this study topic for research paper.

Guru-tech model

It can be developed on the principle of 'Learning through Living and Living through Learning' India is having population about 138 crores.To provide employment and Education to all it is essential that, we have a different Education system.Which is differnt in costing, availabilty. And meets the need of the individual as well as the Nation.We have great Education system in ancient time that is Gurukul Education system.Which was not expensive and which gives overall development of an Individual.As Gurukul Education system started early in the morning and ends at late night.Whole day they are doing all the work related to their day to day life.All the task they have to complete it on the same day.And nature of the examination was actual field work. So the students was worke very hard to pass out the Gurukul Education system.

Guru-tech model can be developed on the basis of Gurukul Education system. In which the students get whole day task scheduled as an apprentice. They will get money after completion of their task. And they have to submit an online report immediately to Group admin. Thus one can complete the desired courses as per the choice and need of the individual. This Model provides a 'Earn and learn' platform to the students from Rural area. Who want good Education and low cost while they learn they can earn also. Government also affords such Educational centres for Rural health and Education.

Literature review

A lot of research work is already taking place in the field of Social sciences related to Rural health and Education. Because study topic is having large scope for Human society. Development of the Agricultural countries like India mainly depends upon the Rural health and Education. Research work for Rural health and Education mainly focus on the development through various activities, programs, initiatives, models implemented and executed by Government and NGO's.

Objectives

1. To find out the nature of present Education system on the Rural Health and Education.
2. To find out the challenges in the Rural Health and Education.
3. Suggest the new Model for Rural development based on Rural health and Education.

Methodology

For the present study topic Resercher has selected Survey method. Data collected with the help of Questionnaire. And appropriate statistics was used. And the results are drawn.

Results

1. Present Education system is more commercial in nature rather than the holistic development of students.
2. Rural health and Education are facing the challenges such as Physical and Mental status, Physical activity and Good nutrition.
3. Guru-tech Model will help in development of Rural health and Education in 21st century. Guru-tech model will develop positivity and peace of mind among students.

Discussion

In the 21st century country like India. Need a Education system that meets the Global demands. And fulfil the criteria of development with the help of Technology. Also, we do not forget our ancient Education system. As, it has been appreciated by world. To achieve the goal of our country. We must think about the our ancient knowledge system. Which could fulfil our development demand at very low price.

Conclusion

Present Education system is commercial in nature. Which result in costly Education. That cannot be afford by students from rural area. Already are Rural health and Education sector facing the challenges of Physical, Mental and Nutritional problems. To overcome these challenges country like India need a Education model that fulfil basic need of the development criteria like education in mother tongue at their native place i.e. village. If we can provide such a facility then holistic development positivity and peace of mind will made students fit and fine to meet the Global challenges.

References

1. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/>
2. <https://jeniferbatistalam.files.wordpress.com/2017/05/research-in-education-10th-edition-by-john-w-best-james-v-kahn.pdf>
3. <https://www.springer.com/gp/book/9780306464799>
4. <https://www.questia.com/library/education/education-in-different-countries-and-states/education-in-india>
5. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/encyclopedia>
6. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4193574/>
7. <https://medlineplus.gov/ruralhealthconcerns.html>
8. <http://vikaspedia.in/health/health-directory/rural-health-care-system-in-india>
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Rural_health
10. <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/desires-of-a-modern-indian/the-importance-of-the-gurukul-system-and-why-indian-education-needs-it/>
11. <https://trove.nla.gov.au/work/10634143?q&online=true>

Role Of Panchayat Raj In The History Of Rural Development

Mr.Abhijit S. Misal
Conference Co-Editor

Abstract

This paper attempts to describe the origin of panchayat raj system in india, historical development of panchayat raj system in pre-independence period and post-independence period, political and economical advantages of panchayat raj system in rural development of India. There is brief discussion about different role, importance and authorities of panchayat in different periods of time. In the four decades since the adoption of the Constitution, panchayat raj institutions have travelled from the non-justiciable part of the Constitution to one where, through a separate amendment, a whole new status has been added to their history. The major change in the panchayat system of India came in the form of the passage of the Panchayati Raj Act (73rd Amendment) in 1992. There were several positive effects of this historical amendment in panchayat raj system. However, there is also evidence of deeply ingrained vote-trading structures maintained through extra-political means.

1.1 Origin Of Pachayat And Panchayat Raj

The Panchayat raj (panchayat "village council", raj "rule") is a political system, originating from the Indian subcontinent, found mainly in India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, and Nepal. It is the oldest system of local government in the Indian subcontinent, and historical mentions date to the 250 CE period. In the time of the Rigveda (1700 BC), evidences suggest that self-governing village bodies called 'sabhas' existed. With the passage of time, these bodies became panchayats (council of five persons). Panchayat were functional institutions of grassroots governance in almost every village. The Village Panchayat or elected council had large powers, both executive and judicial. Land was distributed by this panchayat which also collected taxes out of the produce and paid the government's share on behalf of the village. Above a number of these village councils there was a larger panchayat or council to supervise and interfere if necessary. Casteism and feudalistic system of governance under Mughal rule in the medieval period slowly eroded the self-government in villages. A new class of feudal chiefs and revenue collectors (zamindars) emerged between the ruler and the people. And, so began the stagnation and decline of self-government in villages.

1.2 Meaning And Importance Of Panchayat Raj

The word raj means "rule" and "panchayat means "assembly" (ayat) of five (panch). Traditionally panchayats consisted of wise and respected elders chosen and accepted by the local community. However, there were varying forms of such assemblies. Traditionally, these assemblies settled disputes between individuals and between villages. The leader of the panchayat was often called the mukhiya, sarpanch or pradhan, an elected or generally acknowledged position. The modern panchayati raj of India and its gram panchayats are not to be confused with either the traditional system nor with the extra-constitutional khap panchayats (or caste panchayats) found in parts of northern India.

Mahatma Gandhi advocated panchayat raj as the foundation of India's political system. It would have been a decentralised form of government where each village would be responsible for its own affairs. The term for such a vision was Gram Swaraj ("village self-governance"). Instead India developed a highly centralised form of government. However, this has been moderated by the decentralisation of several administrative functions to the local level, empowering elected gram panchayats. There are significant differences between the traditional panchayati raj system, that envisioned by Gandhi, and the system formalised in India in 1992.

1.3 History Of Panchayat Raj

During British rule

The British were not generally concerned with local administration, but left that to the local rulers, and thus didn't interfere with existing panchayati systems, nor induce the rulers to consider more democratic institutions at the local level. The rulers were interested in the creation of 'controlled' local bodies, which could help them in their trading interests by collecting taxes for them. When the colonial administration came under severe financial pressure after the 1857 uprising, the sought was decentralization in terms of transferring

responsibility for road and public works to local bodies. However, the thrust of this 'compelled' decentralization was with respect to municipal administration.

"The panchayat was destroyed by the East India Company when it was granted the office of Diwan in 1765 in Bengal by the Mughal Emperor as part of reparation after his defeat at Buxar. As Diwan the Company took two decisions. The first was that it abolished the village land record office and created a company official called Patwari. The Patwari became the official record keeper for a number of villages. The second was the creation of the office of magistrate and the abolition of village police. The magistrate carried out policing functions through the Darogha who had always been a state functionary under the Faujdar. The primary purpose of these measures was the collection of land revenue by fiat. The depredations of the Patwari and the Darogha are part of our folklore and it led to the worst famine in Bengal. The effects of the famine lingered right to the end of the 18th century. These two measures completely disempowered the village community and destroyed the panchayat. After 1857 the British tried to restore the panchayat by giving it powers to try minor offences and to resolve village disputes. But these measures never restored the lost powers of the village community."

From 1870 when the Viceroy's Lord Mayo's Resolution (for decentralization of power to bring about administrative efficiency in meeting people's demand and to add to the finances of colonial regime) gave the needed impetus to the development of local institutions. It was a landmark in the evolution of colonial policy towards local government.

The real bench marking of the government policy on decentralization can, however, be attributed to Lord Ripon who, in his famous resolution on local self-government on May 18, 1882, recognized the twin considerations of local government:-

i) administrative efficiency and (ii) political education.

The Ripon Resolution, which focused on towns, provided for local bodies consisting of a large majority of elected non-official members and presided over by a non-official chairperson. This resolution met with resistance from colonial administrators. The progress of local self-government was tardy with only half-hearted steps taken in setting up municipal bodies. Rural decentralization remained a neglected area of administrative reform.

The Royal Commission on Decentralization (1907) under the chairmanship of Sir H. W. Primrose recognized the importance of panchayats at the village level. The commission recommended that "it is most desirable, alike in the interests of decentralization and in order to associate the people with the local tasks of administration, that an attempt should be made to constitute and develop village panchayats for the administration of local village affairs".

But, the Montague-Chemsford reforms (1919) brought local self-government as a provincial transferred subject, under the domain of Indian ministers in the provinces. Due to organisational and fiscal constraints, the reform was unable to make panchayat institutions truly democratic and vibrant. However, the most significant development of this period was the 'establishment of village panchayats in a number of provinces, that were no longer mere ad hoc judicial tribunal, but representative institutions symbolising the corporate character of the village and having a wide jurisdiction in respect of civic matters'. By 1925, eight provinces had passed panchayat acts and by 1926, six native states had also passed panchayat laws.

The provincial autonomy under the Government of India Act, 1935, marked the evolution of panchayats in India. Popularly elected governments in provinces enacted legislations to further democratize institutions of local self-government. But the system of responsible government at the grassroots level was least responsible. D.P. Mishra, the then minister for local self-government under the Government of India Act of 1935 in Central Provinces was of the view that 'the working of our local bodies... in our province and perhaps in the whole country presents a tragic picture... 'Inefficiency' and 'local body' have become synonymous terms....'. In spite of various committees such as the Royal Commission on Decentralization (1907), the report of Montague and Chemsford on constitutional reform (1919), the Government of India Resolution (1919), etc., a hierarchical administrative structure based on supervision and control evolved. The administrator became the focal point of rural governance. The British were not concerned with decentralized democracy but were aiming for colonial objectives.

The Indian National Congress from the 1920s to 1947, emphasized the issue of all-India Swaraj, and organized movements for Independence under the leadership of Mahatma Gandhi. The task of preparing any sort of blueprint for the local level was neglected as a result. There was no consensus among the top leaders regarding the status and role to be assigned to the institution of rural local self-government; rather there were divergent views on the subject. On the one end Gandhi favoured Village Swaraj and strengthening the village panchayat to the fullest extent and on the other end, Dr. B.R. Ambedkar opposed this idea. He believed that the village represented regressive India, a source of oppression. The model state hence had to build safeguards against such social oppression and the only way it could be done was through the adoption of the parliamentary model of politics. During the drafting of the Constitution of India, Panchayati Raj Institutions were placed in the non-justiciable part of the Constitution, the Directive Principles of State Policy, as Article 40. The Article read 'the State shall take steps to organize village panchayats and endow them with such powers and authority as may be necessary to enable them to function as units of self-government'. However, no worthwhile legislation was enacted either at the national or state level to implement it. In the four decades since the adoption of the Constitution, panchayat raj institutions have travelled from the non-justiciable part of the Constitution to one where, through a separate amendment, a whole new status has been added to their history.

Post-Independence period

Panchayat raj had to go through various stages. The First Five Year Plan failed to bring about active participation and involvement of the people in the Plan processes, which included Plan formulation implementation and monitoring. The Second Five Year Plan attempted to cover the entire countryside with National Extensive Service Blocks through the institutions of Block Development Officers, Assistant Development Officers, Village Level Workers, in addition to nominated representatives of village panchayats of that area and some other popular organisations like co-operative societies. But the plan failed to satisfactorily accomplish decentralisation. Hence, committees were constituted by various authorities to advise the Centre on different aspects of decentralisation.

At least in part to provide the Gandhian goal of direct political participation of people at the grass root level, in 1956, the National Development Council appointed a committee under Balwant Rai Mehta, which submitted its report in 1957 in which it recommended:- A 3-tier structure consisting of Zila Parishad at the District level, Panchayat Samiti at the Block level and Gram Panchayat at the village level.

The next major change in the panchayat system of India came in the form of the passage of the Panchayati Raj Act (73rd Amendment) in 1992. A key motivation of this act was the belief that local governments may be better placed than centrally appointed bureaucrats to identify and respond to the needs of the village. Hence, this act was an important part of India's move towards decentralization.

The main features of this act are:

- (a) a 3-tier system of Panchayati Raj for all States having population of over 20 lakh;
- (b) Panchayat elections regularly every 5 years;
- (c) reservation of seats for Scheduled Castes, Scheduled Tribes and women (not less than one-third of seats);
- (d) appointment of State Finance Commission to make recommendations as regards the financial powers of the Panchayats.

Hence, in theory, panchayats have been given sufficient authority to function as institutions of self-governance and aid social justice.

1.4 Summary

There were several positive effects of this historical amendment in panchayat raj system. However, there is also evidence of deeply ingrained vote-trading structures maintained through extra-political means. This can potentially be blamed on the fact that Gram Sabhas have not been sufficiently empowered and strengthened to ensure greater people's participation and transparency in functioning of Panchayats as envisaged in the Panchayat Act.

References

1. www.wikipedia.com
2. "The Panchayat system as an early form of conflict resolution in Trinidad. - GCSE History - Marked by Teachers.com". www.markedbyteachers.com.

हिंदी उपन्यास में ग्रामजीवन, पंचायत राज और ग्राम विकास**डॉ. रशद नजरुद्दीन तहसिलदार**हिंदी विभाग, सहाय्यक प्राध्यापक,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी**प्रस्तावना**

उत्तर आधुनिकता का लबादा ओढ़े आज का आम आदमी नगरीय तौर-तरीके अपनाने को आकुल है। ग्राम्य जीवन में भी शहरीपन समा चुका है। ठेठ देहाती जीवन मूल्यों पर चोट करती अपसंस्कृति का दर्शन खेत-खलिहानों व पगड़ंडियों तक में हो जाता है। शहरीकरण, औद्योगीकरण, उदारीकरण के कारण ग्रामीण जनजीवन में तेजी से बदलाव हो रहे हैं। टूटते-बिगड़ते रिश्तों की डोर, सामाजिक सरोकारों से विमुख होकर स्व तक सीमित हो जाना, सहजीवन की वृत्तियों को भुला देना, यह क्या है? प्रगतिशील समाज का द्योतक या समाज का विघटन। समाज में तेजी से हो रहे परिवर्तन प्रगतिवादियों के लिए शुभ हो सकता है, लेकिन एक मजबूत सामाजिक परंपरा के लिए कमजोर करनेवाली प्रक्रिया है। आज का गांव नये रूप में आकार ले रहा है। आधुनिकता की खुली हवा में जवान होती आज की पीढ़ी के खुले विचारों के कारण गांव की आबो-हवा भी बदल रही है। नये विचारों के कारण नयी जीवन पद्धतियां अपनायी जा रही हैं। इसे आप विघटन कह लें अथवा सहज सामाजिक बदलाव। कथा साहित्य इस परिवर्तन को महसूस कर रहा है और इसे अपनी तरह से व्याख्यायित भी करने में पीछे नहीं है। ग्रामीण यथार्थ को साहित्य की अन्य विधाओं ने भी वर्ण्य विषय बनाया है, लेकिन उपन्यास ने ग्रामीण संवेदनाओं को, गांव की माटी में रहकर दुख-दर्द व संत्रास भोगनेवाले दलितों की दयनीय स्थिति को, किसानों की त्रासदी को पूरी ईमानदारी से हूबहू परोसकर महाकाव्यात्मक रूप धारण कर लिया है। प्रेमचन्दोत्तर युगीन कथा साहित्य ने खुद को ऐयारी-तिलिस्म, जासूसी व मनोरंजक छवि से खुद को बाहर निकालकर बदलते गांव की छटपटाहट को महसूस कर उसकी कथा-व्यथा को जीवंत तरीके से चित्रित किया है।

हिन्दी उपन्यासों में ग्राम्य जीवन का वृहत् चित्रण सर्वप्रथम प्रेमचंद के उपन्यासों में दिखाई देता है। प्रेमचंद ने उपन्यासों में वैसे तो समाज के विभिन्न वर्गों का चित्रण किया है, लेकिन सबसे अधिक श्रमशील रहनेवाले किसानों पर लिखा है; जिसकी आबादी करीब 85 फीसदी है। प्रेमचंद के साहित्य संसार में प्रविष्ट करने का मतलब है भारतवर्ष के गांवों को सच्चे रूप में देखना। उपन्यास सम्राट का साहित्य ग्राम्य चेतना से ओतप्रोत है। प्रेमचंद का अंतिम उपन्यास 'गोदान' महाकाव्य का स्वर गूंजित करते हुए इसलिए कालजयी कृति बन सका, क्योंकि उन्होंने भारत की आत्मा में प्रवेश कर अपनी कलम चलायी।

प्रेमचंद के बाद फणीश्वरनाथ रेणु दूसरे बड़े उपन्यासकार हैं, जिन्होंने गांव को केंद्र में रखकर साहित्य साधना की। ग्राम्य चेतना से पूरित आंचलिक उपन्यास का उद्भव स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यास जगत की एक महत्वपूर्ण उपलब्धि रही है। आजादी के सात साल बाद 1954 में 'मैला आंचल' के प्रकाशन के साथ ही 'आंचलिकता' ने अपना स्वतंत्र अर्थ ग्रहण करते हुए हिन्दी साहित्य संसार में अपनी पैठ बना ली। ग्रामीण जीवन पर स्वतंत्रता प्राप्ति से पहले भी बहुत कुछ लिखा गया, लेकिन ग्राम्य चेतना को आंचलिक शब्द में पिरोने का काम रेणु ही कर सके।

प्रेमचंदोत्तर युगीन उपन्यासकारों ने गांव को आधार बनाकर दर्जनों बेहतरीन रचनाएं लिखी हैं, उनमें बाबा नागार्जुन का खास स्थान है। इनके सभी उपन्यासों की कथाभूमि मिथिला के गांव हैं। रतिनाथ की चाची, बलचनमा, नई पौध, बाबा बटेसरनाथ, दुखमोचन, वरुण के बेटे में नागार्जुन ने ग्रामीण जीवन की सामाजिक विषमता, किसानों की यातनापूर्ण स्थिति, गरीबी, वर्ग व्यवस्था को उजागर किया है। बलचनमा निम्नवर्गीय किसान का पुत्र है, जो बड़ा होकर किसान जीवन की पीड़ा, त्रासदियों व अभावों को झेलता हुआ जमींदारों के अमानवीय अत्याचार को झेलता रहता है। इसी तरह नई पौध में सौरठ मेले से जुड़ी सड़ी-गली प्रथा, स्वार्थवृत्ति और पुरानी पीढ़ी की शोषक वासना का नंगा चित्र उद्घाटित करता है। इसमें दिखाया गया है कि कैसे नई पौध के लोग पुरातनपंथी सोच को नकारने को आंदोलित हो उठते हैं।

वैसे तो, प्रेमचंद से लेकर विवेकी राय तक ने टूटते-बिखड़ते भारतीय गांव के सत्य से पाठकों को साक्षात्कार कराया है, लेकिन बदलते हुए गांव को बारीकी से पकड़ने में रामधारी सिंह दिवाकर ही सफल हो पाये हैं। समय की मार ने जमींदारों को अपनी जमीन बेचने पर मजबूर किया, तो उधर सदियों से सताये गये दलित वर्ग के लोग उनकी प्लॉट खरीद रहा है। पंचायती राज व्यवस्था लागू होने के बाद सड़ी-गली राजनीति का अड़्डा बने गांवों में दम तोड़ते मूल्यों की भयानक चीख व्याप्त हो गयी है। मानवीय संबंधों के बीच से रागात्मकता खत्म हो रही है। पिछले कुछ दशकों में दलितों-पिछड़ों के बीच एक सम्पन्न वर्ग पैदा हुआ है। इस वर्ग की अपनी विशेषताएं-विद्वपताएं हैं। गांवों की इन जटिलताओं व विडंबनाओं को दिवाकर जैसे उपन्यास लेखक ही पकड़ पाये हैं।

भारत की पंचायती राज प्रणाली में गाँव या छोटे कस्बे के स्तर पर ग्राम पंचायत या ग्राम सभा होती है जो भारत के स्थानीय स्वशासन का प्रमुख अवयव है। सरपंच, ग्राम सभा का चुना हुआ सर्वोच्च प्रतिनिधि होता है। प्राचीन काल से ही भारतवर्ष के सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक जीवन में पंचायत का महत्वपूर्ण स्थान रहा है। सार्वजनिक जीवन का प्रत्येक पहलू इसी के द्वारा संचालित होता था।

इस प्रकार 1947 ई. तक ग्रामों में सही पंचायत व्यवस्था का अभाव ही रहा। स्वतंत्रताप्राप्ति के पश्चात् इस व्यवस्था को पुनर्जीवित करने के सक्रिय प्रयास आरंभ हुए। उत्तर प्रदेश में सन् 1947 में पंचायत राज अधिनियम बनाया गया। संविधान के अंतर्गत "राजनीति के निदेशक तत्वों" में राज्य का

यह प्रमुख कर्तव्य बतलाया गया कि "वह ग्राम पंचायतों का संगठन करने के लिए अग्रसर हो" तथा "उनको ऐसी शक्तियाँ और अधिकार प्रदान करे जो उन्हें स्वायत्त शासन की इकाइयों के रूप में कार्य करने योग्य बनाने के लिए आवश्यक हों"। इस निदेश के अनुसार प्रत्येक राज्य में पंचायत व्यवस्था लागू करने की दिशा में कदम उठाए गए और प्रत्येक ग्राम अथवा ग्रामसमूह में पंचायत की स्थापना की गई। पंचायत के सदस्यों का चुनाव गाँव के मताधिकारप्राप्त व्यक्तियों द्वारा किया जाता है। ग्राम पंचायतें ग्राम की स्वच्छता, प्रकाश, सड़कों, औषधालयों, कुओं की सफाई और मरम्मत, सार्वजनिक भूमि, पैठ, बाजार तथा मेलों और चरागाहों की व्यवस्था करती हैं, जन्म मृत्यु का लेखा रखती हैं और खेती, उद्योग धंधों एवं व्यवसायों की उन्नति, बीमारियों की रोकथाम, शमशानों और कब्रिस्तानों की देखभाल भी करती हैं। वृक्षारोपण, पशुवंश का विकास, ग्रामसुरक्षा के लिए ग्रामसेवक दल का गठन, सहकारिता का विकास, अकाल पीड़ितों की सहायता, पुलों और पुलियों का निर्माण, स्कूलों और अस्पतालों का सुधार आदि इनके ऐच्छिक कर्तव्य हैं। ग्रामों में पंचायत व्यवस्था का दूसरा अंग न्याय पंचायतें हैं। ग्रामों में मुकदमेबाजी कम करने तथा जनता को सस्ता न्याय सुलभ बनाने की दृष्टि से न्याय पंचायतों का निर्माण किया गया है। इन्हें दीवानी, फौजदारी और माल के मामलों में कुछ अधिकार प्रदान किए गए हैं। प्रत्येक राज्य में पंचायतों के अधिकार और दायित्व न्यूनाधिक रूप से समान हैं।

विकेंद्रीकरण व्यवस्था को पूरी तरह कार्यान्वित करने की दिशा में और भी कदम उठाए गए हैं। पंचायतों के अधिकारों और कर्तव्यों का क्षेत्र विस्तृत हो रहा है। इस प्रकार ग्राम पंचायतें पुनः हमारे देश के जनजीवन का अभिन्न अंग बन गई हैं। इस व्यवस्था की सफलता के लिए जनशिक्षा, सामूहिक चेतना, गुटबंदी का अभाव, राज्य द्वारा कम से कम हस्तक्षेप आदि बातें आवश्यक हैं।

संदर्भ :

1. गोपाल राय, हिन्दी उपन्यास का इतिहास, पृष्ठ 151
2. डॉ. शान्तिस्वरूप गुप्त, हिन्दी उपन्यास : महाकाव्य के स्वर, पृष्ठ 83
3. ग्रामीण जीवन का समाजशास्त्र, संपादक : जीतेंद्र वर्मा, पृ. 126

समकालीन हिंदी कहानी में ग्राम जीवन की समस्याएँ

प्रा. डॉ. अशोक बली कांबळे
हिंदी विभाग,
कर्मवीर हिरे कॉलेज, गारगोटी.

प्रास्ताविक :

भारतीय समाज में जीवन के विभिन्न स्तरों में बेरोजगारी रूढ़ि परंपरा-सी बन गई है। राम आहुजा कहते हैं- “बेरोजगारी परिवार और समाज को प्रभावित करती है।”¹ इसी कारण वैयक्तिक पारिवारिक और सामाजिक विध्वन की प्रक्रिया तेज होती नजर आती है। किसी भी व्यक्ति में कामकाज करने की शक्ति होते हुए उसे काम की प्राप्ति न होना ही बेरोजगारी है। डॉ. श्रीराम गुंडेकर की मतानुसार - “बढ़ती जनसंख्या, साधन सामग्री की कमी तथा आयोजन का अभाव आदि कारणों से देहातों में शिक्षित तथा अशिक्षित बेकारी है।”² गाँव में छोटे-मोटे व्यवसाय कृषि पर ही निर्भर हैं। मगर औद्योगिकीकरण एवं यांत्रिकीकरण के फलस्वरूप ग्रामीण लोगों में बेरोजगारों की संख्या बढ़ गई।

भूख की समस्या -

समकालीन हिंदी कहानियों में मिथिलेश्वर ने ‘अनुभवहीन’, ‘सरेआम’, ‘पहली हंसी’, ‘यह तो होना ही था’, ‘उम्र कैद’, ‘मेधना का निर्णय’, ‘कसूर’, ‘तिरिया जनम’ जैसी कहानियों में बेरोजगारी का चित्रण किया है। ‘अनुभवहीन’ जैसी कहानियों में ग्रामीण शिक्षित युवा ग्रॅच्युएट होने के बाद भी नौकरी नहीं पाता और खेती वह कर नहीं सकता। बाल-विवाह के कारण उसपर पत्नी और माता-पिता का बोझ भी है। आज के भ्रष्ट समाज में योग्यता के आधार पर नौकरी न मिलना हमारे देश में आम बात बन गई है। आर्थिक स्थिति कमजोर होने के कारण आर्थिक तथा धर की समस्याएँ लोगों को मानसिक रूप में अशांत बनाए रखती है। मिथिलेश्वर ने अपनी ‘नपुंसक समझौते’ जैसी कहानियों में संवेदनशील रूप में अंकित किया है, जो पाठक का हृदय द्रवित करती है। ‘न चाहते हुए’ कहानी में अर्थाभाव के कारण उत्पन्न हुई भूख की समस्या का भी चित्रण किया है।

शिक्षा समस्या -

स्वाधीनता के ६२ वर्षों के बाद भी गाँव में शिक्षा की व्यवस्था संतोषजनक नहीं है। मिथिलेश्वर ने अपनी ‘बीच रास्ते में’, ‘रास्ते’, ‘सावित्री दीदी’ आदि कहानियों में शिक्षा की समस्या का चित्रण किया है। गाँव के छात्रों को दूरदराज कस्बों में हाईस्कूल की पढ़ाई के लिए जाना पड़ता है। सरकार के द्वारा प्राथमिक शिक्षा आवश्यक करने के बावजूद भी कई गाँव प्राथमिक शिक्षा से वंचित हैं। गाँव के युवक-युवतियों को उच्च शिक्षा के लिए शहरों के विश्वविद्यालयों में जाना पड़ता है। अतः शहरों की तुलना में भारतीय समाज को लगा हुआ एक रोग है, जो आदमी को चूसता रहता है। गाँव में आर्थिक व्यवस्था में कर्ज ग्रस्तता महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। भारतीय किसान हो या शिक्षित बेकार, समाज में अपना सम्मान बचाए रखने के लिए कर्ज का सहारा लेता है। गाँव में कर्ज देने का काम सेठ, साहुकार, महाजन तथा जमींदार करते हैं। यही लोग कर्ज देकर उनका जीवनभर शोषण कर रहे हैं।

नारी की यथार्थ स्थिति का अंकन -

आज के युग में समाज और परिवार में नारी की बड़ी अहम भूमिका दिखाई देती है। आज की नारी और प्राचीन की नारी में अंतर है। प्राचीन काल में पत्नी अपने पित को देवता मानती थी। पति के प्रति विश्वास एवं समर्पण की भावना दिखाई देती थी, जो आधुनिक काल में सर्वत्र नजर नहीं आती। मिथिलेश्वर ने अपनी कहानियों में ग्रामीण नारी का चित्रण किया है। वह अनपढ़, भोली-भाली, सहनशील तथा शोषित है। कुछ नारियाँ पढ़ी-लिखी,

समाज सेविका, अन्याय-अत्याचार एवं शोषण के खिलाफ पड़नेवाली भी है। ग्रामीण जीवन में नारी विवाह के उपरांत सुखी नहीं है। गाँव की नारी मध्यकालीन नारी की तरह आज भी शोषित और पीड़ित है। उसके विचारों की परवाह किए बिना कहीं भी ब्याह दिया जाता है। आज भी गाँव में अज्ञान, अशिक्षा, रुढ़िप्रियता और पुराने विचारों का बोलबाला है। मिथिलेश्वर ने अपनी 'सावित्रीदीदी', 'संगीता बॅनर्जी', 'वैतरनी भौजी' आदि कहानियों में इसका चित्रण अंकित किया है। ग्राम-जीवन में अशिक्षा, अंधश्रद्धा, स्वार्थी वृत्ति, स्त्रियों का अधिकार से वंचित रहना आदि बाल-विवाह के प्रमुख कारण हैं। आज भारतीय समाज सुशिक्षित होने के कारण बाल-विवाह की मात्रा कम होती जा रही है और एक समस्या है- अनमेल विवाह। अनमेल विवाह पद्धति में पति और पत्नी की उम्र में ज्यादा अंतर रहता है। इस बुरी प्रथा का कारण डह. सुरेश तिवारी के अनुसार - "नारी की स्वतंत्रता का अपहरण"³ होता है और उस नारी को जीवनभर पीड़ा और दुःख को झेलना पड़ता है। 'तिरिया जनम', 'रिश्ते' आदि कहानियों में मिथिलेश्वर ने बहु-विवाह का चित्रण किया है। पुरुष शादी-शुदा होकर भी अन्य नारियों के साथ नाजायज संबंध रखते हैं। कभी-कभी नारी भी अपने पति से तलाक लेकर दुसरे पुरुष के साथ विवाह करती है।

ग्राम से जुड़े अन्य पेशावाले लोगों का परिचय -

ग्रामीण जीवन से जुड़े और उसके आसपास रहनेवाले अन्य पेशावाले लोग हैं, जिनमें हलवाई, भालू का नाच दिखानेवाला मदारी, दातौन बेचनेवाली गरीब लड़की, सेंधमारी करनेवाले, चोरी और डकैती करनेवाले असामाजिक तत्व। हलवाई की युवा लड़की अपने धर की गरीबी के कारण मजबूर होकर गाँव-गाँव अकेली धूम कर जलेबियाँ बेचती हैं। काम-पीड़ित लोगों की विपैली निगाहों से झुलसी जाकर अंततः बलात्कार का शिकार होती है। मदारी अपने तमाशे से इतना कमाई नहीं कर पाता कि उसके परिवार के सदस्यों का पेट भर सके, इसलिए उनके धर की स्त्रियाँ वेश्यावृत्ति करने के लिए बाध्य हैं। दातौन बेचनेवाली गरीब लड़की भी काला व्यवसाय करनेवालों की कामवासना का शिकार होती हैं। पूँजीवादी सभ्यता ने धोखाधड़ी के द्वारा उसके कौमार्थ को खंडित किया है। असामाजिक तत्वों को गलत रास्ते पर ले जाने के लिए विषमतापूर्ण निष्ठुर समाज ही उत्तरदायी है।

न्याय व्यवस्था -

देशांतर्गत सुरक्षा एवं शांति बनाए रखने की जिम्मेदारी पुलिस विभाग पर है, किंतु कभी-कभी राजनीतिक दबाव एवं नैतिक पतन के कारण पुलिस अपने अधिकारों का गलत उपयोग करती है। परिणामस्वरूप अनैतिकता, आतंक, बेईमानी, रिश्वतखोरी और भ्रष्टता बढ़ जाती है। आज पुलिस अपने अधिकार के बल पर सामान्य जनता पर अन्याय कर रही है। गाँव में नेता अपने राजनीतिक अधिकारों का प्रयोग कर, धनवान, पूँजीपति एवं जमींदार अर्थ का प्रयोग कर, अपराधी होते हुए भी पुलिस को अपने पक्ष में कर लेते हैं। डॉ. जितेंद्र वत्स का इस संदर्भ में कहना है- "वर्तमान न्याय व्यवस्था की संरचना भी कुछ ऐसी है कि सर्वहारा वर्ग लाख चाहे तो भी न्याय उसे मिल नहीं सकता। न्याय व्यवस्था गवाह और सबूत पर टिकी है, उसे सच्चाई से वास्ता कम है। वह एक तरह कानून की बेड़ियों में कैद है, वह सही मायने में अंधी है।"⁸ पुलिस भी इन लोगों के हाथ की कठपुतली बनकर नाच रही है। मिथिलेश्वर की 'रात अभी बाकी है', 'छोटे शहर के लोग', 'उम्रकैद', 'कसूर' आदि कहानियों का कथ्य वही है। वर्तमान समय में न्याय व्यवस्था के प्रति आम आदमी का मन में अनास्था एवं आक्रोश प्रकट करके, न्याय व्यवस्था के प्रति आम आदमी का मन में अनास्था एवं आक्रोश प्रकट करके, न्याय व्यवस्था सुधार-भावना को प्रेरित करना समकालीन हिंदी कहानी में मिथिलेश्वर का योगदान महत्वपूर्ण है।

युवा पीढ़ी को बचाना -

मिथिलेश्वर ने अपनी कहानियों में युवा पीढ़ी में साहस और विद्रोह का बीज बोने का सफल तथा सार्थक प्रयोग किया हुआ दृष्टिगोचर हाता है। गाँवों में हरिजन और निचले वर्गों की स्त्रियों की इज्जत को अमर और ऊँचे तबके के

लोग लूटा करते हैं। विधवा-विवाह और अंतर्जातीय विवाह गाँवों में असंभव है। मिथिलेश्वर ने अपनी 'बाबूजी', 'भोर होने से पहले', 'रात', 'अपने लोग' आदि कहानियों में संभव दिखाकर निडर और साहसी पात्रों की सृष्टि की है। भले ही ये पात्र लेखकीय आदर्श और कल्पना की सृष्टि लगे, लेकिन ऐसे नवयुवकों की जरूरत है। युवा पीढ़ी को गलत रास्ते से रोकना, साहस तथा विद्रोह पैदा करना निश्चित ही साहित्य का काम है। अतः समकालीन हिंदी कहानियों में मिथिलेश्वर की कहानियाँ इस दिशा में महत्वपूर्ण योगदान देती हैं।

धार्मिक चित्रण -

भारत वर्ष में स्थित धर्मों का अध्ययन करने पर स्पष्ट होता है कि धर्म एक विश्वास भी है और शक्ति भी। इसका स्वरूप अति केंद्रीय एवं अमूर्त है। किसी धटना का जब वस्तु जगत् से संबंध नहीं जोड़ा जा सकता और वह नितांत अनपेक्षित ही होती है, तो उसे दैवीय धटना मान उसका संबंध धर्म से जोड़कर आत्मसंतोष करना पड़ता है। नगरों की अपेक्षा ग्रामीण जीवन में धार्मिक मान्यताओं का अत्यधिक प्रभाव परिलक्षित होता है। गाँव के लोगों में वैज्ञानिक दृष्टिकोण का अभाव, अज्ञान, अंधश्रद्धा एवं रूढ़िवाद के कारण धार्मिकता प्रबल होती है। परिणामस्वरूप आत्मवाद, जादू-टोना, बहुदेववाद, भूत-प्रेत में विश्वास आदि को गाँव के लोग धर्म मानते हैं। डह. ए. आर. देसाई के मतानुसार- "ग्रामीण लोगों का धार्मिक दृष्टिकोण उनके बौद्धिक, भावात्मक तथा क्रियात्मक जीवन पर अत्यंत प्रबल रूप से प्रभुत्व जमाए हुए हैं।" अतः गाँव के लोग धर्म की रक्षा के लिए कुछ भी करने के लिए तैयार रहते हैं।

सांस्कृतिक चित्रण -

सांस्कृतिक संदर्भों के अंतर्गत मिथिलेश्वर ने अपनी 'विरासत', 'सावित्रीदेवी', 'कीर्तनिया बाबा' आदि कहानियों में तीज-त्यौहार, मेले, उत्सव-पर्व का चित्रण किया है। गाँव के लोग होली का त्यौहार धूमधाम से मनाने के लिए छुट्टी लेकर गाँव आते हैं। दुर्गापूजा के समय गाँव की नारियाँ शहर जाकर दुर्गा-प्रतिमाओं का बड़ी श्रद्धा से दर्शन करती हैं।

लोकगीतों का और गीतों का चित्रण करके उसके द्वारा गाँव में पुत्री जन्म माता-पिता के लिए संकट माना है। पुत्री के जन्म के बाद उन्हें दुःख एवं संताप होता है, जिसका चित्रण लोकगीत के माध्यम से हुआ है। मिथिलेश्वर ने अपनी कहानियों में गाँव के लोगों का रहन-सहन एवं खान-पान का भी चित्रण किया है। धार्मिक अवसर पर गाँव के लोगों में सामूहिक भोज होता है। श्राद्ध के अवसर पर ब्राह्मणों को भोज देकर दान दिया जाता है। भोजन में पूड़ियाँ, बुनिया, आलू-कटहल का दम, रायता, चटनी, दही, चीनी आदि का व्यंजन होता है। गाँव के लोग अपना परंपरागत व्यवसाय करते हैं, जैसे- नाई, धोबी, पंडित, चमार, डोम आदि। गाँव के लोग विवाह को पवित्र संस्कार मानते हैं। गाँव की खेती, खेत जोतना, फसल उगाना, कहनी का मौसम, खलिहान, बैल, भैंस, पशु-पंछी, बनिहार, चरवाहा आदि का चित्रण कृषि संस्कृति के अंतर्गत हुआ है। अतः ग्रामीण धार्मिकता तथा सांस्कृतिक चित्रण करके समकालीन कहानियों में मिथिलेश्वर का यह महत्वपूर्ण योगदान है।

निष्कर्षतः संक्षेप में समकालीन कहानियों में मिथिलेश्वर का योगदान इस प्रकार रखा जा सकता है कि स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद के ग्रामीणों के सुखद सपनों का दुःखद अंत की पीड़ा का चित्रण करना। ग्रामीण यथार्थ परे से आँचलिकता के अतिवाद से बचाकर सच्चाई को सामने रखना। ग्रामीण शिक्षित बेकार युवा पीढ़ी के अंधकारमय भविष्य का चित्रण करना। नगर तथा ग्रामीण नारी की मुक्ति का प्रतिपादन करना। ग्रामजनों के सामने विधवा-विवाह और अंतर्वर्गीय विवाह का नया आदर्श प्रस्तुत करना। ग्रामीण तथा शहरी पारस्परिक सभ्यता तथा अंतरावलंबन के साथ-साथ दोनों की जीन-पद्धतियों की तुलना करना। वैज्ञानिक प्रगति तथा औद्योगिक सभ्यता के कारण मानव पर आए सकट का संकेत देना निश्चित ही समकालीन हिंदी कहानी साहित्य के इतिहास में सदैव चिरस्थायी रहनेवाला मिथिलेश्वर का योगदान महत्वपूर्ण दृष्टिगत होता है।

संदर्भ सूची -

१. राम आहुजा - सामाजिक समस्याएँ, रावत प्रकाशन, जयपुर, प्रथम संस्करण, १९६४ ई., पृ. ८०
२. डॉ. श्रीराम गुंदेकर - ग्रामीण साहित्य प्रेरणा एवं प्रयोजन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे, प्रथम संस्करण, १९६६ ई., पृ. ३५
३. डॉ. सुरेश तिवारी, हिंदी उपन्यासों में नायिका की परिकल्पना, रचना प्रकाशन, इलाहाबाद, प्रथम संस्करण, १९७२ ई., पृ. १८६
४. डॉ. जितेंद्र 'वत्स' - साठोत्तरी हिंदी कहानी और राजनीतिक चेतना, साहित्य रत्नाकार, रामबाग, कानपुर, प्रथम संस्करण, १९८६, पृ. २१८
५. ए. आर. देसाई (अनु. करिकृष्ण रावत), भारतीय ग्रामीण समाज शास्त्र, रावत पब्लिकेशन, जवाहरनगर, जयपुर, प्रथम संस्करण, १९६७ ई., पृ. १६७

भूमंडलीकरण और राजभाषा हिंदी

प्रा.डॉ. संजय बजरंग देसाई
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

➤ प्रास्ताविक

भारत एक बहुभाषिक देश है। स्वतंत्रता के पहले भारत में जिनका भी राज स्थापित हुआ उन्होंने अपनी भाषा को राजभाषा के रूप में स्वीकारा। स्वतंत्रता के बाद भारतीय नेताओं के सामने प्रश्न उपस्थित हुआ कि भारत की राजभाषा के रूप में किसे स्वीकारे। इसका एक ही उत्तर था हिंदी। हिंदी भारत की अधिकांश जनता की बोली भाषा है। हिंदी भाषा एक वैज्ञानिक भाषा है तथा इसका साहित्य अधिक समृद्ध है। मगर राजनीतिक कारणों से हिंदी अकेली भारत की राजभाषा नहीं बन पाई। उसके साथ अंग्रेजी ने भी अपना स्थान बरकरार रखा। आज अंग्रेजी ही भारतीय लोगों की अधिकृत राजभाषा के रूप में अपना अस्तित्व बना रही है मगर भारतीय जनमानस के मन की भाषा हिंदी यह कदापि होने नहीं देगी। दुनिया समझ चुकी है कि भारत के साथ व्यवहार करना है तो हिंदी को छोड़कर नहीं कर सकते।

➤ भूमंडलीकरण और राजभाषा हिंदी

भारत का उदात्त और प्राचीन दर्शन 'वसुधैव कुटुंबकम्' संपूर्ण विश्व को एक परिवार एक इकाई के रूप में देखने, समझने और जीने की प्रेरणा देता है। समूची मानव जाति को सहज व स्वाभाविक रूप से पूरी दुनिया से जुड़ने-जोड़ने का संदेश देता है। लेकिन जिस भूमंडलीकरण की हम बात कर रहे हैं उसकी अवधारणा उपर्युक्त भावना से भिन्न है। विश्व व्यापार संघटन के इस दौर में अति भौतिकता और समृद्धि की इस अंधी दौड़ में आपस में सुख-दुःख बांटने की उदात्त भावना का नितांत अभाव है। भूमंडलीकरण के इस दौर में मनुष्य की सोच यहाँ तक केंद्रित तथा सीमित है कि मुझे व्यापार में कैसे लाभ होगा।

भूमंडलीकरण ने भौतिक जगत की दूरियों को मिटाया है। वैज्ञानिक उन्नति, औद्योगिक विकास, कंप्यूटर, फैक्स, इंटरनेट और ई-मेल के इस युग ने हमारे सोच-विचार और विकास के सारे मानदंड बदल दिए हैं। भूमंडलीकरण को लेकर भाषा के परिप्रेक्ष्य में भी यही बात है। आज वह भाषा सबसे समृद्ध भाषा नहीं है जिसका अपूर्व एवं उल्लेखनीय इतिहास है, साहित्य है और संस्कृति की उज्ज्वल परंपरा है बल्कि वह भाषा समृद्ध है जो वर्तमान परिवेश में अधिक अनुकूल और उपयोग में लायी जा रही है। भले ही इसके पीछे उसके विभिन्न राजनीतिक व अन्य समीकरण हों।

बाजारवाद के इस युग में सभ्यता और संस्कृति की महान परंपरा की और प्राचीनतम भाषा संस्कृत विरासत वाली विश्व में सर्वाधिक लोगों द्वारा बोली जाने वाली, विश्व के सबसे बड़े लोकतंत्र की राजभाषा हिंदी का क्या अर्थ है? विश्व व्यापार संगठन की प्रक्रिया भूमंडलीकरण से क्या हिंदी का

दुनिया में अधिकाधिक प्रसार होगा? क्या देश-विदेश में यह विज्ञान की भाषा बनेगी? क्या यह विश्व व्यापार संगठन में व्यवहृत अन्य भाषाओं की तरह ही समाप्त होगी?

भारत पूरे विश्व में एक आर्थिक शक्ति के रूप में तेजी से उभर रहा है। भूमंडलीकरण के इस चुनौति भरे युग में विज्ञापनों के माध्यम से अपने-अपने उत्पादनों को बेचने की जबर्दस्त होड़ लगी है। जहाँ एक ओर भारत की अनेक क्षेत्रों में निर्यात की भारी संभावनाएँ निहित हैं वहीं दूसरी ओर इसका उपभोक्ता बाजार भी बड़ी तेजी से बढ़ रहा है। बहुदेशीय कंपनियों को इस विशाल देश में अपने उत्पादों को बेचने की प्रबल संभावनाएँ हैं। इन निहित संभावनाओं के चलते अब इन बहुदेशीय कंपनियों को भारतीय भाषाओं में भले ही कोई लगाव न हो, तो भी बाजार की शक्ति द्वारा इन बहुदेशीय कंपनियों का भविष्य इन भाषाओं पर टिका है। ऐसे में वे अपने विज्ञापन हिंदी या अन्य भारतीय भाषाओं में देकर कामयाबी हासिल कर रही हैं। क्योंकि विश्व व्यापार में अपना व्यापार करने वाली ये बहुदेशीय कंपनियाँ यह भी बखूबी जानती हैं कि भारत में उपभोक्ता बाजार महानगरों और शहरी आबादी से निकल कर छोटे शहरों, कस्बों में फैलता जा रहा है। इन विज्ञापनों में इसी अनुपात में भारतीय भाषाओं का महत्त्व भी बढ़ता जा रहा है।

भारत की 130 करोड़ की जनसंख्या में 22 करोड़ से भी अधिक लोगों की मातृभाषा हिंदी है तथा 70 प्रतिशत से अधिक लोग हिंदी समझते हैं या हिंदी के संपर्क में हैं। तो भारत की इतनी बड़ी आबादी जो उपभोक्ता है उनके पास पहुँचने के लिए बाजार को हिंदी भाषा ही विशेष कारगर माध्यम बन रही है।

बाजारवाद के इस दौर में वैश्विक स्तर पर आर्थिक और प्रौद्योगिकी में प्रगति का विशेष महत्त्व है। आज भारत दुनिया में एक उभरती आर्थिक शक्ति है। ऐसे में आर्थिक प्रगति का सबसे महत्त्वपूर्ण कारक प्रौद्योगिक विकास ही है। अब तक भारत एक सांस्कृतिक और अध्यात्मिक तेवर वाला देश रहा है मगर अब आर्थिक दृष्टि से विकसित होने के लिए सामाजिक और आर्थिक दृष्टिकोण में परिवर्तन की आवश्यकता है। भारत के लिए जरूरी है कि विज्ञान और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में प्रगति करे।

जहाँ तक हिंदी भाषा की बात है, वह एक विश्वस्तरीय और समृद्ध भाषा है। यूनेस्को की रिपोर्ट के अनुसार आज विश्व के लगभग 137 देशों में हिंदी भाषा विद्यमान है। भारत के पड़ोसी राष्ट्र नेपाल, चीन, सिंगापुर, बर्मा, श्रीलंका, थाईलैंड, मलेशिया, तिब्बत, भूतान, इंडोनेशिया, पाकिस्तान, बांग्लादेश, मालदीव आदि देशों में हिंदी भाषी परिवार निवास कर रहे हैं। भारत मूल के अप्रवासी भारतवेशी बहुल राष्ट्र मॉरिशस, सूरीनाम, फीजी, त्रिनिदाद, गयाना और दक्षिण अफ्रिका इन देशों में लगभग डेढ़ सौ वर्षों से हिंदी विद्यमान है। दुनिया के अन्य देशों में भी हिंदी भाषी समाज बसा हुआ है। जिसका मतलब स्पष्ट है कि आज हिंदी भाषा केवल भारत तक सीमित नहीं रही बल्कि हिंदी का प्रचार-प्रसार गति के साथ पूरी दुनिया में हो रहा है।

निष्कर्ष

उपर्युक्त बातों से स्पष्ट है कि हिंदी भाषा का विस्तार पूरी दुनिया में हो रहा है। हिंदी भाषा आज के सूचना-प्रौद्योगिकी क्षेत्र में अपना महत्वपूर्ण योगदान दे रही है। तथा बहुराष्ट्रीय कंपनियों को भी हिंदी भाषा सीखने की जरूरत महसूस हो रही है। भूमंडलीकरण के इस युग में हिंदी का महत्व दिन-ब-दिन बढ़ता जा रहा है। आज हिंदी विश्वव्यापार की भाषा बन गई है। जिसके कारण भारत पूरे विश्व में एक महान आर्थिक शक्ति के रूप में उभर रहा है। आज हिंदी भारतीयों के दिल और दिमाग, मन और मस्तिष्क की भाषा बन गई है। भविष्य में हिंदी केवल भारत की ही नहीं बल्कि पूरे विश्व की समृद्ध भाषा बन जायेगी। इस संबंध में किसी भी भारतीय के मन में कोई आशंका नहीं है। इस तरह हिंदी का भविष्य उज्ज्वल है।

“हिंदी अपनाइए, अपनापन बढ़ाइए।”

पंचायती राज व्यवस्था और हिंदी उपन्यास

प्रा. संदीप पांडुरंग शिंदे

हिंदी विभाग,

के.एच.कॉलेज, गारगोटी

प्रास्ताविक

पंचायती राज व्यवस्था में ग्राम, तहसील, और जिला आते हैं। भारत में प्राचीन काल से ही पंचायत राज व्यवस्था अस्तित्व में रही है, भले ही इसे विभिन्न नाम से विभिन्न काल में जाना जाता रहा हो। भारतीय स्वतंत्रता के बाद गांधीजी के प्रभाव से पंचायती राज व्यवस्था पर विशेष बल दिया गया और इसके लिए केंद्र में पंचायती राज एवं सामुदायिक विकास मंत्रालय की स्थापना की गई। २ अक्टूबर, १९५२ को सामुदायिक विकास कार्यक्रम प्रारंभ किया गया ताकि सामान्य जनता को विकास प्रणाली से अधिक से अधिक सहयुक्त किया जाए। इस कार्यक्रम के अंतर्गत ग्राम के विकास हेतु सरकारी कर्मचारियों के साथ सामान्य जनता को विकास की प्रक्रिया से जोड़ने का प्रयास किया गया। पंचायत राज व्यवस्था को मजबूत बनाने की सिफारिश करने के लिए १९५७ में बलवंतराय मेहता की अध्यक्षता में ग्रामोद्धार समिति का गठन किया गया। इस समिति ने गाँवों के समूहों के लिए प्रत्यक्षतरु निर्वाचित पंचायतों, खण्ड स्तर पर निर्वाचित तथा नामित सदस्यों वाली पंचायत समितियों तथा जिला स्तर पर जिला परिषद् गठित करने का सुझाव दिया गया। मेहता समिति की सिफारिशों को १ अप्रैल, १९५८ को लागू किया गया और इस सिफारिश के आधार भारत की विभिन्न राज्यों की विधान सभाओं द्वारा पंचायती राज अधिनियम पारित करके पंचायत राज व्यवस्था को प्रारम्भ किया गया। पंचायती राज का लक्ष्य सत्ता का विकेंद्रीकरण है, जिससे गाँव का हर व्यक्ति सत्ता का साझेदार बन सके। विभिन्न योजनाओं के क्रियान्वय में जागरूकता के साथ भाग ले सके। सरकारी स्तर पर पंचायती राज का उद्देश्य प्रजातंत्र के कार्य में करोड़ों व्यक्तियों को लाकर प्रजातंत्र को वास्तविक बनाना है। इस प्रणाली से स्थानीय प्रशासन का समस्त कार्य ग्राम-पंचायत द्वारा नियंत्रित और संपादित होता है। इसका अच्छा-बुरा परिणाम समाज व्यवस्था तथा व्यक्ति पर होता रहा है। जिसका यथार्थ वर्णन साहित्य के माध्यम से होता रहा है।

हिंदी उपन्यासों में चित्रित पंचायती राज व्यवस्था

हिंदी उपन्यास के प्रारंभ से ही समाज में व्याप्त सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि स्थितियों का चित्रण होता रहा है। राजनीति स्थिति का तो पूरा प्रभाव समाज पर पड़ता है। स्वतंत्रता के बाद तो यह राजनीति देश के हर घर-घर तक जा पहुँची है। हिंदी उपन्यासकारों ने ग्राम्य पंचायत की वर्तमान अवधारणा और उससे उत्पन्न स्थितियों का बड़े विस्तार से चित्रण किया है।

‘परती परिकथा’ उपन्यास के माध्यम से लेखक फणीश्वर नाथ रेणु ने यह दिखाया है कि, परानपुर गाँव की ग्राम्य पंचायत एक स्वायत्त शासन की नाममात्र इकाई बनकर रह गई है। जमींदार तथा राजनीतिज्ञ ग्राम्य जीवन की विकास कार्यों की राह के रोड़े बन गये हैं। सभी प्रकार के अच्छे और बुरे कार्य यहाँ होते दिखते हैं। जबकि शिव प्रसाद सिंह ने ‘अलग-अलग वैतरणी’ उपन्यास के माध्यम से यह दिखाया है कि, ग्राम्य पंचायत के निर्माण से गाँव के पुराने जमींदार फिर से स्थापित हो गए। इस संदर्भ में डा. रामदरश मिश्र कहते हैं कि, “टूटते हुए जमींदार के मुँह सत्ता का खून लग चुका था, सत्ता का हाथ से जाना भला कैसे बर्दाश्त कर सकते थे? इसलिए वे वेस बदलकर जनसत्ता में शरीक होने लगे और कहीं स्वयं को, कहीं अपने गुणों को सभापति और सरपंच पद पर आसीन कराने का प्रयास करने लगे।” चुनाव के कारण गाँव का नेतृत्व बदमाशों के हाथ चला जाता है। बूढ़ा जैपाल सिंह सुखराम को सभापति बनवा देता है, किंतु मूल शासन तो वही करता है और पैसा कमाने का कार्य सही गलत तरीकों से करता है। रामदरश मिश्र का ‘जल टूटता हुआ’ उपन्यास पंचायत राज की स्थापना और प्रक्रिया को स्पष्ट करता हुआ, ग्राम जीवन के परिवर्तित संदर्भों में उभरती नवीन चेतना को चित्रित करता है।

ग्राम जीवन में सत्ता के विकेंद्रीकरण के कारण विभिन्न असंगतियाँ भी उत्पन्न हुई हैं जिसमें गुटबंदी, दलबंदी, स्वार्थपरता, अधिकारलिप्सा, भ्रष्टाचार, जातीय विचार, मूल्य स्खलन आदि हैं। पंचायत के चुनाव ने गाँव को बाँट रखा है। चुनाव के कारण उत्पन्न दलबंदी ने विकास कार्यों में बाधा उत्पन्न की है। श्री. एम.एन. श्रीनिवास का कथन है कि, "हरेक गाँव दो टुकड़ों में बाँट गया है प्रत्येक विभाग का अलग-अलग नेता है। ये अलग-अलग विभाग ही गाँव की इकाई को नष्ट करते हुए उसके विकास में बाधक बन गये हैं।"२

जमींदारी उन्मूलन सरकारी स्तर पर हुआ। लेकिन बहुत सारी पंचायतें टूटें हुए जमींदारों के अधीन हो गयीं। गाँव के पुराने सामंत ही अधिकतर प्रजातांत्रिक प्रणाली के अगुवा बन गए। अवश्य कुछ गाँवों में पंचायत के कारण नया नेतृत्व उभरकर सामने आया। मगर दलबंदी, अत्याचार, आपसी वैमनस्य, मुकदमेबाजी, लूटमार, पुलिस द्वारा विरोधी लोगों के खिलाफ झुठे इल्जाम लगाना आदि इस व्यवस्था के परिणाम हैं। स्वतंत्रता के बाद जमींदारी उन्मूलन और भूमि के पुनर्विभाजन को लेकर जो प्रयत्न हुए हैं, उस पृष्ठभूमि पर परानपुर गाँव के पुनर्निर्माण की कथा रेणु के 'परती परिकथा' का विषय है। स्वातंत्र्योत्तर युग में हमारे देश के गाँवों की हालत में जो परिवर्तन हुए हैं, उनको सामने रखकर बदलते चित्र को 'परती परिकथा' में यथार्थ रूप में अंकित किया है। इस यथार्थ चित्र के संदर्भ में डा. रामगोपाल सिंह चौहान कहते हैं कि, "आज देश में आजादी के बाद गाँव की तस्वीर बदलने और नये विकास की जो योजनाएँ चल रही हैं कैसे उन विकास कार्यों के टकराव से गाँववासियों के जीवन में, उनके मनोभावों में, उनके विचारों में परिवर्तन आ रहा है, कैसे नए झगड़े खड़े हो रहे हैं आदि का एक गाँव की कथा को लेकर बड़ी खूबी के साथ चित्रण किया है। ग्राम सुधार योजना, कोसी बाँध योजना उसके अनुकूल-प्रतिकूल प्रतिक्रियाओं, जमींदारी उन्मूलन से बदलती परिस्थिति और चेतना, भूमि के लैंड सर्वे आपरेशन, उस पर भूमिहीनों के महाभारत, पंचायत, मुकदमेबाजी, खाताखतौनी में अपने नाम पहले दर्ज करने की अधीनता, अपनी भूमि सीमा सुरक्षित कर लेने की चिंता, नारे, जुलूस, सभा, गाली-गालौज, गाँव की राजनीति, विभिन्न राजनीतिक पार्टियों की कार्यविधि, स्त्रियों के लड़ाई झगड़े, निंदा, चुगली, नैतिक-अनैतिक संबंध, घृणा-द्वेष, गाँव का हास-परिहास संकीर्तन आदि का बड़ा ही यथार्थ और सजीव वर्णन हुआ है।"३

भैरवप्रसाद गुप्तजी का 'सत्ती मैया का चौरा' स्वतंत्रता के बाद की भारतीय गाँवों की स्थिति का विश्लेषण करता है। भारतीय गाँवों का चित्र स्पष्ट करते हुए उपन्यास का प्रमुख पात्र कहता है "जमींदार खतम हो गये, महाजन टूट गये, लेकिन गाँव के किसानों और मजदूरों में क्या कोई भी परिवर्तन हुआ है? जमींदार जब तक रहें उन्हें पीसते रहें। जमींदारी जब टूटी तो उन्होंने उसके पहले ही अपने खेत बेच दिए या झूठे सरकारी फारम खोल लिये या अपने रिश्तेदारों के नाम खेत लिख दिये।"४ जमींदारी तो नष्ट हो गयी मगर उनका स्थान काँग्रेसी नेताओं ने ले लिया है। काँग्रेस की जनतांत्रिक नीति-नियमों की वास्तविक स्थिति पर प्रकाश डालते हुए व्यंग्यात्मक ढंग से उपन्यास का पात्र कहता है "इतने बेकार हुए काँग्रेस ग्रामीण कार्यकर्ताओं को भी कोई काम चाहिए की नहीं? कितने लोग मंत्री और एम.एल. ए. और एम. पी. बन गये हैं तो क्या इन बेचारों को सरपंची भी न मिले?"५ रांगेयराधव के 'आखिरी आवाज' में स्वतंत्रता के बाद गाँवों के जीवन में पंचायत राज के परिणाम स्वरूप जिस राजनीतिक चेतना का प्रभाव दिखाई देता है, उसका अंकन किया है। लेखक के अनुसार पंचायत राज की पृष्ठभूमि में देहाती जीवन की दलबंदी, स्वार्थपरता और कभी न समाप्त होनेवाली मुकदमेबाजी तथा व्यापक भ्रष्टाचार का विस्तृत वर्णन किया है। लेखक ने उपन्यास की भूमिका में लिखा है- "ग्रामजीवन मैंने देखा है। मेरे सामने प्रेमचंद के ग्राम नहीं रहे हैं। मैंने जीवन के यथार्थ को देखा है, इसलिए नहीं कि मेरी किसी आदर्श से आस्था नहीं है, मेरी आस्था मानव में है, उसके शाश्वत कल्याण धर्म में है। राजनीतिक जीवन आज कितना कलुषित है, यह देखने और समझने की बात है।"६ शिवप्रसाद सिंह के 'अलग-अलग वैतरणी' उपन्यास में पंचायत के निर्माण की बात सुनकर गाँव को सदा के लिए छोड़कर जानेवाले जमींदार ठाकुर जसपालसिंह गाँव में पुनश्च लौटते हैं। सुखराम जैसे काँग्रेसी नेता पुलिस के साथ मिलकर गाँव वालों को ही लूटता है और जमींदार के साथ मिलकर सभापति बन जाता है।

रामदरश मिश्र का 'सुखता हुआ तालाब' पंचायत के कारण पनपते द्वेष का चित्रण करता है। पंचायत का सरपंच चुनाव के कारण गाँव में होली का वातावरण भी ईर्ष्या द्वेष से काला बन जाता है। बनारसी चाचा सरपंच बनना चाहते हैं।

एक स्थान पर देवप्रकाश से कहते हैं दृ "पंच तो मैं ही हो जाऊंगा। बननौटी की तो मैं नहीं कह सकता लेकिन पूरी चमरोटी मुझे वोट देगी। नहीं देगी, तो पूरी चमरोटी फूँक दूँगा।"७

श्रीलाल शुक्ल लिखित 'रागदरबारी' उपन्यास में पंचायती राज में व्याप्त भ्रष्टाचार की यथार्थपरक प्रस्तुति पेश की है। उपन्यास में लोकतांत्रिक व्यवस्था के दुरुपयोग पर व्यंग्य किया है। शिवपालगंज गांव को महडल बनाकर भारतीय समाज में व्याप्त दुराचार, भ्रष्टाचार एवं राजनीति के ऊपर बहुत ही शानदार प्रस्तुति दी है। उपन्यास का पात्र वैद्य जी साक्षात् वह राजनीतिक संस्कृति हैं जो प्रजातंत्र और लोकहित के नाम पर हमारे चारों ओर फूल रही हैं। इस उपन्यास में व्यवस्था की खामियों को जिस तरह दिखाया गया है वह अद्भुत है। आजाद भारत का ग्रामीण समाज किस करवट मोड़ ले रहा है या यूँ कहें पूरा भारत किस दिशा में जा रहा है, यह रागदरबारी को पढ़कर बड़ी आसानी से समझा जा सकता है।

शरद जोशी ने अपने लेखन के माध्यम से समाज में व्याप्त भ्रष्टाचार, अनाचार, कुनबापरस्ती, दुलमुल राजनीति और तुच्छ स्वार्थों पर करारा प्रहार किया है। जोशी मुख्यतया व्यंग लेखन करते रहे हैं, लेकिन 'मैं, मैं और केवल मैं' उनका एकमात्र व्यंग्य उपन्यास है, जो उनके मृत्यु उपरांत प्रकाशित हुआ है। राजनेताओं की अनुकंपा का पात्र बनने और बने रहने के लिए अधिकारी, बाढ़ में बहते लोगों, मवेशियों की चिंता के बजाए, मुर्गे-मुर्गियों की चिंता करते हैं। ऐसे ही भ्रष्ट, पतित, अधिकारियों और नेताओं की पोल खोलते हुए शरद जोशी कहते हैं - "बाढ़ और अकाल से मुर्गा बच जाए मगर वह मंत्रियों से सुरक्षित नहीं रह सकता। बाहर भयंकर बाढ़ और अंदर लंच चलता है।"

निष्कर्ष

पंचायती राज व्यवस्था में ग्राम, तहसील, और जिला आते हैं। भारतीय स्वतंत्रता के बाद पंचायती राज व्यवस्था पर विशेष बल दिया गया और इसके लिए केंद्र में पंचायती राज एवं सामुदायिक विकास मंत्रालय की स्थापना की गई। पंचायती राज का लक्ष्य सत्ता का विकेंद्रीकरण है, जिससे गाँव का हर व्यक्ति सत्ता का साझेदार बन सके। विभिन्न योजनाओं के क्रियान्वयन में जागरूकता के साथ भाग ले सके। सरकारी स्तर पर पंचायती राज का उद्देश्य प्रजातंत्र के कार्य में करोड़ों व्यक्तियों को लाकर प्रजातंत्र को वास्तविक बनाना है। पंचायती राज के कारण गाँवों का विकास हुआ है। समाज में परिवर्तन आया है। साथ ही पंचायत राज से ग्रामीण जीवन में दलबंदी, स्वार्थपरता और कभी न समाप्त होनेवाली मुकदमेंबाजी तथा व्यापक भ्रष्टाचार देखने को मिलता है। जिसका वर्णन हिंदी उपन्यासों में किया है। आज की ग्रामीण राजनीति का यथार्थ चित्रण आधुनिक उपन्यासों में मिलता है।

संदर्भ

१. रामदरस मिश्र, हिंदी उपन्यास एक अंतर्गता दृ पृ. २४५-२४६
२. M- N- Shrinvas] Indian Village – P- ३९
३. डा. रामगोपाल सिंह चौहान, आधुनिक हिंदी साहित्य दृ पृ. २२५
४. भैरवप्रसाद गुप्त, सती मैया का चौरा दृ पृ. ५६९
५. भैरवप्रसाद गुप्त, सती मैया का चौरा दृ पृ. ५४७
६. रांगेय राघव, आखिरी आवाज दृ पृ. ३
७. रामदरश मिश्र, सुखता हुआ तालाब दृ पृ. १०३

सर्व शिक्षा अभियान - एक महत्वाकांक्षी योजना

प्रा. प्रदीप बळवंत पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

प्रस्तावना :

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी राबविता जाणारा कालबद्ध कार्यक्रम म्हणजे सर्व शिक्षा अभियान होय. भारत सरकारने २०००-२००१ या दरम्यान ही योजना एक महत्वाकांक्षी प्रकल्प म्हणून सुरू केली होती. याचा प्रमुख उद्देश म्हणजे ६ ते १४ वयोगटातील मुला-मुलींना मोफत व सक्तीचे दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे हा आहे. हा एक कालबद्ध कार्यक्रम होता.

सर्व शिक्षा अभियान हा केंद्र व राज्य सरकारांनी संयुक्तरित्या संपूर्ण देशभर चालविला होता. या योजनेच्या अंमलबजावणी मध्ये समाजाचा सक्रिय सहभाग व नियंत्रण होते.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने पुस्तके, वर्तमानमत्रे, मासिके, मुख्याध्यापक मार्गदर्शिका व इंटरनेटवरील वेबसाईट इ. चा उपयोग करण्यात आला आहे.

उद्दीष्टे :

१. सर्व शिक्षा अभियानाचे स्वरूपा विषयी माहिती करून देणे.
२. सर्व शिक्षा अभियानाचे ध्येये व उद्दिष्टे माहित करून देणे.
३. सर्व शिक्षा अभियानाच्या केंद्रीभूत घटकांविषयी माहिती देणे.
४. सर्व शिक्षा अभियानामध्ये अंतर्भूत घटक व त्यांची कार्ये याविषयी माहिती करून देणे.
५. सर्व शिक्षा अभियानामधील ग्रामिण शिक्षण समितीची भूमिका माहित करून देणे.

सर्व शिक्षा अभियानाचे स्वरूप :

शालेय व्यवस्थापनामध्ये समाजाच्या सक्रिय सहभाग द्वारे प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी सर्व शिक्षण मोहीम हा एक प्रयत्न आहे. दर्जेदार शिक्षणाच्या संपूर्ण देशभरातून होणाऱ्या मागणीस हा एक प्रतिसाद आहे. सर्व शिक्षण मोहीम हा एक कार्यक्रम आहे की ज्यामध्ये सर्व मुलांमध्ये मानवी क्षमतांचा विकास समाज/ वस्तीच्या साह्याने, दर्जेदार शिक्षणाची संधी देऊन करता येईल.

सर्व शिक्षा अभियानाची ध्येये :

पायाभूत सुविधा :

- ज्या वस्तीच्या ठिकाणी शालेय सुविधा उपलब्ध नाही तेथे नवीन शाळा सुरू करणे.
- ज्या ठिकाणी शाळा अस्तित्वात आहेत तेथे वर्गखोल्या, प्रसाधनगृह, पिण्याच्या पाण्याची सुविधा उपलब्ध करून देणे.

मानवी संसाधन :

- नवीन शिक्षकांची भरती करणे.
- कार्यरत शिक्षकांचे क्षमता विकासासाठी प्रशिक्षण.
- अध्ययन-अध्यापन साहित्य सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- स्थानिक, तालुका, जिल्हा पातळीवर शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करणे.

गुणवत्ता विकास :

- दर्जेदार प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा, जीवन कौशल्यावर आधारित उपलब्ध करणे.
- मुलींच्या व विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देणे.
- आधुनिक संगणक ज्ञान देणे.

सर्व शिक्षा अभियानाची उद्दिष्टे :

१. इ.स. २००३ पूर्वी सर्व मुले शाळेत, शिक्षण हमी केंद्रात, पर्याय शाळेत अथवा शाळेत परतणाऱ्या व्यवस्थेत दाखल करणे.
२. इ.स. २००७ पूर्वी सर्व मुलांना पाच वर्षांचे प्राथमिक शालेय शिक्षण देणे.
३. इ.स. २०१० पूर्वी सर्व मुलांना आठ वर्षांचे प्राथमिक शालेय शिक्षण देणे.
४. समाधानकारक दर्जेदार प्राथमिक शिक्षणावर तसेच जीवनासाठीच्या शिक्षणावर भर देणे.
५. इ.स. २००७ पूर्वी प्राथमिक शिक्षणातील सर्व स्तरावरील उणिवा दूर करून सामाजिक तसेच लिंगभेद दूर करण्यात येतील.
६. लिंगभेद व समाजाचे विविध घटकांतील दरी २००७ पर्यंत भरून काढणे आणि इ.स. २०१० पर्यंत प्राथमिक शिक्षणाची समान पातळी निर्माण करणे.
- ७- इ.स. २०१० पर्यंत सर्व मुलामुलींना शाळेत टिकवून ठेवणे.

सर्व शिक्षा अभियानाचे केंद्रीभूत घटक :

- पर्याय शालेय व्यवस्था.
- विशेष गरजा असणारी मुले.
- सामाजिक ऐक्य व संघटन.
- मुलींचे शिक्षण .
- प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ता.

सर्व शिक्षा अभियानातील अंतर्भूत घटक व कार्ये :**शिक्षक :**

- प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळेत ४० विद्यार्थी संख्येमागे एक शिक्षक प्रमाण निश्चित करणे.
- प्राथमिक शाळेत कमीत कमी दोन शिक्षकांची नियुक्ती करणे.
- उच्च प्राथमिक शाळेत प्रत्येक वर्गासाठी एक शिक्षक नियुक्त करणे.

शालेय सुविधा :

प्रत्येक गावाच्या ठिकाणी एक कि.मी. अंतराच्या आत शाळेची सुविधा उपलब्ध करून देणे.

उच्च प्राथमिक शिक्षण :

प्राथमिक शिक्षण व्यवस्थेतील विद्यार्थी संख्येवर आधारित व दोन प्राथमिक शाळेच्या प्रमाणात एका उच्च प्राथमिक शाळेची स्थापना करणे.

मोफत पाठ्यपुस्तके :

प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळेत शिकणाऱ्या मुली, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना मोफत पाठ्यपुस्तके देणे.

आर्थिक तरतूद :

प्राथमिक शिक्षणासाठी काही वित्तपुरवठा असावा हे सर्व शिक्षण मोहिमेचे आधारभूत विधान आहे केंद्र आणि राज्य सरकार यांची आर्थिक भागीदारी प्रदीर्घ काळापर्यंत या अभियानामध्ये दिसून येणार आहे.

शैक्षणिक संस्थांचे संवर्धन :

शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारण्यासाठी राष्ट्रीय व राज्य पातळीवरील प्रशिक्षण संस्थांचे सक्षमीकरण करणे व आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे.

सर्व शिक्षा अभियानामध्ये ग्रामीण शिक्षण समितीची भूमिका :

ग्रामीण शिक्षण समिती ही गाव पातळीवर स्थापन केलेली एक लहान संघटनात्मक संस्था आहे जी विशेष करून प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारासाठी समर्पित आहे. ही समिती १५ किंवा २९ सदस्यांची एक संस्था आहे, जी प्राथमिक वर्ग असलेल्या प्रत्येक प्राथमिक शाळा आणि मध्यम शाळेसाठी बनविली जाते. संबंधित शाळेचे मुख्याध्यापक या समितीचे कार्यकारी सचिव आहेत. सर्व शिक्षा मोहीम ही सरकारची महत्वाकांक्षी योजना आहे या योजनेअंतर्गत समाजातील सर्व मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे, गुणवत्ता विकास करणे, सामाजिक विषमता नष्ट करणे व लिंग भेद नाहीसा करणे हे सर्व मुद्दे समाजाशी संबंधित आहेत या समस्या जर सोडवायच्या असतील तर समाजाचा सक्रीय सहभाग घेणे गरजेचे आहे. प्रत्येक शाळेमध्ये शाळा समितीची स्थापना करण्याची व्यवस्था करणे, या समितीला महत्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. शालेय कामकाजावर समाजाचे नियंत्रण व विकेंद्रीकरण हा या पाठीमागे हेतू आहे. या समितीमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला व इतर घटक यांचा समावेश असावा.

सर्व शिक्षा अभियानात शासकीय यंत्रणेचा व लोकांचा सहभाग :

प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि अनुदानित अशासकीय संस्थांमार्फत मोठ्या प्रमाणात केली असल्याची नोंद सर्व शिक्षा अभियानामध्ये घेण्यात आली आहे. प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा पुरवणाऱ्या विनाअनुदानित खाजगी शाळा देशाच्या अनेक भागात आहेत देशाच्या अनेक भागात खासगी शाळांनी आकारलेली फी गरीब कुटुंबांना परवडत नाही माफक फी आकारणाऱ्या काही खासगी शाळांमध्ये गरीब मुलेही शिकतात त्यापैकी काही शाळांमध्ये आवश्यक त्या भौतिक सुविधा नसतात. आणि तेथील शिक्षकांना कमी पगार दिला जातो, सामाजिक न्यायाच्या भूमिकेतून खाजगी विनाअनुदानित शाळातील सर्वसामान्यांच्या प्रवेशासाठी शासकीय आणि स्थानिक सहभागा आधारे प्रयत्न करण्यात येतील.

शासकीय, अशासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळा या सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत माध्यान भोजन व जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रमातील योजनांच्या लाभासाठी पात्र राहतील. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांचे किंवा खाजगी अनुदानित शाळांचे कार्य विकसित करण्याचे काम खाजगी संस्थेची इच्छा असल्यास शासनाच्या मापदंडानुसार अशा खासगी संस्थांचा सहभाग मिळवण्याचे प्रयत्न करण्यात येतील, शासन धोरणाच्या अधीन राहून जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था आणि इतर शासकीय व अशासकीय शिक्षण संस्था या अशा खाजगी विनाअनुदानित संस्थांना पाठबळ देऊ शकतील, मात्र यावरचा अतिरिक्त खर्च त्या खाजगी संस्थांना सोसावा लागेल.

निष्कर्ष :

१. सर्व शिक्षा अभियान प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचा कालबद्ध कार्यक्रम आहे.
२. सर्व शिक्षा अभियानामार्फत शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय वृद्धिंगत करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.
३. सर्व शिक्षा अभियानामार्फत पंचायतराज संस्था, शालेय व्यवस्थापन समिती, ग्रामीण व शहरी भागातील झोपडपट्टी पातळीवरील शिक्षण समिती, पालक शिक्षक संघ, माता पालक शिक्षक संघ, आदिवासी स्वायत्त संस्था आणि वस्ती पातळीवरील संस्थांना प्राथमिक शाळेच्या व्यवस्थापनात प्रभावीपणे सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.
४. स्थानिक स्वराज्य संस्था, राज्य आणि केंद्र सरकार यांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी व गुणवत्ता विकासासाठी एकत्र येऊन काम केले.
५. प्राथमिक शाळांमध्ये मूलभूत भौतिक सुविधा व विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांच्यासाठी विशेष सुविधा उपलब्ध झाल्या.

समारोप :

सर्व शिक्षा अभियानाचा भाग म्हणून केंद्र आणि राज्य शासनाने मुलांना शाळेत पोहोचवण्याच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा होण्याच्या दृष्टीने आवश्यक त्या उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न केला. शैक्षणिक व्यवस्थापन, शाळांमधील शैक्षणिक प्रगती, आर्थिक बाबी, विकेंद्रीकरणातून समाजाची मालकी, प्राथमिक शिक्षण अधिनियम पुनर्विलोकन, शिक्षक पदांची भरती, शैक्षणिक साहित्य देखभाल, मूल्यमापन, खाजगी शाळा बाबतचे धोरण याबाबत केंद्र व राज्य सरकार यांनी विशेष प्रयत्न केलेले आहेत व त्यातून प्राथमिक शिक्षणामधील सुविधांमध्ये भर टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे तसेच प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ता विकासासाठी केंद्र व राज्य शासन त्यांनी सक्रिय सहभाग घेऊन प्रयत्न केले आहेत.

संदर्भ :

१. सर्व शिक्षा अभियान अधिसूचना, भारत सरकार.
२. डॉ.नीलिमा सप्रे- गतिमान शिक्षणासाठी विचारप्रवाह, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
३. इंटरनेट वेबसाईट.

ग्रामपंचायतीचा ग्रामीण विकासातील सहभाग

डॉ. शहाजीराव धोंडीराम वारके

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सन १९५७ मध्ये श्री बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली सामुहिक विकास योजनांची पाहणी करण्यासाठी अभ्यासगट नेमण्यात आला. या समितीने लोकसहभागानुसार खेड्यांचा सामुहिक विकास हे तत्त्व अंमलात आणण्याकरिता जिल्हा पातळी, गाव पातळी व तालुका पातळीवर लोकांच्या संस्था स्थापन करण्यात याव्यात असे सुचविले. यातूनही पातळीवरील संस्थांमुळे लोकांचा विकास योजनांमधील सहभाग वाढेल आणि लोकांचा विकास होईल असा विचार मेहता समितीने मांडला. बलवंतराय मेहता समितीच्या सुचनांचा विचार सर्वप्रथम राजस्थान सरकारने केला. दि. २ ऑक्टोबर १९५९ ला महात्मा गांधी जयंती दिनी पंडितनेहरुंनी “देशात पंचायत राज सुरू झाले” अशी घोषणा केली.^१

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना दि. १ मे १९६० रोजी झाली. मा. यशवंतराव चव्हाण यांनी सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्याचा निर्णय घेतला. मा. वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीच्या अहवालानुसार “महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती अधिनियम” सन १९६१ मध्ये करण्यात आला. महाराष्ट्रात प्रत्येक गावी अस्तित्वात असलेल्या ग्रामपंचायतीबरोबरच जिल्हा स्तरावर, जिल्हा परिषद, तालुका स्तरावर पंचायत समिती कायदाने दि. १ मे १९६२ रोजी स्थापन करण्यात आल्या महाराष्ट्रात ग्रामीण विकासासाठी त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्था काम करू लागल्या.^२

गावाच्या सर्वांगीण विकासाला भारतात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. ग्रामपंचायती स्थापन करून, गावांचा विकास करावा. अशी भारताच्या घटनेतील ४० व्या कलमात तरतूद आहे. मा. राजीव गांधींच्या पुढाकाराने झालेली ७३ वी घटनादुरुस्ती महत्त्वपूर्ण आहे. या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज्य पद्धतीला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. ७३ व्या घटनादुरुस्तीत सुचविल्याप्रमाणे नव्या पंचायत राज्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे करण्याचे बंधन राज्य सरकारवर आले. महाराष्ट्रात ग्रामपंचायतींना ‘मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ (सन १९५९ चा अधिनियम क्रमांक ३)’ हा कायदा लागू आहे.^३ महाराष्ट्रात ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी कार्यरत असलेल्या त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये गावपातळीवरील ग्रामपंचायतींचा सहभाग महत्त्वाचा आहे.

गावाच्या विकासासाठी गावकरी व ग्रामपंचायत यांना समन्वयाने व सहभागाने विकासकामे करावी लागतात. पूर्वी केंद्रसरकार व राज्य सरकार यांच्याच योजनांवर अवलंबून असणाऱ्या ग्रामपंचायतींना सद्या १४ व्या वित्त आयोगातून थेट निधी उपलब्ध झाला आहे. ग्रामसभा, सदस्य व सरपंच यांच्या सहभागाने विकासाचे नियोजन केले जात आहे. ग्रामसभेमध्ये लोकांमार्फत विकासकामे सुचवून शासनाच्या मार्गदर्शनाने गावाचा विकास आराखडा तयार केला जात आहे. गावातील लोकांची एकजूट, नेतृत्वाची विकासकामातील दुरदृष्टी, जागृत ग्रामसेवक यांच्या समन्वयाने ग्रामविकासाला चालना मिळत आहे. रस्ते, पिण्याचे पाणी, शिक्षण, आरोग्य, वीज या महत्त्वाच्या विकासकामांबरोबरच सांडपाणी व्यवस्थापन, दारूबंदी, स्मशानभूमी, कृषी विकास योजना, वनसंगोपन, बाजारपेठ, बचतगट व महिला सबलीकरण अशा विविध क्षेत्रात गावपातळीवर चांगले कार्य चालू आहे. अनेक गावांनी आदर्श गाव, तंटामुक्त गाव, स्वच्छ-समृद्ध गाव अशा विविध उपक्रमांद्वारे इतर गावांना विकासाचा मार्ग दाखविला आहे. ग्रामसभेला व्यापक अधिकार दिल्यामुळे पंचायतराज व्यवस्थेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पूर्वीपासून उपेक्षित राहिलेल्या महिलांना तसेच अनुसूचित जाती, जमाती व इतर मागासवर्गीय यांना निवडणूक प्रक्रियेमध्ये व सरपंच या पदासाठी आरक्षण प्राप्त झालेले आहे. महाराष्ट्रात २०११ पासून ग्रामपंचायत निवडणुकीत महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू झाले आहे. ग्रामपंचायतीच्या कामकाजासंबंधी सदस्यांचा सहभाग, असणारे अधिकार, करावयाची कामे, विविध योजना व कारभार कसा चालवावयाचा यासंबंधीचे अद्ययावत ज्ञान असणे आवश्यक आहे.^४

ग्रामपंचायत निवडणूक :

ग्रामपंचायतीची निवडणूक दर ५ वर्षांनी निवडणूक विभागामार्फत घेतली जाते. निवडणूक बिनविरोध झाल्यास गावातील राजकीय समज अधोरेखित होते. काही गावांमध्ये निवडणुकीपुरते राजकारण व निवडणूकीनंतर विकास प्रक्रियेत एकवाक्यता दिसते. सततचा राजकीय संघर्ष अनेक गावांच्या विकासातील अडथळा ठरला आहे. सन २०१४ साली सत्तेत आलेल्या भाजप सरकारने

जनतेतून थेट सरपंच निवड पध्दतीची सुरुवात केली. यामुळे राजकीय संघर्ष वाढला तसेच काही ठिकाणी सदस्यांचे बहुमत एका गटाचे व लोकनियुक्त सरपंच दुसऱ्या गटाचा अशी परिस्थिती निर्माण झाली. सन २०१९ साली सत्तेत आलेल्या महाविकास आघाडी सरकारने लोकनियुक्त सरपंच निवड पध्दत रद्द करून पुर्वीचीच सदस्यांतून सरपंच निवड ही संसदीय लोकशाहीस अपेक्षित पध्दत अंमलात आणली आहे.

लोकांनी सदस्यांची निवड करताना ग्रामविकासाची दृष्टी असलेल्या लोकांना निवडून दिल्यास गावाची पुढील वाटचाल आदर्शवत व विकासाभिमुख होते. सरपंच, सदस्य, ग्रामसेवक व लोकांनी शासकीय योजनांचा लाभ आधिकाधिक लोकांसाठी व गावासाठी मिळविण्याकामी जागृतता दाखवली पाहिजे.

गावाची रचना:

वाढती लोकसंख्या व राहणीमानातील बदल यामुळे मुळ गावठाणातील जागा अपुरी पडत असून गावांची वाढ रस्त्यांच्या सोईनुसार व जागेच्या उपलब्धतेनुसार अनियमित होत आहे. त्याचा ताण ग्रामपंचायतीच्या सोई-सुविधा पुरविण्याच्या क्षमतेवर पडत आहे. गावांची गरज लक्षात घेवून नवीन कॉलनीची रचना झाली पाहिजे. प्रशस्त अंतर्गत रस्ते, योग्य रिकामी सार्वजनिक जागा याआधारे नवीन कॉलनीची निर्मिती करून तेथे ग्रामपंचायतीने पायाभूत सुविधा पुरविल्या पाहिजेत. अशा नवीन वाढीव गावठाणांना विशेष पोत्साहन दिले पाहिजे.

गावातील अंतर्गत रस्ते करताना योग्य काळजी घेतली पाहिजे. पिण्याच्या पाण्याची पाईपलाईन, सांडपाणी व्यवस्था व रस्ते बांधणी याबाबत अनेक ठिकाणी योग्य विचार केला नसल्यामुळे घरे सखलात व रस्ता उंचीवर अशी विचित्र परिस्थिती निर्माण झाली आहे. रस्त्यांचे डांबरीकरण केल्यानंतर लगेचच दुसऱ्यावर्षी पिण्याच्या पाण्याची पाईपलाईन टाकणे कामी रस्ते उकरले जातात त्यामुळे शासनाच्या निधीचा अपव्यय होतो. विकासकामांचा योग्य प्राधान्यक्रम ठरविणे व त्याबाबतची दूरदृष्टी बाळगणे महत्वाचे आहे.

गावच्या दळणवळणाच्या व वाढीच्या सोयीसाठी शहरांप्रमाणेच गावांसाठी रिंगरोडची योजना शासनाने आखली पाहिजे. वाहतुकीच्या सोयीसाठी बायपास रस्त्यांची निर्मिती केली पाहिजे. शेतमालाच्या वाहतूकीसाठी शेतारस्ते, पाणंद रस्ते याबाबत लोकजागृती करून रस्ते निर्मितीवर भर दिला पाहिजे. ग्रामपंचायतीने गावातील वाहतूक नियंत्रित करताना सूचना फलक, स्पीड ब्रेकर यांची योग्य व्यवस्था ठेवली पाहिजे.

ग्रामपंचायतीची महत्वाची जबाबदारी ही लोकांना स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता करणे ही आहे. पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत बळकट ठेवणे व ते प्रदुषित होऊ न देणे हे भविष्यातील आव्हान आहे. सांडपाणी व्यवस्था करताना शोषखड्डे व इतर बाबींचा वापर करून नदीप्रदूषण रोखण्याला सर्वांनी प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. ग्रामविकासासाठी गावातील जास्तीत जास्त जमीन सिंचनाखाली आणणेसाठी ग्रामपंचायतीमार्फत प्रयत्न व प्रोत्साहन देणे गरजेचे असते. गावातील सार्वजनिक जागांची जोपासना करणे तसेच फळझाडे, देशीझाडे लागवडीसाठी लोकसहभाग वाढविणे ही गावांची जबाबदारी आहे. पशुधनाचे संगोपन व दुग्धउत्पादन वाढ यासाठीही प्रयत्न केले पाहिजेत.

प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण याबाबत शासकीय शाळांना सर्वसुविधा पुरविणेकामी ग्रामपंचायत, शासन, लोकसहभाग महत्वाचा आहे. शिक्षण व शैक्षणिक सुविधा यांचा विचार करताना व प्राधान्यक्रम ठरविताना प्रथमस्थान शिक्षण सुधारणेच्या कार्यास दिले पाहिजे. खेळाची मैदाने सुधारली पाहिजेत व ज्या गावांमध्ये क्रीडांगणाची उपलब्धता नाही तेथे शासनामार्फत भूसंपादन करून निर्मिती केली पाहिजे.

गावातील वीजेची गरज भागविताना विद्युत मंडळाशी समन्वयाने विद्युत पुरवठ्यातील सुधारणा केल्या पाहिजेत. विद्युत खांब बदलण्यात दुर्लक्ष झाल्याने अनेक ठिकाणी अपघात झाले असून शेतीमालाची वाहतूक व इतर वाहतूकीस विद्युत तारा अडथळा ठरत आहेत. याबाबत विद्युत पोलची उंची वाढविणे, जुने खराब पोल बदलणे व इतर अनुषंगिक आधुनिक व्यवस्था केली पाहिजे. स्ट्रीट लाईटची व्यवस्था प्रत्येक गावांमध्ये सुधारत असून वाढीव गावठाणांमध्ये स्ट्रीट लाईटची व्यवस्था गरजेची आहे. शासनाने गावांसाठी २४ तास वीजपुरवठा उपलब्ध केला असून ग्रामीण विकासासाठी शेती व उद्योग या क्षेत्रांनाही पूर्णवेळ विजेची उपलब्धता गरजेची आहे.

शासनामार्फत ग्रामीण भागात आरोग्य सुविधा पुरविताना मर्यादा पडत आहेत. गावातील लोकांनी, ग्रामपंचायतीने वैद्यकीय सुविधांची पूर्तता करताना प्राथमिक आरोग्य केंद्र, ग्रामीण रुग्णालय यांच्या सोयीसुविधांसाठी शासन व लोकप्रतिनिधींकडे सतत पाठपुरावा केला पाहिजे. वैद्यकीय क्षेत्रातील नवशिक्षित लोक ग्रामीण भागात सेवेसाठी तयार होतील यासाठी चांगले वातावरण निर्माण केले पाहिजे. ग्रामस्वच्छतेबाबत जागृतता व लोकांना स्वच्छतेच्या सवयी लावणेसाठी ग्रामपंचायतींनी पुढाकार घेतला पाहिजे.

ग्रामपंचायतीचा कारभार पारदर्शी करतानाच जन्म - मृत्यू नोंदणी, विवाह नोंदणी यासह सर्व प्रकारच्या नोंदीचे दस्तऐवज अद्ययावत व सुस्थितीत ठेवणे, लोकांची दैनंदिन गरजेची कामे वेळेवर करणे, ग्रामपातळीवरील विविध योजना, शासकीय परिपत्रके, न्यायालयीन आदेश याबाबत लोकजागृती करणे यामाध्यमातून ग्रामपंचायतीची विश्वासार्हता जोपासली पाहिजे.

समारोप :

पंचायतराज आणि ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतीचा सहभाग हा महत्त्वपूर्ण आहे. शासकीय योजना, ग्रामविकासासाठी आवश्यक कामे यासाठी जनता, लोकप्रतिनिधी, गावातील सर्व शासकीय कर्मचारी यांनी ग्रामपंचायतीचा व इतर सर्व शासकीय-निमशासकीय व सहकारी संस्थांतील कारभार व्यवस्थित चालविणे गरजेचे आहे. ग्रामीण विकासात सहाय्यभूत ठरलेल्या जुन्या प्रथा - परंपरा व संस्कृतीचे जतन करताना नवीन आव्हानांचा मुकाबला केला पाहिजे. दाखबंदी, डॉल्बीबंदी यासह अनावश्यक बाबींना विरोध करून कायदा - सुव्यवस्था, गावातील शांतता व एकतेसाठी आग्रही राहिले पाहिजे. नैसर्गिक आपत्ती व इतर कोणत्याही अडचणीच्या प्रसंगात जिथे लोकांना आधाराची गरज असेल तेथे सार्वजनिक ताकद उभा केली पाहिजे. गावविकास, कृषी व इतर क्षेत्रातील रोजगार निर्मिती, शिक्षणाची योग्य सुविधा यामाध्यमातून गावातून शहरी जीवनाकडे होणारे स्थलांतर थांबविण्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न केला पाहिजे. गाव, गावकरी व ग्रामपंचायत हे नाते ग्रामविकासाच्या बळावर मजबूत बनविल्यास लोकशाही व पंचायतराज व्यवस्था बळकट होईल.

गावाने लोकशाही जपणं, धर्मनिरपेक्षतेचा पाया मजबूत करणं, गावातील जुन्या व योग्य परंपरांचा मान राखणं, गावातील अंधश्रद्धा निर्मूलन करताना विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन बाळगणे, गावाची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक प्रगती साधणं, सार्वजनिक क्षेत्रात नैतिक मूल्यांचा न्हास थांबविणे, गावातील शांततेसाठी आग्रही राहणे याबाबी डोळ्यांसमोर ठेवून आपला विकास कार्यक्रम आखला पाहिजे व त्याच्या पूर्ततेसाठी आग्रह धरला पाहिजे.

संदर्भ :-

- 1- रा. वि. भुस्कुटे (२०१७), ग्रामपंचायत जमीन विषयक हक्क आणि कर्तव्ये, जळगांव पुणे : चौधरी लॉ पब्लिशर्स पृ. ६
- 2- उपरोक्त पृ. ७-८
- 3- उपरोक्त पृ. ६-७-८
- 4- ना. जयंत पाटील (२००९), प्रस्तावना -३१ वी आवृत्ती -२०१२, मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८, जळगांव. पुणे : चौधरी लॉ पब्लिशर्स. (लेखक ५ वर्षे सरपंच होते सद्या विद्यमान सदस्य आहेत.ग्रामपंचायत दिंडेवाडी, ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर)

ग्रामीण विकासात जलस्वराज्य प्रकल्पाचे योगदान

प्रा. डॉ. अ. जी. मगदूम

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख अर्थशास्त्र विभाग,
सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगुड
ता. कागल, जि. कोल्हापूर
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

घोषवारा :-

महाराष्ट्रातील ग्रामीण जनतेसाठी शुध्द व भरपूर पाणी मिळवून देण्यासाठी राज्य सरकारने कठोर परिश्रम घेतले. खर्चासाठी भरपूर निधी उपलब्ध केला. या सर्व प्रयत्नानंतरही आज ग्रामीण भागातील खेड्या वस्त्यातील लोकांचा पिण्याच्या पाण्याचा व स्वच्छतेचा प्रश्न सुटलेला नाही. कारण सरकारने सुरु केलेल्या जलसिंचनाच्या योजना, देखभाल व दुरुस्ती अभावी बंद अवस्थेत होत्या. कारण या योजना सरकारच्या आहेत आमच्या नाहीत अशी लोकांची भावना झाली होती पुरवठा योजना राबवताना योजनेपेक्षा पाण्याला महत्व दिले. त्यामुळे विहिरी, बोअरवेलचे पाणी कमी झाले तरी त्यांचे बळकटीकरण न करता नवीन विहिरी मारायची, नवी जल योजना राबवली जात होती मुळ पाणी प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले जात होते. म्हणून राज्यातील पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सरकारने धोरणात बदल केले व लोकसहभागातून ग्रामीण भागात पाणीपुरवठा व स्वच्छतेचे धोरण स्विकारले. त्यानुसार 'लोकांचा पुढाकार व सरकारचा सहभाग' या तत्वानुसार महाराष्ट्रात सन २००३ मध्ये जलस्वराज्य प्रकल्प स्विकारला.

ग्रामीण भागातील पाणीपुरवठ्याचा दर्जा पर्यावरणास पुरक बनविणे हा या मागील उद्देश आहे. सध्या एकूण ३,००८ ग्रामपंचायतींमध्ये या प्रकल्पाची अंमलबजावणी सुरु आहे. या प्रकल्पामुळे ११.२७ लाख कुटुंबांना पाणीपुरवठा व स्वच्छतेच्या सोई उपलब्ध होणात असून ८७.६० लाख लोकांना या प्रकल्पाचा लाभ होणार आहे. लोकांनी लोकांच्याकरीता चालविलेला जलस्वराज्य प्रकल्प होय. या प्रकल्पात जास्तीत जास्त सहभाग लोकांचा असतो. प्रकल्प निवडीपासून ते प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीपर्यंत सर्व टप्प्यात सहभाग घ्यावयाचा असतो. सरकारने कामासाठी आवश्यक तो निधी व तांत्रिक सहकार्य करावयाचे असते. या योजनेत पिण्याच्या पाण्या बरोबरच स्वच्छता व महिलांचा विकास याला प्राधान्य दिलेले होते. हे या योजनेचे वेगळे वैशिष्ट्य आहे. तर या योजनेत प्रत्येक टप्प्यावर लोकांच्या सहभागाला प्राधान्य दिलेले आहे म्हणून सदर संशोधन निबंधात ग्रामीण विकासात जलस्वराज्य प्रकल्पाचे योगदान हा मुख्य उद्देश आहे.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रातील ग्रामीण जनतेसाठी शुध्द व भरपूर पाणी मिळवून देण्यासाठी राज्य सरकारने कठोर परिश्रम घेतले. खर्चासाठी भरपूर निधी उपलब्ध केला. या सर्व प्रयत्नानंतरही आज ग्रामीण भागातील खेड्या वस्त्यातील लोकांचा पिण्याच्या पाण्याचा व स्वच्छतेचा प्रश्न सुटलेला नाही. कारण सरकारने सुरु केलेल्या जलसिंचनाच्या योजना, देखभाल व दुरुस्ती अभावी बंद अवस्थेत होत्या. कारण या योजना सरकारच्या आहेत आमच्या नाहीत अशी लोकांची भावना झाली होती पुरवठा योजना राबवताना योजनेपेक्षा पाण्याला महत्व दिले. त्यामुळे विहिरी, बोअरवेलचे पाणी कमी झाले तरी त्यांचे बळकटीकरण न करता नवीन विहिरी मारायची, नवी जल योजना राबवली जात होती मुळ पाणी प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले जात होते. म्हणून राज्यातील पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सरकारने धोरणात बदल केले व लोकसहभागातून ग्रामीण भागात पाणीपुरवठा व स्वच्छतेचे धोरण स्विकारले. त्यानुसार 'लोकांचा पुढाकार व सरकारचा सहभाग' या तत्वानुसार महाराष्ट्रात सन २००३ मध्ये जलस्वराज्य प्रकल्प स्विकारला.

ग्रामीण भागातील पाणीपुरवठ्याचा दर्जा पर्यावरणास पुरक बनविणे हा या मागील उद्देश आहे. सध्या एकूण ३,००८ ग्रामपंचायतींमध्ये या प्रकल्पाची अंमलबजावणी सुरु आहे. या प्रकल्पामुळे ११.२७ लाख कुटुंबांना पाणीपुरवठा व स्वच्छतेच्या सोई उपलब्ध होणात असून ८७.६० लाख लोकांना या प्रकल्पाचा लाभ होणार आहे.

जल स्वराज्य योजनेची प्रगती

विभाग	निवडलेल्या ग्रामपंचायती	प्रकल्पातील ग्रामपंचायती	नियमित पाणीपुरवठा यशस्वीपणे झालेल्या ग्रामपंचायती
अमरावती	५५४	४६४	४४०
औरंगाबाद	८५२	८१२	७५४
कोकण	३५३	३२३	२९४
नागपूर	७४१	६४६	६११
नाशिक	३८०	२८८	२५८
पूणे	५११	४७५	४५९

संदर्भ :- म.आ.पा.

नियमितपणे पाणीपुरवठा यशस्वी झालेल्या सर्वाधिक ग्रामपंचायती औरंगाबाद विभागात आहेत त्याखालोखाल नागपूर, पूणे, अमरावती या विभागात आहेत.

लोकसहभागातील जलस्वराज्य प्रकल्प :-

लोकांनी लोकांच्याकरीता चालविलेला जलस्वराज्य प्रकल्प होय. या प्रकल्पात जास्तीत जास्त सहभाग लोकांचा असतो. प्रकल्प निवडीपासून ते प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीपर्यंत सर्व टप्प्यात सहभाग घ्यावयाचा असतो. सरकारने कामासाठी आवश्यक तो निधी व तांत्रिक सहकार्य करावयाचे असते. या योजनेत पिण्याच्या पाण्या बरोबरच स्वच्छता व महिलांचा विकास याला प्राधान्य दिलेले होते. हे या योजनेचे वेगळे वैशिष्ट्य आहे. तर या योजनेत प्रत्येक टप्प्यावर लोकांच्या सहभागाला प्राधान्य दिलेले आहे म्हणून सदर संशोधन निबंधात ग्रामीण विकासात जलस्वराज्य प्रकल्पाचे योगदान हा मुख्य उद्देश आहे.

अभ्यास क्षेत्र :-

आशिया खंडात जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेला भारत हा प्रजासत्ताक देश आहे. भारतात २८ घटकराज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्य हे भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने आणि लोकसंख्येच्या दृष्टीने प्रमुख राज्य आहे. महाराष्ट्रराज्याची स्थापना १ मे १९६० इ. रोजी झाली. राज्यात एकूण ३५ जिल्हे आहेत. प्रशासकीय प्रयोजनासाठी ६ महसुली विभाग आहेत. महाराष्ट्राच्या अक्षवृत्तीय विस्तार १५.४४' उत्तर ते २२.६' उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार ७२.३६' पूर्व ते ८०.५४' पूर्व असा आहे. महाराष्ट्र राज्याचे एकूण क्षेत्रफळ ३.०८ लक्ष चौ.कि.मी. आहे. महाराष्ट्राने देशाचा ९.३६ टक्के प्रदेश व्यापलेला आहे. महाराष्ट्राचा आकार साधारणपणे त्रिकोणाकृती आहे. भारतीय विपकल्पाचा मोठा भाग (दख्खनचे पठार) महाराष्ट्र राज्याने व्यापलेला आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या पश्चिमेस अरबी समुद्र, वायव्येस गुजरात राज्य, दादर नगर, हवेली हा केंद्रशासित प्रदेश, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड व आग्नेयेस आंध्रप्रदेश आणि दक्षिणेस कर्नाटक व गोवा ही राज्ये आहेत. महाराष्ट्राची पूर्व-पश्चिम लांबी सुमारे ८०० कि.मी. तर दक्षिणेतर रुंदी ७२० कि.मी. आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११ कोटी, २३ लाख, ७२ हजार ९७२ आहे.

महाराष्ट्रराज्यात एकूण ४३७११ खेडी व ३७८ शहरे आहेत. स्थानिक प्रशासनासाठी राज्याच्या ग्रामीण भागात ३३ जिल्हा परिषदा, ३५५ पंचायत समित्या व २७,९९३ ग्रामपंचायती आहेत तर नागरी भागात २३ महानगरपालिका, २२२ नगरपरिषदा, ४ नगरपंचायती व ७ कटक मंडळे आहेत. मुंबई ही महाराष्ट्राची राजधानी व देशाची आर्थिक राजधानी आहे.

महाराष्ट्राचे हवामान वैशिष्ट्यपूर्ण, मोसमी प्रकारचे आहे. पठारी प्रदेशात हवामान विषम आढळते, मध्य महाराष्ट्र व विदर्भात उन्हाळ्याची तीव्रता जास्त जाणवते तर किनारपट्टीला व सहयाद्रीच्या उंच माथ्यावर उन्हाळा जाणवत नाही महाराष्ट्रात उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा असे तीन प्रमुख ऋतू आढळतात. महाराष्ट्रात सहयाद्री पर्वत हा मुख्य जलविभाजक आहे. त्यामुळे पूर्व वाहिनी व पश्चिम वाहिनी नद्या असे दोन विभाग पडतात. महाराष्ट्रातील शेती व्यवसाय हा अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. या दृष्टीने महाराष्ट्रात तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, तृणधान्ये, कडधान्ये, अन्नधान्ये, तेलबियांचे उत्पादन, ऊस, कापूस इ. विविध पिकांचे उत्पादन होते.

उद्देश :-

- १) जलस्वराज्य प्रकल्प व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.
- २) जलस्वराज्य प्रकल्पाचे ग्रामीण विकासावरील अनुकूल परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :-

सदर शोध निबंधासाठी प्राथमिक महितीचा आधार घेतलेला असून, त्यामध्ये निरीक्षण, चर्चा व मुलाखती इत्यादींचा वापर केलेला आहे. तसेच सदर शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनांचा आधार घेतला असून त्यामध्ये लिखित व प्रकाशित संदर्भ ग्रंथांचा आधार घेतलेला आहे त्यातूनच सदर शोध निबंधासाठीच्या माहितीचे संकलन करण्यात आलेले आहे.

स्पष्टीकरण :-

जलस्वराज्य प्रकल्प योजना ही ग्रामीण विकासातील एक वेगळी योजना म्हणून गणली जाते. या योजनेत लोकांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात असतो, तसेच महिलांचा सहभाग हा सुध्दा योजनेच्या प्रत्येक टप्प्यावर असतो. योजनेच्या आखनी पासून योजनेची भविष्यकालीन वाटचाल तसेच नियंत्रण या बाबत लोक सहभागातूनच निर्णय घेतले जातात पाण्याचा वापर, स्वच्छता, व आरोग्य या गोष्टी महिलांशी जास्त संबंधीत असल्याने व महिलांचा सहभाग या योजनेत अधिक प्रमाणात असल्याने या योजनेत नाविष्य व यश यांची खात्री वाटते.

१) जलस्वराज्य प्रकल्प व्यवस्थापनाचा अभ्यास :-

म. गांधी यांनी खेड्याकडे चला किंवा खेड्यांचा विकास खेड्यातील लोकच म्हणजे त्यांच्याच सहभागातून जास्त होवू शकतो हे सांगितले होते ज्यांच्यासाठी योजना तयार करावयाची व राबवावयाची त्या फायदे-तोटे यांचा परिणाम ज्यांच्यावर होतो त्या लोकांचा सहभाग त्या योजनेत असल्यास त्या योजनेला हमखास यश मिळतेच. म्हणून जलस्वराज्य प्रकल्पाची कार्यवाही व्यवस्थापन खालील प्रमाणे केलेले पाहवायास मिळते.

योजनेच्या कार्यक्षेत्रातील पाण्याचे प्राधान्यक्रम ठरवून नियोजन केले जाते सर्वप्रथम कार्यक्षेत्रामध्ये पाण्याची गरज किती आहे हे लोकांच्या मदतीने ठरवून पिण्यासाठी, शेतीसाठी, स्वच्छतेसाठी पाण्याची गरज किती आहे हे ओळखून प्राधान्य क्रम ठरवला जातो.

आपल्या गावात पाण्याची उपलब्धता किती आहे त्याचे स्रोत किती वाढवता येतील ते वाढवता येतील का? ते कशा प्रकारे वाढवता येतील? त्यांची जपणूक व देखभाल कशी करता येईल गावातील पाणी कसे साठवता येईल? त्याचे वाटप कोणत्या पद्धतीने

करता येईल? व त्याला खर्च किती येईल? याची माहिती करून घेतली जाते याची सर्व माहिती मिळविल्या नंतर प्रत्यक्ष कामाची अंमलबजावणी केली जाते.

लोकांना कामाची जाणीव व्हावी, त्यामध्ये लोकांचा सहभाग वाढावा लोकांना ही योजना आपलीशी वाटावी, या साठी लोकांकडून कांही कामे श्रमदानातून तर इतर खर्चासाठी वर्गणी घेतील जाते या कामाच्या देखरेखीसाठी, दुरुस्तीसाठी, लोकांच्यातूनच गावपातळीवर एक देखभाल समितीचे नेमणूक केली जाते. त्या समितीमध्ये महिलांची सहभाग असतो.

या समितीकडून प्रत्यक्ष अंमलबजावणीचे काम सुरु केले जाते देखभाल व दुरुस्ती बरोबरच आर्थिक नियोजन, पाणीपट्टी, घरफाळा लोकवर्गणी, सरकारी देणी, लोकांनी घेतलेली कर्ज, या बाबत लोकांना आवश्यक ती माहिती दिली जाते. आवश्यकता ठिकाणी सल्ला दिला जातो.

जलस्वराज्य योजनेमध्ये पाण्याच्या वापराबरोबरच गावातील स्वच्छता, आरोग्य सुविधा, स्वतांची निर्मिती शेतीपूरक व्यवसाय, शिक्षणाची सोय, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर अशा अनेक वेगवेगळ्या सुविधा निर्माण केल्या जातात.

या सर्व योजनेमध्ये व्यवस्थापन समितीची नेमणूक केलेली असली तरी प्रत्येक टप्प्यावर प्रत्येक कार्यात मग तो आराखडा तयार करण्याचा असतो. किंवा देखभाल, दुरुस्तीचा असो यावर अप्रत्यक्षपणे लोकांचे नियंत्रण म्हणजेच लोकांचा सहभाग असलेला दिसून येतो विशेषकरून दारीद्वय रेषेखालील व गरीब महिलांचाही या योजनेत सहभाग असतो म्हणून जल स्वराज्य योजना ही लोकसहभागावर आधारित योजना आहे. त्यामुळेच तीच महत्व वाढत आहे.

जलस्वराज्य प्रकल्पाचे ग्रामीण विकासावरील अनुकूल परिणाम

जलस्वराज्य प्रकल्पाचा मुख्य हेतू हा गावच्या विकासामध्ये लोकांचा सहभाग वाढविणे हा आहे त्यामुळे लोकांनी सहभागी होवून घेतलेल्या निर्णयामुळे या योजनेचे महत्व वाढते त्यामुळे ही योजना लोकांना आपलीशी किंवा स्वतःची वाटते त्यामुळे या योजनेत लोकांचा सहभाग वाढतच जावून या योजनेचे ग्रामीण विकासावर अनुकूल परिणाम झालेले दिसून येतात.

१) लोकांच्यामधील जनजागृतीत वाढ :-

जलस्वराज्य या योजनेत गावाची निवड झाल्यानंतर जिल्हापरिषद व ग्रामपंचायत यांच्या मध्ये एक लिखित करार होतो लोकांचा सहभाग वाढावा लोकांनी ही योजना स्विकारावी त्यासाठी जिल्हा परिषदेकडून कांही निधी दिला जातो व त्या निधीतून गावामध्ये पथनाटय सांस्कृतिक कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून लोकांच्यात जनजागृती केली जाते. महिला बचत गट, तरुण मंडळे यांना सामिल करून घेवून प्रबोधनाचे कार्यक्रम केले जातात त्यामुळे ग्रामीण भागात या योजने बरोबरच लोकांच्यात विकासाबाबत जागृती निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

२) गावच्या एकजुटीत वाढ :-

लोकांनी मागणी केल्या नंतर ही योजना संबंधीत गावाला मंजूर केली जाते. मात्र या योजनेचा गाभा म्हणजे शासनाचा सहभाग व लोकांचा पुढाकार यावर आधारलेला आहे. ही योजना आपल्या गावाला मिळावी त्याचे निकष पूर्ण करावेत याकरिता लोक एकत्र येतात, लोकवर्गणी, श्रमदान, गरीबांना सवलत यातूनच लोकांच्यात सहकार्याची व एकजुटीची भावना निर्माण झालेली दिसून येते व यातून गावच्या विकासासाठी अनेक योजना मार्गी लागलेल्या दिसून येतात.

३) नागरिकांत जबाबदारी जाणीवेची निर्मिती :-

जलस्वराज्य प्रकल्प हा गावाचा आहे याची जाणीव निर्माण झाल्यामुळे गावाच्या विकासाला चालना मिळते. कारण जलस्वराज्य प्रकल्पाची अंमलबजावणी, देखभाल, दुरुस्ती ही गावक-यांनीच करावयाची असते. त्यामध्ये महिलांचाही सहभाग असतो. पाणी पट्टी वसुलीचे व हिशेबाचे काम महिलांकडे असल्याने त्यांचाही सहभाग वाढलेला दिसून येतो. व त्यातून आपल्या गावाचा विकास आपण करू शकतो. व आपल्यावरती ती जबाबदारी आहे याची जाणीव निर्माण झालेले दिसून येते.

४) गावच्या राहणीमानात बदल :-

जलस्वराज्य प्रकल्पामुळे गावामध्ये पाण्याच्या सुविधामध्ये झालेली वाढ यामुळे स्वच्छता, आरोग्य, यांच्यात वाढझालेली दिसून येते. तसेच वेगवेगळ्या प्रशिक्षणामुळे महिलांच्या स्वयंम रोजगारात व बचत गटाच्या माध्यमातून उत्पन्नात वाढ होवून संपूर्ण गावाच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारला आहे. लोकांच्या मानसितेत बदल झालेला दिसून येतो.

५) बचत गटांच्या संख्येत वाढ :-

जलस्वराज्य प्रकल्पामध्ये महिलांचा सहभाग आधिक असल्याने त्यांच्या रोजगारात व स्वयंरोजगारात वाढझालेली दिसून येते. महिलांना काटकसर व बचतीची सवय लागून बचत गटाच्या संख्येत वाढझालेली दिसून येते. दारिद्र्य रेषेखालील महिला व गरीब महिलांना विकासाच्या प्रवाहात आणणे या साठी प्रकल्पांतर्गत जो निधी दिलेला असतो. यामुळे गरीबांच्या उत्पन्नात ही वाढ होवून पर्यायाने बचतीत, व बचत गटात वाढझालेली आहे.

६) लोकांचा विकासात्मक दृष्टीकोण :-

जलस्वराज्य प्रकल्पामध्ये महिलांच्या बरोबर पुरुषांचाही सहभाग आधिक असतो. गावाच्या विकासाचे सर्व अधिकार, अंमलबजावणीचे सर्व अधिकार, योजना पूर्ण झाल्यानंतर देखभाल व दुरुस्ती ही जबाबदारी लोकांच्याकडे असल्याने लोकांचा या योजनेवरील विश्वास वाढलेला असतो. त्यामुळे सर्व लोकच या योजनेच्या कार्यात सहभागी होतात.

७) रोजगारात वाढ :-

जलस्वराज्य प्रकल्पाची देखभाल व दुरुस्ती गावक-यांच्याकडे असल्याने त्या संबंधीचे प्रशिक्षण तसेच या योजनेसाठी लागणारे ऑपरेटर, कारागिर, वायरमन, वेगवेगळे साहित्य पुरवणारे या सर्वांनाच गावात रोजगाराची संधी प्राप्त होते.

८) महिलांच्या सबलीकरणात वाढ :-

या योजनेचे वैशिष्ट्य म्हणजे महिलांचा सहभाग व कार्य यात वाढझालेली आहे. महिलांचा सहभाग व कार्य यात वाढझालेली आहे. महिलांच्या मताला प्राधान्य, प्रत्यक्ष योजनेच्या कामात सहभाग, याचबरोबर महिलांचा आत्मविश्वास वाढून ग्रामसभेत सहभाग, योजनेच्या देखभालीत व दुरुस्तीवर लक्ष राहिल्याने महिलांच्या धाडसीप्रवृत्तीत वाढझालेली दिसून येते. रोजगाराच्या संधी वाढल्यामुळे त्यांच्या कार्यक्षमतेत, बचतकार्यात वाढझालीच पण त्याच बरोबर महिलांना हक्काची व कर्तव्याची जाणीव या योजनेमुळे झालेली दिसून येते.

म्हणूनच या योजनेमुळे कुटुंबामध्ये, गावामध्ये विशेषता समाजामध्ये महिलांना मानाचे, सन्मानाचे स्थान मिळालेले दिसून येते. महिला या फक्त कुटुंबाशी संबंधीत न राहता गावखा व ग्रामीण विकासाच्या कार्यामध्ये त्या पुढे येत असलेल्या दिसून येतात.

निष्कर्ष :-

जलस्वराज्य ही योजना ग्रामीण विकास, व विशेषता पाणी पुरवठा, या बाबतीत सुरु केली असली तरी ग्रामीण भागाचा विकास व गावाला एक वेगळी दिशा देण्याचा प्रयत्न या योजनेने केलेला दिसून येतो. या योजनेने ग्रामीण विकासा बरोबरच, राष्ट्रीय विकासातही महत्वाचा सहभाग घेतलेला आहे. हे पुढील निष्कर्षावरून लक्षात येते.

- १) जलस्वराज्य ही योजना सरकारी न राहता लोकांनी स्वतःची समजली.
- २) सरकारी नोकरांच्या नियंत्रणापेक्षा लोकांच्या सहभागातून देखरेख व दुरुस्तीवर सुध्दा लोकांचेच लक्ष राहिले.
- ३) लोकांच्या सहभागामुळे आर्थिक खर्चात काटकसर निर्माण झाली.
- ४) सरकारची दप्तर दिरंगाई, लालफीतीतील कारभाराला या योजनेने दूर ठेवण्यात आले.
- ५) या योजनेत महिलांचा सहभाग हा कृतिशिल राहिल्याने महिला सबलीकरणास यश प्राप्त झाले.
- ६) या योजनेमुळे प्रत्येक गावात स्वयं रोजगार व स्थानिक रोजगाराची संधी निर्माण झाल्याने लोक गावातीलच कामामध्ये गुंतून राहिले.

७) गावामध्ये बचती, गुंतवणूक, बचतगट, यांच्यात वाढझाली. पाण्याचा वापर, पाण्याचे स्रोत, पाण्याची साठवणूक यांच्यात गुणात्मक वाढझाली.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) पाणीपुरवठा स्वच्छता विभाग	- प्रकाशक, महाराष्ट्र शासन-जलस्वराज्य प्रकल्प
२) भालेकर कैलास	- भारतीय अर्थव्यवस्था, युनिक ॲकॅडमी
३) (डॉ.) पाटील वा. भा.	- पंचायत राज, प्रशांत पब्लिकेशन्स
४) Khanna B. S.	- Panchayat Raj in India
५) यशदा पूणे	- महाराष्ट्रातील पंचायत राज
६) प्रा. भोसले के.एम., प्रा. काटे के.बी.	- महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन
आणि(डॉ.) दामाजी बी.एच.	- महाराष्ट्र, १९६६
७) महाराष्ट्र शासन प्रसिद्धी संचनालय	- महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था
८) (डॉ.) कुरुलकर	

शिक्षणातून ग्रामीण विकास

प्रा.श्रीमती. शारदा शामराव पाटील,
के. एच. कॉलेज, गारगोटी,
शिक्षणशास्त्र विभाग,

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राष्ट्रीय विकासाची जबाबदारी भारतीय सरकारवर पडली. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे ६५% जनता खेड्यात राहते. म्हणून भारताचा विकास म्हणजे खेड्यांचा विकास असे समीकरण बनले. भारतीय खेड्यांची विकासाची योजना १९५२ साली 'सामूहिक विकास योजना' (Community Development Programme) या नावाने या देशात सुरू झाली. नंतर तिचे रूपांतर 'पंचायत-राज' यंत्रणेत करण्यात आले.

गरज :

आज जागतिक पातळीवर स्थानिक स्वराज्य संस्थेला महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. कल्याणकारी राज्यात नागरिकांना जास्तीत जास्त सोयी उपलब्ध करून देण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे कार्य आवश्यक झाले आहे. राज्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी स्थानिक यंत्रणेची गरज भासत आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने पुस्तके, वर्तमानमंत्रे, मासिके, मुख्याध्यापक मार्गदर्शिका व इंटरनेटवरील वेबसाईट इ. चा उपयोग करण्यात आला आहे.

उद्दीष्टे :

१. जिल्हा परिषदेमार्फत शिक्षणासाठी कोणकोणत्या योजना राबविल्या जातात याची माहिती करून देणे.
२. या सर्व योजनांचे उद्देश माहिती करून देणे.
३. योजनांचे लाभ मिळविण्यासाठी कोणकोणते निकष लागू पडतात याची माहिती सांगणे
४. निकष पूर्ण केलेल्या विद्यार्थी/विद्यार्थीनींना त्यासाठी किती रक्कम मिळते हे समजावून देणे.
५. मुलींच्या शिक्षणासाठी शासन कोणकोणते प्रयत्न करते हे निदर्शनास आणून देणे.
६. अपंग, अल्पसंख्यांक, आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी कोणत्या योजना आहेत हे सांगणे.

स्वरूप :

१ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना करण्यात आली. बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारसीचा अभ्यास करण्यासाठी मा. वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली उच्चस्तरीय समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीच्या अहवालानुसार १९६१ साली जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती कायदा संमत करण्यात आला आणि १ मे १९६२ पासून महाराष्ट्रात ख-या अर्थाने 'पंचायतराज' सुरू झाले. पंचायतराजमध्ये जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत अशी त्रिस्तरीय रचना करण्यात आली. या तीन स्तरातून ग्रामीण विकासाचे स्वप्न साकार करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे साधन आहे. या साधनाद्वारे ग्रामीण विकासास गती देण्यासाठी शासनाने नव-नवीन योजना अंमलात आणल्या.

प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे कार्य जिल्हा परिषदेकडे सोपवण्यात आले आहे. 'साक्षर जनता भूषण भारता' हे ब्रीदवाक्य डोळ्यासमोर ठेवून जिल्हा परिषदेचा शिक्षण विभाग कार्यरत असतो. जिल्हा परिषदेच्या शिक्षण विभागाची प्राथमिक आणि माध्यमिक अशी २ स्तरात विभागणी करण्यात आली आहे. या विभागातर्फे साक्षरतेचा प्रसार करण्यासाठी खालील योजना राबवण्यात येतात. यातील काही योजना जिल्हा परिषदेच्या स्वतःच्या आहेत तर काही राज्य शासनाच्या आहेत.

१. शालेय पोषण आहार :

विद्यार्थ्यांचे शिक्षणात सातत्य राहावे त्याला शाळेची गोडी लागावी गळतीचे प्रमाण कमी व्हावे आणि कुपोषण थांबावे यादृष्टीने शासनाने जिल्हा परिषदांच्या माध्यमातून शालेय पोषण आहार योजना भारत सरकार तर्फे २२/११/१९९५ पासून सुरू केली आहे.

निकष / पात्रता : इ. १ ली ते ५ वी पर्यंत शिकणा-या शासकीय, निमशासकीय, अनुदानित, खाजगी शाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी. ८० टक्के उपस्थिती असणे आवश्यक. प्रत्येक विद्यार्थ्याला ३ किलो तांदुळ दिला जात असे. २००२ पासून शिजवलेले अन्न देण्यास सुरुवात. ८/८/२००८ पासून इ. ६वी ते ८ वी साठी ही योजना चालू केली.

रक्कम : शासकीय आदेशाप्रमाणे - इ.१ ली ते ५ वी - १.१२, इ.६ वी ते ८ वी - १.४०

इ. १ ली ते ५ वी - १०० ग्रॅम तांदुळ, इ. ६ वी ते ८ वी - १५० ग्रॅम तांदुळ

२. उपस्थिती भत्ता :

दुर्बल घटकांतील मुलींना शाळेत येण्यास प्रोत्साहन मिळावे त्यांच्या शिक्षणातील सातत्य टिकावे यासाठी ही योजना सुरु केली. याची सुरुवात १० जानेवारी १९९२ ला झाली

निकष : इ. १ ते ४ थी पर्यंतच्या आदिवासी क्षेत्रातील दारिद्र्य रेषेखालील सर्व मुली त्याचबरोबर आदिवासी क्षेत्राबाहेरील S.C., S.T., V.J.N.T. मुलींना

यासाठी किमान उपस्थिती ७५%.

रक्कम : प्रतिदिन १ रूपया.

३. मोफत पाठ्यपुस्तक योजना :

शिक्षणापासून विध्यार्थी वंचित राहू नयेत म्हणून ही योजना २००७-२००८ पासून सुरु केली आहे. इ. १ ते ८वी. पर्यंत शिक्षण-या खाजगी, अनुदानित, शासकिय, निमशासकिय शाळेतील सर्व विध्यार्थ्यांना लागू केली.

४. मोफत गणवेश वाटप :

ग्रामीण भागात शाळा गळतीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर आहे. दारिद्र्यामुळे अनेक मुलांचे पालक त्यांना शाळेत न घालता कामाला जुंपतात. त्यांच्यावरील खर्चाचा बोजा थोडाफार कमी होउन त्यांनी मुलांना शाळेत पाठवावे यासाठी १३/०९/१९९६ पासून ही योजना सुरु केली.

निकष : इ. १ ते ४ थी शासकीय, निमशासकीय शाळांतील अनुसुचित जाती/जमाती, भटक्या/विमुक्त मुले, मुली यांचे करिता प्रतिवर्षी १ गणवेश.

रक्कम : मुले - प्रतिगणवेश ५७ रु ६५ पै. मुली - प्रतिगणवेश ६९ रु ३५ पै.

५. सर्व शिक्षा अभियान :

इ. १ ली ते ८ वी चे खाजगी अनुदानित, शासकिय/निमशासकीय शाळेतील सर्व मुले S.C., S.T. व दारिद्र्य रेषेखालील सर्व मुले यांना वार्षिक २ गणवेश संच.

रक्कम : प्रतिविध्यार्थी ४००रु

६. आदिवासी विध्यवेतन :

आदिवासी विध्यार्थ्यांना शिक्षणाकडे आकर्षित करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना सुरु केली.

निकष : इ. ५ वी ते १० वी चे आदिवासी/बिगर आदिवासी क्षेत्रांतील सर्व आदिवासी विध्यार्थी - १ लाख रु. पेक्षा कमी उत्पन्न असलेले. किमान उपस्थिती ७५%, चांगली वर्तणूक व समाधानकारक प्रगती.

रक्कम : मुलं ५०० रु. मुली ६०० रु.

७. आदिवासी स्वर्णजयंती शिष्यवृत्ती योजना :

विद्यार्थ्यांना शिक्षणाकडे आकर्षित करणे व प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना सुरु केली.

निकष : सर्व माध्यमांच्या, सर्व व्यवस्थापनाच्या शाळांमधील इ. १ ते १० वी च्या अनुसूचीत जमातीचे विद्यार्थी. पालकांचे वार्षिक उत्पन्न १ लाखापेक्षा कमी. विद्यार्थ्यांचे राष्ट्रीयकृत बँकेतील खाते अनिवार्य.

रक्कम : इ. १ ते ४ थी रु १०००/-

इ. ५ ते ७ वी रु १५००/-

इ. ८ ते १० थी रु २०००/-

८. अस्वच्छ व्यवसायाचे काम करणा-या पालकांच्या मुलांना मॅट्रिकपूर्व शिष्यवृत्ती :

मुलांना शिक्षणप्रवाहात आणणे व त्यांच्या शिक्षणाची सोय करण्यासाठी ही योजना सन २००२ पासून सुरु केली.

निकष : अस्वच्छ व्यवसायात काम करणा-या पालकांची मुले इ. १ ली ते १० वी चे विद्यार्थी.

रक्कम : ३ री. ते ८ वी. ३०० रु १० महिने.

९ वी. ते १० वी. ३७५ रु १० महिने

९. सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना :

मुलींची गळती थांबविण्यासाठी सन २००४-२००५ पासून ही योजना सुरु केली.

निकष : इ. ५ वी ते १० वी तील S.C, S.T, V.J.N.T, S.B.C संवर्गातील मुली

रक्कम : ५ वी. ते ७ वी. दरमहा ६०X१० महिने = ६०० रु

८ वी. ते १० वी. दरमहा १००X१० महिने = १००० रु

१०. सावित्री फुले दत्तक पालक योजना :

स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी ही योजना १९८३ पासून सुरु केली.

निकष : आर्थिक/दुर्बल घटकातील विद्यार्थीनी, शाळा व्यवस्थापन समितीची सभेत पूर्व परवानगी घेउन, किमान उपस्थिती ७५%.

रक्कम : दरमहा ३० रु. (फक्त १० महिन्यांकरिता)

११. अहिल्याबाई होळकर मुलींना मोफत बस प्रवास योजना :

मुलींना शिक्षण प्रवाहात आणण्यासाठी १९९६-१९९७ पासून ही योजना सुरु केली.

निकष : इ. ५ वी ते १० वी च्या विद्यार्थीनींच्यासाठी गावात माध्यमिक शिक्षणाची सोय नसेल तरच या योजनेचा लाभ ७५% उपस्थिती अनिवार्य. राहत्या गावापासून शाळेपर्यंतचा बस प्रवास मोफत असे या योजनेचे स्वरूप आहे.

१२. राजीव गांधी विद्यार्थी अपघात सानुगृह अनुदान योजना :

शाळेत शिकणा-या विद्यार्थ्यांना अपघात होउन अपंगत्व आल्यास/मृत्यू पावल्यास नुकसान भरपाई दिली जाते.

रक्कम : मृत्यू झाल्यास ७५००० रु., कामय अपंगत्व आल्यास ५०००० रु, एक अवयव/डोळा निकामी झाल्यास ३०००० रु. दिले जातात.

१३. पूर्व माध्यमिक/माध्यमिक शिष्यवृत्ती :

गुणवान विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना सुरु केली.

निकष : इ. ४ थी व ७ वी च्या शिष्यवृत्ती परिक्षेत गुणवत्ताधारक विद्यार्थी पुढील ३ वर्षासाठी शिष्यवृत्तीचा लाभ मिळतो.

रक्कम : इ. ४ थी व ७ वी साठी वार्षिक ७५० रु. व इ. ८ वी ते १० वी साठी वार्षिक १००० रु.

१४. मुलींची सैनिकी शाळा :

मुलींना सैनिकी शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करणे, मागासवर्गीय मुलींना राष्ट्रीय संरक्षण प्रबोधिनीत प्रवेश मिळावा, शिस्त, आत्मविश्वास, देशभक्ती, नेतृत्व विकसीत करण्यासाठी ही योजना चालू केली.

निकष : प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण होणे आवश्यक.

१५. मुलांमुलींसाठी शासकीय वसतीगृह :

मागासवर्गीय मुलांमुलींना शिक्षण घेता येण्यासाठी ही योजना चालू केली.

निकष : मागासवर्गीय मुलांनी प्रस्ताव सादर करणे

१६. राजमाता जिजाउ सायकल वाटप योजना :

मुलींना माध्यमिक शिक्षणासाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी ही योजना आहे.

निकष : १. दुर्गम/अतिदुर्गम/झोपडपट्टी/गलिच्छ वस्तीतील मुलींना प्राधान्य.

२. इ. ७ वीमध्ये किमान ४५ टक्के गुण आवश्यक.

३. दारिद्रेपेखाली असणे आवश्यक.

रक्कम : प्रत्येकी १ सायकल इ. ८ वी. ते १० वी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या मुलींना.

१७. अल्पसंख्यांसाठी प्रीमेट्रीक शिष्यवृत्ती योजना :

अल्पसंख्यांक मुलांना शिक्षणास प्रोत्साहित करण्यासाठी ही योजना सुरू केली.

निकष : १. मुस्लीम, ख्रिश्चन, बौद्ध, शीख, पारसी धर्मातील विद्यार्थी.

२. शासकीय/निमशासकीय, मान्यताप्राप्त खाजगी शाळांमधील अल्पसंख्यांक विद्यार्थी.

३. ५० टक्के पेक्षा जास्त गुण आवश्यक.

४. वार्षिक १ लाखापेक्षा कमी उत्पन्न.

५. एका कुटुंबातील दोनच विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती.

६. ३० टक्के शिष्यवृत्ती विद्यार्थ्यांसाठी राखीव.

रक्कम: प्रति वर्षास १००० रु.

१८. अल्पसंख्यांक विद्यार्थ्यांच्या पालकांना प्रोत्साहन भत्ता :

अल्पसंख्यांक समाजातील विद्यार्थ्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी.

निकष : १. अल्पसंख्यांक समाजातील विद्यार्थी.

२. उपस्थिती किमान ७५ टक्के.

रक्कम: प्रति दिन २ रु.

१९. शालेय आरोग्य तपासणी :

मुलांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी व विद्यार्थ्यांना संदर्भसेवा पुरविण्यासाठी ही योजना कार्यरत झाली.

निकष : १. इ. १ ली ते ८ वी चे सर्व विद्यार्थी.

२. वर्षातून एकदा तपासणी.

२०. अपंग शिष्यवृत्ती योजना :

अपंग विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी.

निकष : १. इ. १ ते १२ वी चे अपंग विद्यार्थी.

२. ४० टक्के पेक्षा जास्त अपंगत्व प्रमाणपत्र आवश्यक.

रक्कम: समाजकल्याण विभागाकडून इ. १ ली ते ४ थी वार्षिक ६०० रु

इ. ५ वी ते ७ वी वार्षिक ७५० रु

इ. ८ वी ते १० वी वार्षिक १००० रु

अशा प्रकारे जिल्हा परिषदेमार्फत शिक्षणाच्या प्रसारासाठी, गुणवत्तावाढीसाठी अनेक योजना राबविल्या जातात.

निष्कर्ष :

१. जिल्हा परिषदेमार्फत शिक्षणासाठी विविध योजना राबविल्या जातात.

२. गळती कमी करणे, कुपोषण थांबविणे, मुलींचे शिक्षण व्हावे यासाठी शासन वेगवेगळ्या योजना राबवते.

३. अनेक योजनांचा लाभ विद्यार्थी, विद्यार्थीनींना झालेला आहे.

४. शालेय पोषण आहारामुळे विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण कमी झालेले आहे.
५. शासनाच्या अनेक योजना सर्वच विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचतातच असे नाही. त्यासाठी खास प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

समारोप :

पंचायत राज अंतर्गत जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत मार्फत अनेक शिक्षण योजना राबवल्या जातात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण व कुपोषणाचे प्रमाण कमी झालेले आहे. दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जाती, जमाती, दिव्यांग, आदिवासी, विद्यार्थी-विद्यार्थीनींच्या शिक्षणाची सोय या योजना मार्फत झालेली आहे. त्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार वाढून साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले आहे.

कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील शिक्षणावर अवलंबून असतो. त्यासाठी शासनाने विविध योजना राबवणे गरजेचे असते व त्या जनतेपर्यंत पोहोचवणे ही तितकेच महत्वाचे असते. भारतामध्ये या शासकीय योजना विविध स्तरावर राबविल्या जातात त्यामध्ये पंचायत राज, अंतर्गत जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत मार्फत अनेक शिक्षण योजना राबवल्या जातात. या योजनांची माहिती जास्तीत जास्त प्रत्येक वाड्या-वस्त्यांमध्ये, शाळांमध्ये पोहोचविणे गरजेचे आहे. ब-याच अशा योजना आहेत ज्या मुलांपर्यंत पोहोचत नाहीत. या योजना जास्तीत जास्त कशा विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवता येतील याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१. मनोज आवाळे - संकलन व संपादक 'पंचायत राज' कार्य-कायदा-योजना : अनुबंध प्रकाशन, पुणे -२०००.
२. डॉ. अर्जुनराव दर्शनकार 'पंचायतराज व नागरी प्रशासन' 'कैलश पब्लिकेशन्स' औरंगपुरा, औरंगाबाद.
३. मुख्याध्यापक मार्गदर्शिका - (भाग २)
४. इंटरनेट वेबसाईट.

पंचायत राज : ग्रामीण विकासाची गुरुकिल्ली

सौ अनघा ध. मोरुस्कर

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

विभाग – इतिहास

भारतात अगदी प्राचीन काळापासून पंचायती अस्तित्वात असल्याचे दिसते. परंतू आजच्या पंचायती राज पेक्षा त्याचे स्वरूप वेगळे होते. गावामधील अनुभवी, हुशार, आदरणीय असे लोक पंचमंडळीत असत. हे लोक गावातील मंदिर, चावडी या सारख्या मध्यवर्ती ठिकाणी बसून गावातील लोकांना मार्गदर्शन करीत. गावाचा कारभार करणे, न्यायनिवाडा करणे इ. कामे करीत असत.

मौर्याकाळामध्ये गावातील पंचायती विकसीत झालेल्या होत्या. तत्कालीन ग्रामपंचायती गावाच्या विकासाची कामे करीत. ग्रामपंचायतीमधील सभासद हे लोकनियुक्त असत. ग्रामपंचायतीचा स्वतःचा निधी असे. गावात न्यायनिवाडा ही केला जात असे.

भारतावर प्राचीन काळापासून अनेक वेळा परकीय सत्तानी आक्रमणे केली व आपल्या सत्ता प्रस्थापित केल्या. पण भारतासारख्या खंडप्राय देशातील ग्रामव्यवस्थेमध्ये फारसा बदल केला नाही. त्यामुळे भारतामध्ये अनेक वर्षे परकीय सत्ता असून ही खेडी ही जशीच्या तशी स्वयंमपूर्ण राहिली.

शिवाजी महाराजांनीही स्वराज्यनिर्मितीनंतर ग्रामपंचायती रयतेच्या सोयीची वाटल्याने त्यामध्ये बदल केला नाही.

मात्र भारतात ब्रिटीश राजवट सुरु झाल्यानंतर 1982 ला लॉर्ड रिपनने मर्यादित स्वरूपात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कार्यक्रम सुरु केला. पण आरोग्य व प्राथमिक सोयी पुरता मर्यादित ठेवला. याच काळात तालुका लोकल बोर्ड, जिल्हा लोकल बोर्ड व काही मोठ्या गावात ग्रामपंचायती स्थापन झाल्या. इंग्रजांनी गावक-यांच्या पंचायती मोडल्या व त्यांच्या जागा महसूल, न्याय व पोलिसी अधिकार याचेकेंद्रीकरण असलेल्या पगारी नोकरदारांनी घेतली.

1935 साली भारत सरकारचा कायदा संमत झाल्यावर प्रांतिक सरकारच्या कामाच्या यादीत स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय घालण्यात आला. ब्रिटीश राजवटीत सातारा जिल्ह्यातील औंध या संस्थानामध्ये पंचायत राज सुरु केले त्याद्वारे गावपंचायतीकडे शिक्षण, सामाजिक न्याय, पाणी पुरवठा, सफाई, आरोग्य इ. कामे होती. या प्रयोगातून स्थानिक स्वराज्य संस्था दिलेली कामे करू शकतात हे दिसून आले.¹

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर नियोजनपूर्ण विकासाची सुरुवात केली. पंचवार्षिक योजनेमार्फत समाज विकास योजना, ग्रामीण विकास योजना या नावाने ग्रामीण विकासाचे काम सुरु झाले. परंतू स्थानिक लोकांच्या सहभागाशिवाय ग्रामीण विकास होणार नाही हे लक्षात आले. म्हणून लोकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी काय केले पाहिजे यावर अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासगट व समित्या केंद्र पातळीवर व राज्य पातळीवर नेमल्या गेल्या त्या पुढीलप्रमाणे.

बळवंत मेहता समिती :- या समितीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा जेव्हा सर्वांगीन अभ्यास केला तेव्हा या समितीला असे दिसून आले की सामूहिक विकास कार्यक्रमातील यंत्रणेला लोकांतील नेतृत्व जागृत करण्यात पुरेसे यश मिळाले नाही. ग्रामपंचायतीचा या कार्यक्रमातील सहभाग ही फारसा समाधानकारक दिसून आला नाही. म्हणूनच या समितीने मुलभूत स्वरूपाची व महत्वाची शिफारस केली – राज्याच्या खालच्या पातळीवरील ज्या संस्थेकडे विकासाची संपूर्ण जबाबदारी जाईल त्या संस्थेकडे राज्य सरकारने सत्ता सुपुर्द केली पाहिजे. व सरकारने आपल्याकडे जरूर त्या ठिकाणी जादा पैसा उपलब्ध करून देण्याचे अधिकार ठेवावेत. याशिवाय आणखी काही शिफारशी या समितीने केल्या.²

एल्.एम. सिंधवी समिती :- 1984 ला राजीव गांधी भारताचे पंतप्रधान झाल्यानंतर त्यांच्या सरकारने पंचायत राज संस्थेला मजबूत करण्यासाठी 1986 ला एल्. एम. सिंधवी यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नियुक्त केली. या समितीने ग्रामीण विकास व राष्ट्र बांधणीच्या कार्यात पंचायत राज संस्थाना भरीव योगदान कसे करता येईल याबाबत उपाय सुचवावेत अशी अपेक्षा होती. सिंधवी समितीने काही शिफारशी केल्या. त्यातील महत्वाची शिफारस म्हणजे पंचायत राज संस्थाना किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थाना घटनात्मक मान्यता व संरक्षण देण्यात यावे.

त्याकरिता भारतीय राज्य घटनेत एक नवे प्रकरण समाविष्ट करण्यात यावे.³ या शिफारशी नुसार 73 व्या घटना दुरुस्ती करण्यामागे संघीय समितीच्या अहवालाचे फार मोठे योगदान आहे असे म्हटल्यास त्यात वावगे काही नाही.

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती 1 मे 1960 ला झाली. मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 चा कायदा महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायतींना लागू करण्यात आला. महाराष्ट्र सरकारने महाराष्ट्रात पंचायत राज योजना प्रभावी कशी राबवता येईल यासाठी महाराष्ट्र राज्यात पंचायत राजसंबंधी अभ्यास करण्यासाठी तीन समित्या स्थापन केल्या. त्यापुढील प्रमाणे.

वसंतराव नाईक समिती : – महाराष्ट्र राज्यात पंचायत राज स्थापनेचा सर्वांगीण बाजूनी विचार करण्यासाठी महाराष्ट्राचे महसूल मंत्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली 27 जून 1960 रोजी एक समिती नेमली या समितीने 15 मार्च 1961 ला शासनाला अहवाल सादर केला. या अहवालात 226 शिफारशी केल्या. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समित्या अधिनियम 1961 नुसार पंचायत राजची स्थापना केली. या समितीने महाराष्ट्रासाठी त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्थेची शिफारस केली आहे.⁴

ल. ना. बोंगीरवार समिती : – महाराष्ट्र शासनाने अधिनियम 1961 हा लागू केल्यानंतर जिल्हा परिषद व पंचायत समिती यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी 26 फेब्रु. 1970 ला ल. ना. बोंगीरवार यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. 2 एप्रिल 1970 पासून समितीने कार्याला सुरुवात केली. या समितीमध्ये 11 सदस्य व मंडेलेकर यांची सचिव म्हणून नियुक्ती केली. या समितीने 202 शिफारशी केलेल्या आहेत. पंचायत राज संस्थेच्या मूलभूत रचनेत कोणताही बदल करण्याची गरज नाही. असे मत व्यक्त केले.⁵

मंत्रीमंडळ उपसमिती : – 13 ऑक्टोबर 1980 ला महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष व मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांची बैठक बोलविली या बैठकीत तत्कालीन ग्रामविकास मंत्री यांच्या अध्यक्षेखाली मंत्रीमंडळाची उपसमिती नेमण्यात आली. बैठकीतील चर्चे पुरतेच मर्यादीत कार्य या समितीकडे सोपविले. त्यामध्ये प्रामुख्याने प्रशासकिय व अर्थिक बाबींशी संबंधीत होते.⁶ या समितीने आपल्या अहवालात काही शिफारशी सादर केल्या.

प्राचार्य पी. बी. पाटील समिती : – महाराष्ट्रात पंचायत राज व्यवस्था सुरु झाल्यानंतर त्यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी व संस्थाना अधिक कार्यक्षम करण्यासाठी अभ्यास गट व समित्या स्थापन केल्या त्यापैकी प्राचार्य पी. बी. पाटील समिती सुद्धा महत्वाची मानली जाते. प्राचार्य पी. बी. पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली या समितीने दोन वर्षे अभ्यास करून जून 1986 ला आपला अहवाल सादर केला. या अहवालात सादर केलेल्या शिफारशीचा प्रमुख उद्देश पंचायत राज व्यवस्था अधिक व्यापक व्हावी व त्यात जनतेचा सहभाग व सहकार्य अधिक मिळावे हा होता. या संदर्भात समितीने काही सूचना केल्याचे दिसून येते.⁷

त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्थेचे देशातील एक उत्तम उदाहरण म्हणून महाराष्ट्र राज्याकडे पाहिले जाते. महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 व 1961 द्वारे या संस्थाना वैधानिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. सन 1993 मध्ये 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार संपूर्ण देशात पंचायत राज संस्थांचे स्वरूप व रचना निश्चित करण्यात आली.

राज्यातील पंचायत राज संस्था बळकट व सक्षम करण्यात आल्या आहेत. तरी गावाच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी ग्रामपंचायतीस विविध कामे हाती घेण्यासाठी अबंधीत निधीची गरज असते. सध्या ग्रामपंचायतीच्या उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत मालमत्ता कर, पाणीपट्टी कर व शासनाकडून महसुलातील मिळणारा हिस्सा हे आहेत. या उत्पन्नातूनच ग्रामपंचायती ग्रामस्थाना मूलभूत सुविधा देण्याचा प्रयत्न करतात.

2011 च्या जनगणने नुसार आजही महाराष्ट्रातील 57.44 टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. तरीही नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांची कमतरता दिसते.⁸ म्हणून ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी शासनाने अनेक योजना व उपक्रम तयार केले आहेत. याचा वापर करून गाव पातळीवरील स्थानिक संस्था ग्रामपंचायत, तिने गावाचा विकास करणे आवश्यक आहे. गावाचा विकास करण्यासाठी ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न, महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना इ. योजनांकडून प्राप्त होणारा निधी, 13 व्या वित्त आयोगाकडून मिळालेला निधी व 14 व्या वित्त आयोगाकडून प्राप्त होणारा निधी इत्यादीचा वापर करणे अपेक्षित आहे..

14 व्या केंद्रीय वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बळकटीसाठी अनुदान देण्यात येणार आहे. दिनांक 1 एप्रिल 2015 ते 31 मार्च 2020 असा त्याचा कालखंड आहे. 14 व्या वित्त आयोगांतर्गत केंद्र शासनाकडून राज्यातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बळकटीसाठी मिळणारा निधी

केवळ ग्रामपंचायतीसाठी आहे. केंद्र शासनाने हा निधी राज्याना वितरीत करताना 2011 च्या जनगणने नुसारची लोकसंख्या व क्षेत्रफळ या निकषानुसार केला आहे.⁹

केंद्र शासनाच्या केंद्रीय कार्यकारी समितीने 9 ऑक्टोबर 2015 ला घेतलेल्या बैठकीत ग्रामपंचायत स्तरावर ग्राम विकास आराखडा तयार करण्यासंबंधीच्या सूचना दिल्या. केंद्राच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार "आमचा गाव आमचा विकास" या उपक्रमांतर्गत राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतीमध्ये ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्याचा निर्णय शासनाने घेतला. ग्रामपंचायतीने ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करताना पुढील गोष्टी लक्षात ठेवाव्यात.¹⁰

1. या उपक्रमाचे नाव "आमचा गाव आमचा विकास" असे असावे.
2. हा आराखडा 14 व्या वित्त आयोगाच्या कालावधीसाठीच राहील. तो कालावधी 2015-16 ते 2019-20 असा आहे.
3. हा विकास आराखडा सुरवातीस पंचवार्षिक बृहत विकास आराखडा व दरवर्षी वार्षिक कृती विकास आराखडा अशा स्वरूपाचा असेल
4. विकास आराखडा तयार करताना विविध निधी उदा : करातून मिळणारा व लोकसहभागातून मिळणारा निधी, स्वच्छ भारत अभियानातून मिळणारा निधी इ. विचारात घ्यावा.
5. पंचवार्षिक विकास आराखडा करताना ग्रामपंचायतीने अपेक्षित स्वनिधीच्या दुप्पट कामे पुढील पाच वर्षात घेण्यासाठी प्रस्तावीत करावीत.
6. वार्षिक विकास आराखड्यामध्ये अपेक्षित स्वनिधीच्या दीडपट कामे प्रस्तावीत करावीत.

ग्रामविकास आराखडा तयार करताना लोकांचा सहभाग, समाजातील विविध घटक उदा : स्वयंमसेवी संस्था, शासकिय अधिकारी, कर्मचारी, महिला बचत गट, शेतकरी इत्यादींच्याबरोबर चर्चा व विचार विनिमय करावा. शिवाय उत्पन्नाच्या मर्यादा, गरजा व कामाचे प्राधान्य लक्षात घ्यावे.

थोडक्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बळकटीकरणासाठी केंद्र व राज्य शासनाने ही खूप प्रयत्न केलेले दिसून येतात. ग्रामपंचायतीच्या विकासासाठी अनेक उपक्रम राबविण्यात आलेले आहेत.

संदर्भ सूची

1. shodhganga.inflibnet.ac.in पंचायत समितीची विकासातील भूमिका.
2. पंचायत राज व्यवस्थेचा पूर्व इतिहास. विकास पिडीया- mr.vikaspedia.in
3. तत्रैव.
4. shodhganga.inflibnet.ac.in पंचायत समितीची विकासातील भूमिका.
5. तत्रैव
6. तत्रैव
7. तत्रैव
8. आमचं गाव आमचा विकास-(ग्रामपंचायत विकास आराखडा)-मार्गदर्शक सूचना ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन.
9. महाराष्ट्र शासन, ग्रामविकास विभाग-शासन निर्णय क्रमांक:चौविआ-2015/प्र. क्र. 26/वित्त-4. मंत्रालय. मुंबई-400032 तारिख 16 जुलै 2015.
10. राष्ट्रीय ग्राम स्वराज्य अभियान कार्यक्रम (RGSA) सन 2019-20 - ग्रामपंचायत विभाग, जिल्हा परिषद कोल्हापूर.

‘शेतकऱ्याचा असूड’ कृषी जीवनाचा पहिला अविष्कार**प्रा.डॉ. अशोक कांबळे**

मराठी विभाग,

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

प्रस्तावना

एकोणिसावे शतक हे महाराष्ट्राच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. कारण या शतकामध्येच महाराष्ट्राच्या जडणघडणीचा पाया घातला गेला आहे. कारण पेशवाईचा अस्त होऊन इंग्रजी राजवटीचे आगमन झाले. जुण्या रूढीपरंपरांचा न्हास झाला. इंग्रजांनी इथे अनेक प्रकारच्या सुखसुविधा निर्माण करून देण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षण, प्रशासन, न्याय या सर्वच बाबतीत त्यांनी सुधारणा केल्याचे दिसून येते. मराठी भाषेच्या व्याकरणाचे कोष तयार केले. त्याच बरोबर वाङ्मय निर्मितीला प्रोत्साहन दिले. या सर्व गोष्टीमुळे मराठी माणूस सुखावला व तो नव्याने धर्म, समाज, अर्थ, वाङ्मय या गोष्टीकडे पाहू लागला आणि याचा सर्वाधिक फायदा जर कोणाला झाला असेल तर तो म्हणजे येथील बहुजन समाजाला. पिढ्यान्पिढ्या अज्ञानाच्या अंधारामध्ये खितपत पडलेल्या शूद्रातिशूद्र समाजाला प्रकाशाचा किरण दिसून लागला. परिणामतः येथे सामाजिक चळवळींना प्रारंभ झाला व त्यातून समाजरचनेची स्वप्ने साकार होऊ लागली. त्यातूनच या समाजक्रांतीकारकांचा उदय झाला. त्यामध्ये बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी व महात्मा फुले या समाजसुधारकांचा व लेखकांचा उदय झाला.

इंग्रजी राजवटीमुळे सर्वसामान्य माणसांच्या जीवनामध्ये थोडा आशेचा अंकूर निर्माण झाला म्हणून काही शेतकऱ्यांचे किंवा शूद्रातिशूद्रांचे प्रश्न सुटले असे होत नाही. पण सामाजिक प्रश्नाकडे चौकसदृष्टीने बघण्याचा जो दृष्टीकोण होता तो अधिक व्यापक झालेला दिसून येतो. त्याच्यामधून सतीची चाल, विधवा केशवपन यासारख्या अनिष्ट चालीतील क्रौर्य आपल्या लक्षात येऊ लागली. तसेच शूद्रातिशूद्रांची होणारी मानसिक व सामाजिक पिळवणूकही आपल्या लक्षात येवू लागली. त्याच पद्धतीने भटब्राह्मणांचा कावाही आपल्या लक्षात येऊ लागला आणि या सगळ्यांना प्रखर विरोधही सुरू झाला. पहिला कृतिशील उद्रेक झाला तो म्हणजे महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक चळवळीतून. त्यांनी इथल्या सामान्यातला सामान्य म्हणजे शूद्रातिशूद्र हा माणूस केंद्रस्थानी ठेऊन आपले लेखन केल्याचे दिसून येते. त्यांचे लेखन म्हणजे शूद्रातिशूद्रांच्या आणि स्त्रियांच्या दुःखाचा साक्षात ज्वालामुखी होय.

शेतकऱ्याचा आसूड

महात्मा फुले यांनी आपला ‘शेतकऱ्याचा असूड’ हा ग्रंथ १८८३ मध्ये लिहिला. त्यामध्ये त्यांनी शेतकऱ्यांच्या विविध समस्यांचे अगदी बारकाईने चित्रण केलेले आहे. त्यामध्ये शूद्रातिशूद्र मध्यम व कनिष्ठ प्रतीच्या शेतकऱ्यांची हालाखी व दुःख प्रकट केले आहे. हा ग्रंथ एकूण ७ प्रकरणांमध्ये विभागला असून प्रत्येक विभागला असून प्रत्येक विभागामध्ये शेतकऱ्याच्या स्थितीचे तपशीलवार वर्णन केल्याचे दिसून येते. पहिल्या प्रकरणात त्यांनी शेतकऱ्याच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत ग्रामीण व्यवस्थेमधले उच्चवर्णीय ब्राह्मण शूद्रातिशूद्र शेतकऱ्यांचे कसे शोषण करतात याचे सविस्तर चित्रण त्यांनी आपल्या प्रभावी भाषेत मांडले आहे. त्याचे शोषण झालेले त्याला कळणार नाही अशा पद्धतीने त्याचे शोषण होत होते. शेतकऱ्यांच्या मुलीस ऋतुप्राप्ती झाली की ऋतुशांती केली पाहिजे हे भटब्राह्मण शेतकऱ्याल्या पटवून देत असत. त्या मुलीला निसर्गक्रमानुसार गर्भ राहिला आणि मूल झाले की खोट्या कुंडल्या करून जपानुष्ठानाचे निमित्ताने जेवण व पैसे उकळायचे म्हणजे शेतकऱ्याच्या शोषणाला प्रारंभ हा त्याच्या जन्मापासून नव्हे तर त्याच्या आधिपासूनच होत असे. शेतकऱ्याच्या मुलाच्या लग्नावेळी, त्याचे घर बांधतेवेळी व त्याच्या मृत्यूच्या वेळीही हे भटब्राह्मण त्याला लुबाडायला तयारच असतात. तसेच संपूर्ण हिंदूधर्मातील जे जे सण उत्सव असतील त्या त्या वेळी शेतकऱ्याचे द्रव्य हरण करण्यासाठी ही ब्राह्मणी व्यवस्था सज्ज असे. ही व्यवस्था अशीच कायम स्वरूपी रहावी म्हणून त्यांनी खोट्या ग्रंथाची निर्मिती केलेली होती.

दुसऱ्या प्रकरणात महात्मा फुले यांनी इंग्रजी गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्यावर टीका केलेली आहे. कारण ते ऐषआरामात गुंग असल्यामुळे त्यांस शेतकऱ्यांच्या वास्तविक स्थितीबद्दल माहिती करून घेण्यापुरती सवड होत नाही. त्यांच्या या गाफिलपणामुळे एकंदर सर्व ब्राह्मण अधिकारी मन मानील तसे वागतात. कारण ब्राह्मण हाच शिकलेला वर्ग असल्यामुळे त्यावेळच्या सरकारी खात्यामधून म्हणजे महसूल खाते, जंगलखाते, न्यायखाते, शिक्षण खाते, पोलीस खते अशा सर्वच खात्यामधून भटकामगारच होते. शेतकऱ्यांचे किरकोळ कारणावरून भांडणे झालीत की हे ब्राह्मण अधिकारी दोन्हीकडून पैसे खात असत. सरकारी खात्यामधून कामासाठी लाच खाण्याचे प्रमाण त्यावेळी अधिक होते. ब्राह्मण अधिकाऱ्यांच्या लाचखारूपणाचे आणि त्यांच्या छळाचे वर्णन महात्मा फुले यांनी दुसऱ्या

प्रकरणामध्ये अगदी सविस्तर केलेले आहे. त्याचेप्रमाणे भट कामगारांचे सरकारी खात्यामध्ये वरपर्यंत हात असल्यामुळे ते वाटेलतशा नोंद करत असत व साक्षीदार फोडत असत. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना चुकीची माहिती देत असत. न्याय कोणाच्याही बाजूने लागला तरी आपली स्वतःची तुंबडी मात्र ते भरून घेत असत. अज्ञानी भोळ्या शेतकऱ्याला संपूर्ण नागवला जाई.

स्वतःच्या फायद्यासाठी संबंध शासन यंत्रणा आणि न्याय व्यवस्था हे भट कामगार राबवून घेत असत. या सर्वांचे वास्तवचित्रण महात्मा फुले यांनी दुसऱ्या प्रकरणात केले आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात आर्यब्राह्मण इराणातून कसे आले व शूद्र शेतकऱ्यांची पूर्वपिठिका व इंग्रज सरकार भट कामगारांना वाटेलतसा पगार व पेन्शन देऊन त्यांचा आर्थिकबोजा सामान्य शेतकऱ्यावर कसा लादते व त्यातून शेतकरी कसा कर्जबाजारी होतो त्याचबरोबर दुष्काळ रोगराई नवनवीन शेतीकर, जागतिक मंदी, शेतकऱ्याच्या मालाला रास्त भाव नाही. या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणून कारागीर बेकार झाले. अशा सर्व घटनांमुळे शेतकरी हवालदिल व कर्जबाजारी झाला. त्यामुळे अपरिहार्यपणे या अशा शेतकऱ्याला सावकार व मारवाड्यांकडे जाणे भाग होते. त्यांनी सांगेल तो व्याजाचा दर व अटी मान्य करणे याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. याचा परिणाम असा झाला की, शेतकरी भूमिहीन झाला. या सर्व घटनांचे तपशीलवार चित्रण महात्मा फुले यांनी तिसऱ्या प्रकरणात केले आहे.

चौथ्या प्रकरणात महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या हल्लीच्या स्थितीचे अगदी वास्तवचित्रण केले आहे. शेतकरी कर्ज बाजारी झाल्यानंतर त्यांची अवस्था कशी होते. त्याची आई किती आक्रोश करते याचे मोठे परिणामकारक चित्र त्यांनी उभे केले आहे. 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथामध्ये अतिशय तीव्र भाषेमध्ये महात्मा फुल्यांनी दरिद्री शेतकऱ्याच्या दयनीय अवस्थेचे व ब्राह्मण वर्गाने केलेल्या शोषणाचे चित्रण उभे केले आहे. त्याचबरोबर त्याच्या भ्रमिष्ट व उद्ध्वस्त अवस्थेचेही चित्रण त्यांनी केले आहे. त्याचबरोबर शेतकऱ्यांच्या या अवस्थेला हातभार लावणाऱ्या घटकांमध्ये पोलीस पाटील त्याचा माल विकत घेणारे व्यापारी यांचाही समावेश त्यांनी केला आहे. त्याचप्रमाणे आपल्या या अवस्थेला स्वतः शेतकरी कसा कारणीभूत आहे ते अगदी निर्भयपणे व स्पष्टपणे सांगितलेले आहे. अनेक बायका करणे, बालविवाह करणे या बाबी त्यांना शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अनिष्ट वाटतात. बालविवाहामुळे 'कोवळ्या वीर्याचा भंग' होऊन दिवसेंदिवस संतती बलहीन होत आहे याची महात्मा फुल्यांनी अतिशय कळवळून नोंद घेतली आहे. अनेक विवाहांच्या संदर्भात महात्मा फुले शेतकऱ्यांच्यावर फारच राग व्यक्त करतात ते की शेतकऱ्यांनी दोन तीन लग्नावर न थांबता पाच लग्ने करावीत. म्हणजे "त्यांच्या मढ्यापुढे गाडगी धरण्याच्या पेचातून त्यांची मुले मुक्त होतील" असे मोठ्या उपहासाने ते म्हणतात. म्हणजे शेतकरी स्वतःमुळेही नागवला जातो आहे याचे मोठे प्रत्ययकारी चित्र महात्मा फुले यांनी रेखाटले आहे. त्याचबरोबर इंग्रज मुसलमानांनी गाई व बैल मारून खाल्यामुळे त्यांच्याकडे शेती करण्यासाठी आवश्यक असणारी जनावरेही नसल्यामुळे एकूण शेतकऱ्यावरती सर्व बाजूनी आकाश कोसळले आहे.

शेतकऱ्याबद्दल इतके विस्तृत विचार आजपर्यंत कोणत्याही समाजसुधारकाने वा लेखकाने मांडलेले दिसून येत नाहीत. म्हणून या दृष्टीने 'शेतकऱ्यांचा असूड' हा ग्रंथ अतिशय महत्त्वाचा वाटतो.

पाचव्या प्रकरणात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी किंवा त्यांच्या फायद्यासाठी काही उपायही सुचविलेले आहेत. ते केवळ शेतकऱ्यांच्या केविलवाण्या स्थितीचे चित्रण करत नाहीत तर काही उपाययोजनाही सुचवतात. या सूचना पाहताना त्यांच्या चौफेरदृष्टीचा प्रत्यय आपणास येतो. इंग्रज सरकारने जे काही उपाय योजावेत असे त्यांना वाटते ते सांगताना त्यांनी सर्वप्रथम ब्राह्मणांना या कामामध्ये लुडबूड करू देऊ नका असे सुचविले आहे. ते पुढे म्हणतात की, शेतकरी आणि पुरोहितवर्ग यांचे ऐक्य कधीच होऊ शकणार नाही. डॉक्टरांच्या नेमणुका सरकारने कराव्यात, शेतकऱ्यांच्या आजूबाजूला असणाऱ्या वाघ्यामुर्लीच्या गाण्यावरही बंदी घालावी असेही त्यांनी सुचवले आहे. यावरून महात्मा फुल्यांचा नैतिकतेवर किती भर होता हे लक्षात येते. बालविवाहाला विरोध, लग्नाची वयोमर्यादा वाढवावी, बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी वेगळ्या योजना आखाव्यात बहुजन समाजातून शिक्षक निर्माण करून त्यांना शिक्षण द्यावे, ब्राह्मणांना त्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात नोकऱ्या द्याव्यात, सरकारी जागांवरती बहुजन समाजातील माणसे घ्यावीत. व्यापाऱ्यांच्या कुजक्या मालावर नजर ठेवावी, पाटीलकीसाठी परीक्षा घ्याव्यात इत्यादि अनेक सूचना त्यांनी इंग्रज सरकारला सुचविल्या आहेत.

महात्मा फुले यांचा मुख्य कटाक्ष हा शेतीवरच आहे. शेती सुधारल्याशिवाय किंवा शेतीचा विकास झाल्याशिवाय शेतकऱ्याच्या वैयक्तिक विकास होणार नाही असा त्यांचा ठाम विश्वास आहे. म्हणजे लौकिक जीवनाचा विकास झाला पाहिजे हेच त्यांना इथे अभिप्रेत आहे.

शेती सुधारण्यासाठी शेतकऱ्यांना शेतीसंबंधाचे अत्याधुनिक ज्ञान मिळाले पाहिजे. तसेच माहितीपर ग्रंथही उपलब्ध झाले पाहिजेत. शेतीसाठी त्यांना उत्तम बैल मिळाले पाहिजेत, जनावरे चारण्यासाठी जंगले मोकळी राहिली पाहिजेत, पोलीस व सैन्यांमार्फत

वाहणाच्या पाण्याला बंधारे घातले पाहिजेत, ठिकठिकाणच्या पाण्याचा शोध घेतला पाहिजे, पिकांचे रक्षण होण्यासाठी पिकांवर पहारे बसविले पाहिजेत इ. विविध उपाय महात्मा फुले यांनी सुचविले आहेत. हे सर्व उपाय वाचत असताना त्यांच्या दूरदृष्टीचा प्रत्यय येतो.

सारांश :

१८८३ च्या आरंभापासून महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा असूड' नावाचा ग्रंथ लिहिण्यास सुरुवात केली होती. तो ग्रंथ त्यांनी शूद्रांच्या हिताच्या दृष्टीनेच लिहिण्यास घेतला होता आणि त्या ग्रंथाची हस्तलिखिते जसजशी पूर्ण होत होती तसतसे ते प्रवासामध्येही आपल्या चाहत्यांना वाचून दाखवित असत. 'शेतकऱ्याचा असूड' मधील काही प्रकरणे त्यांनी पुणे, ठाणे, जुन्नर, ओतूर, हडपसर, वांगणी आणि इतर काही ठिकाणी काही उत्साही सामाजिक कार्यकर्त्यांना आणि वजनदार व्यक्तींना वाचून दाखवत असत व त्यांचा त्यांना प्रतिसादही चांगल्या प्रकारचा मिळत असे व यामधला मजकूर हा सत्य आहे असा निर्वाळा मिळत असे.

महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्याबद्दल अतिशय पोटतिडकीने व तळमळीने लिहिले आहे. कारण त्यांच्या आजूबाजूचा समाज हा अज्ञानाने आणि दारिद्र्याने पिचला होता. म्हणूनच त्यांच्या लेखनाला एक विशिष्ट प्रकारची धार प्राप्त झाली आहे. याला काही तत्कालीन कारणे आहेत. कारण इंग्रजांनी इथे नव्या शिक्षणाच्या व ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारित करण्याचा प्रयत्न केला. शेतीपासून ते न्याययंत्रणेच्या व्यवस्थेपर्यंत संपूर्ण नवी रचना व नवे प्रशासन दिले. इंग्रजांनी येथील जमिनीच्या संदर्भात व शेतसाऱ्याच्या संदर्भात रयतवारी पद्धती सुरू केली. या जमिनीचा शेतसारा शेतकऱ्यांना भरणे शक्य होईना. कारण दुष्काळासारख्या आपत्तीना तोंड देता देता त्यांना त्यांचे जगणे मुश्कील झाले. त्यांच्या दुःखाला पारावार राहिला नाही याचा फायदा सावकार, मारवाडी व भट्टाब्राह्मणांनी घेतला. अज्ञानी व गरजू शेतकऱ्यांना भरमसाट व्याजाने कर्जे देऊन त्यांच्या जमिनी बळकावल्या याचा परिणाम शेतकरी भूमिहीन झाला. जागतिक मंदीचा फटका शेतकऱ्यांच्या मालाला बसला. इंग्रजांच्या मालावरील जकात काढून येथील शेतकऱ्यांच्या मालावर लावली. इतर बाबीमुळे इथला कारागीर वर्गही अडचणीत आला म्हणजे एकूण शेतकरी व कष्टकरी समाजाची ससेहोलपट सुरू झाली.

हे सर्व जरी खरे असले तरी महात्मा फुले यांच्यापूर्वी शेतकरी फार सुखी होता असा गैरसमज नको. शेतकऱ्यांच्या दुःखाचा व दारिद्र्याचा विचार करताना ते इतिहासामध्ये डोकावतात. त्यात त्यांना काय दिसते तर अनेक वर्षांपासून शेतकरी दैन्यावरस्थेच आपली गुजराण करताना दिसून येतो आणि म्हणून या सर्व अन्यायाचे चित्रण महात्मा फुले करताना दिसून येतात. जसे ते 'शेतकऱ्याचा असूड' मध्ये करतात तसे अन्यत्रही करताना दिसून येते. त्यांच्या 'इशारा' या पुस्तकामध्येसुद्धा शेतकऱ्यांच्या दयनीय स्थितीचे चित्रण झाले आहे. या संदर्भात डॉ. नागनाथ कोतापल्ले म्हणतात, "महात्मा फुले हे एकमेव असे समाजचिंतक आहेत की, ज्यांनी प्रथमतःच शेतकऱ्यांचे प्रश्न समजावून घेतले. नुसते समजावून घेतले असे नाही तर या प्रश्नाबद्दल एक सहानुभूतीपूर्वक मानवतावादी दृष्टीकोण त्यांनी प्रकट केला. योग्य त्या दृष्टीने ते या प्रश्नाकडे पाहू शकले."

महात्मा फुले यांनी या ग्रंथाच्या आरंभीच आपली भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. ते म्हणतात,

“विद्येविना मती गेली

मतीविना नीती गेली

नीतीविना गती गेली

गतीविना वित्त गेले

वित्तविना शूद्र खचले?

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”

ते पुढे म्हणतात, शूद्र शेतकरी हल्ली इतक्या दैन्यवाण्या स्थितीस येऊन पोहोचण्याची धर्म व राज्यासंबंधी अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी थोड्या बहुतांचे विवेचन करण्याच्या हेतूने हा पुढील ग्रंथ रचिला आहे. शूद्र शेतकरी बनावट व जुलमी धर्माचे योगाने एकंदर सर्व सरकारी खात्यांनी ब्राह्मण व कामगारांचे प्राबल्य असल्याने भटभिक्षुकांकडून व सरकारी युरोपियन कामगार ऐषआरामी असल्याचे योगाने ब्राह्मण कामगाराकडून नाडले जातात. त्यापासून त्यास या ग्रंथावलोकनाचे योगाने आपला बचाव करता यावा असा हेतू आहे. म्हणून या ग्रंथास 'शेतकऱ्याचा असूड' असे नांव दिले आहे.

उपोद्घातात पुढे म्हटले आहे की, सांप्रत शेतकरी म्हटले म्हणजे त्यामध्ये तीन भेद आहेत, शुद्ध शेतकरी अथवा कुणबी, माळी व धनगर. आता हे तीन भेद होण्याची कारणे पाहिली असता, मूळचे जे लोक शुद्ध शेतकीवर आपला निर्वाह करू लागले, ते कुळवाडी अथवा कुणबी, जे लोक आपल्या शेतकीचे काम सांभाळून बागायती करू लागले, ते माळी व जे ही दोन्हीही करून मेंढरे बकरी वैगरेचे कळप बाळगू लागले, ते धनगर असे निरनिराळ्या कामावरून प्रथम हे भेद उपस्थित झाले असावेत. परंतु आता या तीन पृथक जातीच मानतात. याचा सांप्रत आपसांत फक्त बेटी व्यवहार मात्र होत नाही. बाकी अन्यव्यवहारादि सर्व काही होते.

यावरून हे (कुणबी, माळी, धनगर) पूर्वी एकाच शूद्र शेतकरी जातीचे असावेत. आता पुढे या तिन्ही जातीतले लोक आपला मूळचा शेतकीचा धंदा निरुपयाने सोडून उदरनिर्वाहास्तव नाना तऱ्हेचे धंदे करू लागले. ज्या जवळ थोडेबहुत अवसान आहे ते आपली शेती सांभाळून राहतात व बहुतेक अक्षरशून्य देवभोळे उघडे नागडे व भुकेकंगाल जरी आहेत. तथापि, शेतकरीच कायम आहेत व ज्यास बिलकुल थारा उरला नाही ते गवताचा, लाकडाचा किंवा कापडाचा व्यापार करू लागले. कोणी कंत्राट घेऊ लागले, तर कोणी लेखकाची नोकरी करू लागले. ते इस्टेटी करून ठेवतात पण त्यांची गुलहौसी मुले विद्येची गोडी नसल्यामुळे थोड्याच काळात भिक्षेस लागतात.”^२

ते पुढे म्हणतात, “शिपाईगिरीच्या व शहाणपणाच्या जोरावर काहीनी जहागिरी व इनामे कमवली. शिंदे होळकरासारखे प्रती राजेच बनून गेले. परंतु हल्ली त्यांचे वंशज अज्ञानी, अक्षरशत्रू, असल्यामुळे आपआपल्या जहागिरी व इनामे गहाण टाकून कर्जबाजारी होऊन अन्नासही मोताद झाले आहेत. बहुतेक इनामदार-जहागिरदारांना आपल्या पूर्वजांनी कसे पराक्रम केले, कसकशी संकटे भोगली याची कल्पना नसल्यामुळे ते आयत्या पिठावर रेषा ओढतात. ते अशिक्षित असल्यामुळे दृष्ट व व्यसनी लोकांच्या संगतीत ऐषआरामात गुंग होऊन कर्जबाजारी होतात. त्यांचे आसपासचे लोक व ब्राह्मण कारभारी इतके मतलबी, धूर्त धोरणी असतात की, ते आमच्या राजेरजवाड्यांस विद्येची अन् सद्भिर्बुचीची गोडी चाखू देत नाहीत. यामुळे आपल्या खऱ्या वैभवाचे स्वरूप न ओळखून आपल्या पूर्वजांनी केवळ आमच्या चैनीकरीताच राज्य संपादन केले असे मानून, धर्माच्या योगाने अंध झालेले राज्य कारभार स्वतंत्ररीतीने पाहण्याचे अंगी सामर्थ्य नसल्यामुळे केवळ दैवावर भार टाकून ब्राह्मण कारभार्यांच्या ओंजळीने पाणी पिऊन, ते दिवसा गोप्रदाने व रात्री प्रजोत्पादन करीत स्वस्थ बसतात. राजेरजवाड्यांच्या हातून आपल्या शूद्र जात बांधवाचे कल्याण होण्याचा संभव विशेष, परंतु त्यांच्या मनात तो विचार कधीही आला नाही व जोपर्यंत ‘ब्राह्मणो मम दैवतं’ हे वेड त्याच्या डोक्यातून जोपर्यंत निघाले नाही तोपर्यंत कितीही कपाळकूट केली तरी ती व्यर्थच ठरणार. इतके करून तसे करण्यास कोणी प्रवृत्त झाल्यास बाळपणापासून मनावर झालेल्या दृढ संस्कारामुळे या मतलबी धर्माच्या विरुद्ध चार गोष्टी ऐकून त्याचा विचार करण्याचे त्यास कोटून रुचणार व जवळचे कारभारी अगोदर अशा निस्पृह व जात्याभिमान्याची डाळच शिजू देणार नाहीत.”^३

दरिद्री आणि भोळा असलेला शेतकरी सर्व बाजूनी नागवला जाई. म्हणजे स्वतःच्या आर्थिक फायद्यासाठी संबंध शासनयंत्रणा आणि न्यायव्यवस्था हे भट कामगार राबवून घेत असत. एवढी पिळवणूक करूनही शेतकऱ्यांना अपमानास्पद वागणूक देणे, त्यांना स्पर्श न करणे हे होतेच ‘काडी महालात जाऊन वेसवारांडांच्या मुखास चुंबनतुंबड्या लाऊन त्यांच्या मुख रसाचे घुटके’ घेणाऱ्या एकूण ब्राह्मणांच्या दांभिकतेचा परिस्फोट महात्मा फुले यांनी अतिशय प्रभावी भाषेत वेळोवेळी केलेला आहे.

इंग्रज अधिकारी या भटब्राह्मणांच्या नोकरशाहीवर विसंबून असलेले अधिक उच्चवर्णीय त्यात नोकरशाही, अप्रत्यक्षपणे इंग्रजांचे संरक्षण यामुळे ते कसे मातले होते याचेही चित्रण महात्मा फुले यांनी केले आहे. शेतकऱ्याच्या अवतीभवती पडलेले हे दुसरे कडे आणि तिसरे कडे होते नव्याने उदित झालेल्या सावकार मारवाड्यांचे अनेकविध कारणामुळे शेतकरी हवालदिल व कर्जबाजारी झालेला होता. त्यामुळे अपरिहार्यपणे या अशा शेतकऱ्याला सावकाराकडे जाणे आणि त्यांनी घातलेल्या अटी पूर्ण करणे याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. या निमित्ताने शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे हे तिसरे कडेही त्याला आवळत चालले.

हे ब्राह्मण लोक शेतकऱ्याभोवती असणाऱ्या या तिन्ही कड्यां मिळून सावकाराची दिशाभूल करीत असत व इंग्रज अधिकाऱ्यांना मानपत्रे देऊन आपल्या बाजूने ओढून घेत असत. या मानपत्रे देण्याच्या अपद्व्यापाने भटकामगारांचे आणि सावकारांचे भले होत होते. पण शेतकऱ्यांचे मात्र अपरिमित नुकसान होत होते. याचे कारण म्हणजे इंग्रजी अधिकारी खूश राहिले की या भट व सावकारांची अस्मानी सुलतानी चालते या संदर्भात स्वतः महात्मा फुले म्हणतात, “टोळांच्या तडाक्यापासून होणारे नुकसान केव्हा तरी भरून येते. परंतु एकंदर सर्व लहानमोठ्या सरकारी खात्यांत बहुतेक युरोपियन कामगार ऐषआरामांत गुंग असल्यामुळे, त्या सर्व खात्यांत भट पडून ते कोकणातील ब्राह्मण खोतासारखे येथील सर्व अक्षरशून्य शेतकऱ्यांचे जे नुकसान करीतात, ते कधीही भरून येण्याची आशा नसते.”^४

समारोप

महात्मा जोतीराव फुल्यांनी लिहिलेल्या ‘शेतकऱ्याचा असूड’ हे पुस्तक प्रबंधात्मक स्वरूपाचे असून या प्रबंधात्मक रचनेला उपोद्घात लिहून एकूण पाच प्रकरणात फुल्यांनी शेतकऱ्याच्या स्थितीगतीची मांडणी करून यावरील उपाययोजनाही सुचविलेली आहे. या ग्रंथाला दोन परिशिष्टांची जोड देऊन फुल्यांनी हा ग्रंथ लिहित असताना भेटलेल्या दोन गृहस्थांची झालेली चर्चा परिशिष्टात समाविष्ट केलेली आहे. या ग्रंथाला लिहिलेल्या अर्पणपत्रिकेपूर्वीच फुल्यांनी हा ग्रंथ आपण शूद्र शेतकऱ्यांच्या बचावाकरिता लिहिला आहे याची नोंद केली आहे. हा ग्रंथ सर फ्रेडरिक टेलट हॅमील्टन, टेम्पल बॅटल उड, अर्ल ऑफ डफरीन, व्हाईस रॉय आणि गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया यांच्यापुढे विचारार्थ अर्पण केला आहे. त्याचप्रमाणे हा ग्रंथ बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनाही त्यांनी वाचून

दाविल्याचा व त्यांनी फुल्यांचा आदर सत्कार करून ग्रंथ प्रसिद्धीसाठी द्रव्य दिल्याचा उल्लेख या ग्रंथाच्या प्रास्ताविकात (उपोद्घात) केला आहे. या पुस्तकाआरंभी आलेल्या या तीन उल्लेखांवरून फुल्यांनी आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. हा ग्रंथ शूद्र शेतकऱ्यांच्या बचावाकरिता लिहिण्याची भूमिका स्वीकारणाऱ्या फुल्यांनी शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या अन्यायाला, शेतकऱ्यांच्या शोषणाला या ग्रंथातून अत्यंत प्रभाविपणे वाचा फोडली आहे. ग्रंथाचे स्वरूप प्रबंधात्मक असल्यामुळे फुल्यांनी शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेला कारणीभूत ठरणारी शोषणव्यवस्था उच्चवर्णियांकडून कोणकोणत्या स्तरावर होते आणि या शोषणाचे कडे कोणत्या पद्धतीने शेतकऱ्याला वेढून टाकते याची मूलगामी चिकित्सा फुल्यांनी या ग्रंथात केली आहे. ती चिकित्सा ग्रंथ प्रबंधात्मक असूनही केवळ बौद्धिकस्तरावर राहत नाही, उलट फुल्यांनी आपल्या तर्कशुद्ध मांडणीला लालित्याची जोड देऊन शेतकऱ्यांच्या स्थिती गतीचे वास्तवचित्रण या ग्रंथातून रेखाटताना हा ग्रंथ केवळ वैचारिक ग्रंथ राहत नाही, तर वाचक मनावर योग्य तो परिणाम साधणारा ललितग्रंथ वाटू लागतो. फुल्यांची लेखन शैली, अधून-मधून केलेला उपहास, शब्दांचा यथार्थ वापर आणि प्रसंगी चित्रमय निवेदन शैलीमुळे या ग्रंथाला सहजपणे ललित आकृतीबंध तयार झाला आहे. एवढेच नव्हे तर प्रसंगी फुल्यांनी केलेल्या काही वर्णनात काव्यमयतेचाही प्रत्यय येतो.

या ग्रंथाला जोडलेल्या परिशिष्टांचे स्वरूपही केवळ माहितीवजा नसून आपल्या नेहमीच्या संवादात्मक पद्धतीने केलेली शैलीदार चिकित्साच आहे. या ग्रंथाची अर्पणपत्रिका पाहिलीतरी हा ग्रंथ त्यांनी इंग्रज अधिकाऱ्यांपुढे विचारार्थ ठेवला आहे. यावरून शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेला कारणीभूत असणाऱ्या उच्चवर्णियांच्या धूर्तपणाचे आणि शेतकऱ्यांची ही अवस्था सरकारपुढेही येऊ नये म्हणून मध्ये अडसर बनलेल्या ब्राह्मणी वर्चस्वाला धडक देणारे विवेचन या ग्रंथात येते. ब्राह्मणी वर्चस्वाबरोबरच शेतकऱ्यांच्या अवस्थेलेला कारणीभूत ठरलेल्या 'सावकार-मारवाडी' या तिसऱ्या घटकांचीही चिकित्सा तितक्याच परखडपणे फुल्यांनी केली आहे. या ग्रंथाला 'शेतकऱ्याचा असूड' असे शीर्षक देणाऱ्या फुल्यांनी प्रसंगी शेतकऱ्यांच्या दुःस्थितीला कारणीभूत ठरणार्या घटकांवर शाब्दिक असूड ओढले आहेत. फुल्यांची ही लेखनशैली ललितसाहित्यासारखी तर आहेच त्याचबरोबर या लेखनशैलीची नाळ आजच्या परिवर्तनवादी विद्रोही साहित्याशी जोडता येईल इतकी ती प्रभावी व परिणामकारक आहे. याची कारणमीमांसा अशीही करता येईल की, फुल्यांच्या काळातच फुल्यांना विरोध करणारी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांसारखी ब्राह्मणी लेखकांची एक फळीच फुल्यांच्यासमोर उभी ठाकली होती. त्यामुळे फुल्यांनी संघर्षात्मक पवित्रा घ्यावा लागला. 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथात आलेल्या 'सावकार-मारवाडी' यांच्या विषयीच्या विवेचनात तर हे अधिक प्रभावीपणे जाणवल्याशिवाय राहत नाही. लोकमान्य टिळकांनी सावकार-मारवाड्यांची बाजू घेऊन केसरीच्या काही अंकातून लेखन केले होते. या लेखनात टिळकांनी कर्जबाजारी शेतकऱ्यांना सावकाराचे कर्ज फेडले नाही तर त्या सावकाराची काय स्थिती होईल ? अशी भूमिका स्वीकारली आहे. भांडवलदारांच्या वर्चस्वाची तरफदारी करणारा एक वर्ग महाराष्ट्रात पूर्वपरंपरेतून आजतागायत चालत आलेला आहे. शेतकऱ्याचा कर्जबाजारीपणा त्यांच्या आत्महत्या फुल्यांच्या काळात जशा होत्या तशा आजच्या काळातही आहेत. महात्मा जोतीराव फुले यांना शेतकऱ्यांविषयी कमालीचा जिद्दाला होता म्हणूनच 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथामध्ये त्यांनी केलेली चिकित्सा आणि या तर्कसंगत चिकित्सेला लाभलेला अभिव्यक्तीचा जिवंतपणा हे या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य जसे आहे तसे 'शेतकऱ्याचा असूड' लिहिणारे महात्मा फुले हे एक द्रष्टे महापुरुष होते याची प्रचिती या ग्रंथाच्या अभ्यासाने आल्याशिवाय राहत नाही.

संदर्भ ग्रंथ -

१. डॉ. कोतापल्ले नागनाथ, 'शेतकऱ्याचा असूड, महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, संपा. पी.बी.साळुंखे, मा.गो.माळी, मुंबई, प्र.आ. १९८२, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण मंडळ, पृ.क्र.७२७.
२. 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय' संपा, य.दि.फडके, मुंबई, आ.चौथी, १९९१, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, पृ.क्र.२७३.
३. तत्रैव पृ.क्र. २७४.
४. तत्रैव पृ.क्र. २७७.

कोल्हापूर जिल्हातील साखर कारखानदारीचा ग्रामीण विकासावर प्रभाव, एक अभ्यास

प्रा. कॅप्टन अरविंद चौगले

सहा. प्राध्यापक

समाजकार्य विभाग

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

गोशवारा :-

ग्रामीण भागाच्या आर्थिक, सामाजीक व सांस्कृतिक दृष्ट्या विकास करून राष्ट्रविकासाला हातभार लावण्यासाठी खऱ्या अर्थाने सहकाराच्या माध्यमातून साखर कारखानदारी महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत सर्वांना समान संधी व सहकार्य या तत्वावर आधारित सहकाराची वृत्ती पश्चिम महाराष्ट्रात आणि विशेषतः कोल्हापूर जिल्ह्यात फार मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होताना पहावयास मिळते. याचाच एक भाग म्हणून जवळपास 18 साखर कारखान्यांच्या माध्यमातून कोल्हापूर जिल्ह्यात फार मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास हातभार लागत आहे. साखर कारखान्यांच्या निर्मितीबरोबरच इथेनॉल प्रकल्प, मधार्क निर्मिती प्रकल्प, सहवीज प्रकल्प इ. साखरकारखान्यावर आधारित प्रकल्पतून ग्रामीण भागातील तरुणांना रोजगार विषयक संधी निर्माण होत आहेत. आणि खऱ्या अर्थाने ग्रामीण लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा होण्यास मदत झाली.

साखर कारखानदारीमुळे ग्रामीण भागातील अनेक गावा-गावांत रस्ते जलसिंचन योजना शैक्षणिक सुविधा, आरोग्य सुविधा आणि सामुदायीक विवाह सुविधा, तसेच शेती उत्पादक वाढीसाठी प्रायोगिक पद्धतीने मार्गदर्शन, संकरीत बियाणांचा पुरवठा, किटकनाशकांचा पुरवठा इ. सारख्या सुविधा मिळत आहेत एकुणच ग्रामीण लोकांच्या अर्थाजनात वाढ होत आहे आणि याचा परिणाम ग्रामीण लोकांच्या सामुहिक जीवनमानावर होताना दिसतो.

एकुणच कोल्हापूर जिल्ह्यात असणाऱ्या अनेक साखर कारखानदारीमुळे ग्रामीण विकासाला अशाप्रकारे चालना मिळत आहे. याचा अभ्यास करण्यासाठी हा विषय निवडला आहे.

प्रस्तावना :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. एकुण लोकसंख्येच्या 65 ते 70 : लोकसंख्या शेती या व्यवसायाशी निगडित आहे. विशेषतः शेतीतून ऊस उत्पादकतेचे प्रमाण देखील अधिक आहे. त्यामुळे ऊसावर प्रक्रिया कारणारे साखर कारखाने अधिकाधिक आपल्या देशात आहेत. आणि याचा प्रभाव आपल्या देशातील ग्रामिण विकासावर होत आहे.

धनंजयराव गाडगीळ व वैकुण्ठभाई मेहता यांच्या मार्गदर्शनाखाली 1950 मध्ये भारतातील पहिला साखर कारखाना अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रवरानगर येथे उभा राहिला. त्यानंतर महाराष्ट्रात व इतर राज्यात अनेक साखर कारखाने निघाले. साखर कारखानदारीमुळे शेतमजूर व अकुशल कामगारांना तसेच इतर कामगारांना रोजगारीविषयक संधी उपलब्ध झाल्या. यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतला साखर उद्योग महत्वाचा कणा बनला. विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रात साखर कारखान्यामुळे ग्रामीण जीवनात सुधारणा होऊन कृषी औद्योगिक विकास झाला. जलसिंचन, खते, किटकनाशके व संकरीत बियाणे वापरून ऊस व परिणामी साखरेचे उत्पादन वाढले. लागवड तोडणी, वाहतुक प्रकल्प साखर कारखाना आणि इतर सहकारी संस्था यांच्यामुळे रोजगार निर्माण झाले. शिक्षण-आरोग्य व वाहतुक याविषयीच्या पूरक सुविधा उपलब्ध झाल्या व ग्रामीण जनतेचे जीवनमान उंचावले. कुकूटपालन-दुग्धव्यवसाय इ. पूरक व्यवसाय उभारले शेतकऱ्यांची, कामगारांची आर्थिक स्थिती सुधारली. सरकारचा महसूल वाढला या उद्योगातून मिळणाऱ्या उपपदार्थाचा उपयोग होऊ लागला इथेनॉलचा इंधन म्हणून वापर, सहविजनिर्मिती इ. गोष्टीमुळे साखर कारखान्यांची स्थिती सुधारण्यास मदत झाली. आणि याचा एकुण ग्रामीण जीवनावर परिणाम झाला.

महाराष्ट्रात पश्चिम महाराष्ट्र म्हणून कोल्हापूर जिल्ह्याची ओळख वेगळी आहे. कोल्हापूर ऐतिहासिक महालक्ष्मी मंदिर, कोल्हापूरी चपला, कुस्ती, मांसाहरी जेवण आणि कोल्हापूरी गुळ इ. गोष्टीसाठी प्रसिध्द आहे. या भागात भरपूर नद्या आणि सुपीक जमीन यामुळे मुख्यतः शेतीवर आधारित उद्योगाचे प्रमाण जास्त आहे. विशेषतः साखर कारखान्यांचे प्रमाण अधिक आहे कोल्हापूर हे दरडोई उत्पन्नाच्या बाबतीत आघाडीच्या जिल्ह्यापैकी एक मानला जातो. कोल्हापूर जिल्हा महाराष्ट्राचा अगदी दक्षिणेकडील जिल्हा क्षेत्रफळ 8135 चौ.की.मी. एकुण लोकसंख्या 1 अब्ज 21 कोटी (2011) दक्षिणोत्तर लांबी सुमारे 160 कि.मी. आणि पूर्व-पश्चिम रुंदी सुमारे 60 कि. मी. आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पश्चिमेस रत्नागिरी उत्तरेस सांगली पूर्व आणि दक्षिण बाजूस कर्नाटक राज्यातील बेळगांव आहे.

महाराष्ट्राच्या 2.6 : क्षेत्रफळ व 4.6 : लोकसंख्या असलेल्या या जिल्हात बारा तालुके आहेत. उत्तरेस शाहुवाडी-पन्हाळा-करवीर-हातकणगले आणि शिरोळ तर मध्यभागी गगनबावडा राधानगरी भुदरगड आणि कागल आजरा गडहिंगलज चंदगड हे दक्षिणेस आहेत. पूर्वीचे कोल्हापूर संस्थान विलीन झाले तेव्हा त्याचा रायबाग विभाग

कर्नाटकात तर कर्नाटकातील बेळगांव जिल्हातील चंदगड तालुका कोल्हापूर जिल्ह्यात समाविष्ट करून कोल्हापूर जिल्हा निर्माण करण्यात आला.

कोल्हापूर जिल्हातील एकुण लोकसंख्येपैकी 74 : लोकसंख्या लोकसंख्या शेतीवर आधारीत व्यवसायात आहेत. कारण या जिल्ह्याचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. एकुण जमीनीपैकी 67 : जमीन शेतीसाठी उपलब्ध आहे. त्यापैकी 74 : जमीन प्रत्यक्ष लागवडीखाली असून त्यामध्ये ऊसाचे पीक प्राधान्याने घेतले जाते. आणि म्हणूनच पश्चिम महाराष्ट्रात विशेषतः कोल्हापूर जिल्ह्यात जवळपास 16 साखर कारखाने चालु स्थितीत असून यामधून अनेक ग्रामीण तरुणांना रोजगार देऊन ग्रामीण विकासात मोलाची भर टाकण्याचे काम हे साखर कारखाने करत आहेत.

संशोधनाचे शिर्षक :-

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने पुढीलप्रमाणे विषयाची निश्चिती केली आहे. "कोल्हापूर जिल्ह्यातील साखर कारखानदारीचा ग्रामीण विकासावर प्रभाव" एक अभ्यास.

संशोधनाची गरज :-

आज ग्रामीण समाजात विकासाच्या अनुषंगाने सरकारच्या वतीने अनेक योजना कार्यक्रम राबवले जातात पण या योजना खऱ्या अर्थाने गरजू लोकांपर्यंत किती प्रमाणात पोहचतात यावरच त्यांचा विकास अवलंबून आहे. परंतु "समान संधी आणि समान सहकार्य" या तत्वास अनुसरून सहकाराच्या माध्यमातून साखर कारखानदारी उभी करून त्याद्वारे ग्रामीण तरुणांच्या हाताला काम देणे सहज शक्य आहे कारण आज साखर उद्योगाला लागणारा कच्चा माल ग्रामीण भागात उत्पादीत होत असलेने त्यातून ग्रामीण विकास साधण्यासाठी साखर कारखानदारीची किती गरज आहे या अनुषंगाने हे संशोधन हाती घेणेच आले आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे :-

- साखर कारखानदारीमुळे ग्रामीण तरुणांना रोजगार मिळतो याचा अभ्यास करणे.
- साखर कारखानदारीवर आधारीत इतर पुरक उद्योगांची निर्मिती करून रोजगाराच्या संधी वाढवणे विषयी अभ्यास करणे.
- ग्रामीण विकासाच्या अनुषंगाने साखर कारखान्याच्या वतीने रोजगार शिवाय पुरवल्या जाणाऱ्या इतर सोई सुविधांचा अभ्यास करणे.
- साखर कारखान्यामार्फत शेतीत उत्पादकता वाढवण्याच्या दृष्टीने होणारे मार्गदर्शन व पुरवल्या जाणाऱ्या सुविधा जाणून घेणे.

संशोधन व्याप्ती :-

- सदरचे संशोधन कोल्हापूर जिल्हातील साखर कारखान्या संदर्भात आहे.
- सदरचे संशोधन कोल्हापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासाच्या सद्यस्थितीबाबत उपयुक्त आहे.
- सदरचे संशोधन साखर कारखान्याद्वारे ग्रामीण विकासासाठी उपयुक्त रोजगार व इतर सोई सुविधा इ. चा प्रभाव होणेसाठी आहे.

संशोधन पद्धती :-

सदर शोध निबंधासाठी प्राथमिक माहितीचा आधार घेतला असून त्यामध्ये निरीक्षण-चर्चा व मुलाखती इ. चा वापर केला आहे. तसेच सदर शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनांचा देखील आधार घेतला असून त्यामध्ये लिखित व प्रकाशीत संदर्भ ग्रंथ, साखर कारखान्यांचे वार्षिक अहवाल, मासीके, साखर वार्तापत्रे, वृत्तपत्रे इ. चा आधार घेतला आहे. इ. मधून सदर शोध निबंधाविषयीच्या माहितीचे संकलन केले आहे.

साखर कारखाना ग्रामीण विकासावरील प्रभाव एक अभ्यास :-

"ग्रामीण विकास" हा फक्त शेती व शेतीपूरक व्यवसायासाठी निगडित नसून देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी देखील त्याचे योगदान मोलाचे आहे. त्यामुळे एकुणच राष्ट्रीय विकास होतो. शेतीच्या अधिक उत्पन्नामुळे उद्योगधंद्यासाठी कच्चा मालाची मागणी वाढते व अधिकाधिक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. उत्तम शिक्षणामुळे उत्पादन क्षमता व कौशल्य वाढते आणि उत्तम आरोग्यामुळे लोकांच्या कामाचा वेग वाढतो व राष्ट्रीय उत्पन्न देखील वाढते. शेती प्रक्रिया, लघु उद्योग यात वाढ होऊन एकुणच ग्रामीण विकासाची नांदी होण्यास सुरवात होते. शहराकडे होणारे स्थलांतर थांबते आणि त्यामुळे दारिद्र्य कमी होण्यास देखील मदत होते.

"ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण भागाच्या आर्थिक-सामाजिक उन्नतीसाठी तयार केलेली कृती योजना होय. ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवन रहाणीमान उंचावणे म्हणजेच ग्रामीण विकास होय."

ग्रामीण भागातील शेतकरी, शेतमजूर, कामगार यांच्या आर्थिक शैक्षणिक आणि सर्वांगीण विकासात गेल्या 80 वर्षांपासून साखर कारखान्याचे योगदान महत्वाचे आहे. राज्यात 101 सहकारी व 86 खाजगी असे मिळून जवळपास 187 साखर कारखाने आहेत. तर देशात जवळपास 530 साखर कारखाने आहेत. देशातील सुमारे 5

कोटी शेतकरी 50 लाख हेक्टर क्षेत्रावर ऊसाचे पिक घेतात. या कारखानदारीत 20 लाख कायम कामगार कार्यरत असून तीतकेच हंगामी कामगार कार्यरत आहेत. देशाच्या आर्थीक उलाढालीत साखर कारखानदारीची कमीत कमी 90 हजार कोटीची वार्षीक उलाढाल आहे. या साखर उद्योगातून सरकारला दरवर्षी सुमारे 10 हजार कोटींचा महसूल मिळतो. साखर कारखानदारीच्या आर्थीक उलाढालीची आणि रोजगारीची आकडेवारी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर किती खोलवर परिणाम करते हे यावरून लक्षात येते.

कृषी क्षेत्रात शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात साखर उद्योगाचा सिंहाचा वाटा आहे. साखर उत्पादनाबाबत जगात ब्राझील प्रथम क्रमांकावर तर त्यापाठोपाठ भारत देश आहे. आणि भारत देशात साखर उत्पादनाच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य आघाडीवर आहे. गेल्या 50 वर्षांच्या इतिहासात महाराष्ट्रातील सहकार क्षेत्रांतर्गत साखर उद्योगाने कृषी अर्थकारणात मोठी मजल मारली आहे. महाराष्ट्राच्या अर्थकारणात साखर उद्योगाच्या बाबतीत कोल्हापूर जिल्हा अग्रस्थानी आहे. त्याचमुळे कोल्हापूर जिल्हातील ग्रामीण विकासात आर्थीक आणि सामाजीक विकासात साखर उद्योग नेहमीच केंद्रबिंदु ठरला आहे. कोल्हापूर जिल्हातील साखर कारखान्यांनी ग्रामीण विकासात परिवर्तनाचे साधन म्हणून महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे.

निश्कर्ष :-

कोल्हापूर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यामुळे खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली आहे. विशेषतः साखर कारखान्यांच्या माध्यमातून दिली जाणारी आरोग्य सुविधा, शैक्षणिक सुविधा यामुळे लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा झाल्याचे पहावयास मिळते. साखर कारखानादारीच्या माध्यमातून तयार करण्यात आलेले रस्ते, पाणंद दुरुस्ती यामुळे लोकांना त्यांच्या शेतीपर्यंत वाहतुक करणे सोईचे झाले. साखर कारखानदारीच्या माध्यमातून जलसिंचनाच्या सुविधा पुरवल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या शेतीतील उत्पादकता वाढू लागली. परिणामी शेतकऱ्यांना अर्थाजन प्राप्त झाले. साखर कारखानदारी निर्मितीमुळे इथेनॉल प्रकल्प, मद्यार्क निर्मिती प्रकल्प आणि सहविजप्रकल्प उभा राहीले त्यामुळे हजारो युवकांच्या हाताला रोजगार प्राप्त होऊन त्यांच्या कुटूंबाचा आर्थीक, सामाजीक व सांस्कृतिक विकास होण्यास चालना मिळाली. एकुणच कोल्हापूर जिल्हातील साखर कारखानदारी म्हणजे ग्रामीण विकासाला ठरलेले एक वरदानच म्हणावे लागेल.

संदर्भ :-

- महाराष्ट्रातील साखर कारखानदारी – मोहीते वाय. जे.
- महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ एक दृष्टीक्षेप – श्री. आर. एम. ठगे
- महाराष्ट्रातील साखर उद्योग – आनंद कुलकर्णी
- महाराष्ट्रातील साखर कारखानदारी (1961) – डी. आर. गाडगीळ
- साखर कारखान्यांचे वार्षीक अहवाल
- साखर वार्तापत्र
- सहकारी साखर कारखान्याची 4 दशके – जयदत्त प्रकाशन कोल्हापूर
- साखर डायरी – 2005 – अनेकांत प्रकाशन जयसिंगपूर
- I.S.M.A. New Delhi.

Website :-

- <https://mahasahakar.maharashtra.gov.in>
- lib.unipune.ac.in
- <https://www.loksatta.com>
- www.balirajamasik.com

ग्रामसभेसमोर येणाऱ्या समस्या व उपाययोजनांचा अभ्यास**१. श्री. डी.एन. महाडिक**

सहा.प्राध्यापक डॉ. जे. पी.नाईक महाविद्यालय, उत्तूर

२. श्री.एस. के. शिऊडकर

सहा.प्राध्यापक डॉ. जे. पी.नाईक महाविद्यालय, उत्तूर

१) प्रस्तावना :-

पंचायत राज्यव्यवस्थेत ग्रामपंचायत या घटकातील ग्रामसभेस महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. अनेक समित्यांनी पंचायत राज्यव्यवस्थेत ग्रामसभेची कोणतीही तरतूद सुचविलेली नाही. उदा. बलवंतराय मेहता समितीने त्रिस्तरीय पंचायत राज्यव्यवस्था सांगितलेली आहे. परंतु त्यामध्ये ग्रामसभेची तरतूद नाही. असे असले तरी भारतातील ज्या घटक राज्यांनी पंचायत राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार केलेला आहे त्यांनी ग्रामसभेला प्राधान्य दिले आहे. अशा सर्व राज्यांतील ग्रामसभेची रचना भिन्न स्वरूपाची असलेली दिसते. काही राज्यांमध्ये गावातील सर्व प्रौढ नागरिकांना तर काही राज्यांमध्ये गावातील केवळ मतदार यादीत नांव असणाऱ्या नागरिकांनाच ग्रामसभेचे सदस्य मानले आहे. महाराष्ट्राचा विचार केला तर मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 च्या कलम 6 मध्ये ग्रामसभेची तरतूद करण्यात आलेली आहे. त्याप्रमाणे ग्रामपंचायत क्षेत्रांतील सर्व प्रौढ नागरिकांना ग्रामसभेत समाविष्ट केलेले आहे. 1993 साली 73 वी घटना दुरुस्ती होवून पंचायत राज्यव्यवस्था हे प्रकरण भारतीय राज्यघटनेत भाग 9 मध्ये समाविष्ट केलेले आहे. या भागातील कलम 243 (अ) नुसार प्रत्येक गावासाठी एक ग्रामसभा असेल. आणि ही ग्रामसभा गावपातळीवर अधिकारांचा वापर करून आपली कार्ये पार पाडेल असा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. त्यामुळे पंचायत राज्यव्यवस्थेत ग्रामसभेला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. कारण ग्रामसभेच्या तरतुदीमध्ये प्रत्यक्ष लोकशाहीचे प्रकटीकरण होवून स्थानिक प्रश्न स्थानिक लोकांच्या मार्फत सोडविले जातात. त्यातच 73 व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामसभांना वैधानिक अधिकार मिळाल्याने त्यांचे महत्त्व वाढलेले आहे. यानुसार महाराष्ट्र शासनाने गावात महत्त्वाची विकास कामे सुरु करण्याचा आणि खर्चाला मंजुरी देण्याचा अधिकार ग्रामसभेस दिला आहे. आर्थिक गैरव्यवहार करणाऱ्या ग्रामपंचायतींना बरखास्त करण्याचे अधिकार ग्रामसभांना दिलेला आहे. याशिवाय एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, महिला व बालकल्याण यांचा विकास कार्यक्रम, ट्रायसेम, सुधारित हत्यार संच पुरवठा, इंदिरा आवास, दशलक्ष विहिरी इ. योजनांतर्गत ग्रामसभेला लाभार्थी निवडीचे पूर्ण अधिकार दिले आहेत. असे असून देखील ग्रामसभेला जनतेचे सहकार्य व प्रतिसाद पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात न मिळाल्यामुळे ग्रामसभेचे कार्य प्रभावी व परिणामकारक झालेले नाही.

२) उद्देश :-

१. ग्रामसभेसमोर येणाऱ्या अडथळ्यांचा शोध घेणे.
२. ग्रामसभेसमोर येणारे अडथळे निवारण्यासाठी उपाययोजनांचा शोध घेणे.
३. ग्रामसभेसमोर येणारे अडथळे व उपाययोजना यांची लोकांना जाणीव करून देणे.

३) संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधन लेख लिहिण्यासाठी दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. यामध्ये संदर्भ पुस्तके, क्रमिक पुस्तके यांचा वापर केला आहे.

४) ग्रामसभेसमोरील समस्या :-**अ) राजकीय उदासीनता :-**

ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य जनता राजकारणाविषयी उदासीन असलेली दिसून येते. हे लोक राजकारणाशी आपला काही संबंध नाही. अशा भावनेने राहताना दिसतात. त्यामुळे ग्रामीण राजकारणामध्ये गावातील श्रीमंत, शक्तिशाली लोकांचे वर्चस्व अधिक जाणवते. याशिवाय शेतकरी, शेतमजूर नागरिक ग्रामसभेच्या बैठकींना उपस्थित न राहता शेतीची कामे, रोजगार, पोटापाण्याचा व्यवसाय यात गुंतलेले असतात. त्यामुळे ते लोक राजकारणाविषयी उदासीनता दाखवतात. ग्रामपंचायतीच्या क्षेत्रातील नागरिक राजकीयदृष्ट्या जागरूक नसतात. त्यांच्यात राजकीय जाणीव, जागृती आणि जबाबदारी फारच कमी प्रमाणात असते. गावाचा सर्वांगीण विकास, हित असा व्यापक दृष्टिकोन त्यांच्यात असत नाही. स्वतःच्या हितापलीकडे ते समाजाचे हित पाहत नाहीत. तशी राजकीय जागृती झालेली नसल्याने ते ग्रामसभेच्या बैठकींना येत नाहीत. त्यामुळे बहुतेक ग्रामसभांच्या बैठकी कागदोपत्रीच झालेल्या दिसतात. गणसंख्येअभावी ग्रामसभांच्या बैठकी झाल्या अशा केवळ नोंदीच आढळतात. केवळ औपचारिक बैठक म्हणून ग्रामसभेच्या बैठकीकडे पाहिले जाते. त्यामुळे उपयुक्त चर्चा होत नाही.

ब) लोकांना ग्रामसभेची माहिती नसणे :-

दिवाकर समितीने सर्व्हे करून असे दर्शविले आहे की, जास्तीत जास्त ग्रामीण लोकांना हे माहित नाही, ग्रामपंचायतीशिवाय ग्रामसभा ही एक संस्था आहे. जे ग्रामीण आहेत, ज्यांना ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभेच्या वेगळ्या अस्तित्वाची जाणीव आहे, ते हे दाखवू शकत नाहीत की, ग्रामसभेच्या सदस्यांना त्यांचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या काय आहेत ? काही ग्रामीण लोकांना आपल्या अधिकारांची जाणीव आहे. तरी देखील त्याचा परिणाम चांगला निघू शकत नाही कारण ते लोक आपल्या अधिकाराने आणि सत्तेच्या प्रभावाने मोहित नाहीत.

क) ग्रामीण राजकारणाचे व्यक्तिगत स्वरूप:-

ग्रामीण जनतेच्या अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, पंचायतीच्या निवडणूकांत ग्रामीण लोक व्यक्तित्वाच्या बाजूने अथवा विरुद्ध मत देतात. मत टाकताना ग्रामीण जनता निवडणूकीला उभे असलेल्या उमेदवारांच्या कार्यक्रमांचा, विचारांचा आणि राजकीय नियतीचा थोडा देखील विचार करत नाहीत. निवडून आलेल्या उमेदवारांचे समर्थक हे मानतात की, त्यांचे कर्तव्य तर तोपर्यंतच होते की ते आपल्या उमेदवारांना निवडणूकीत यशस्वी केले जावे. ते हे मानतात की, निवडणूकीत समर्थन करणाऱ्यांचे कर्तव्य त्याठिकाणीच समाप्त होते. आणि निवडून आलेल्या उमेदवारांची जबाबदारी राहून जाते की, तो आपल्या समर्थकांच्या हिताचे रक्षण करील.

- उपयुक्त ठिकाणांची कमी :-** ग्रामसभेच्या बैठकीकरिता ग्रामपंचायतीच्या कक्षेत असे एकही सर्व सोयींनी उपलब्ध असे ठिकाण नाही. पंचायतीची रचना काही गावांत मिळून करण्यात आली आहे. ज्यामुळे पंचायतीचे क्षेत्रफळ आवश्यकतेपेक्षा अधिक वाढते. परिणामतः सभा ठिकाणा पासून दूरच्या लोकांना ग्रामसभेला उपस्थित राहणे कठीण होते.
- वेळीची कमतरता :-** ज्यावेळी लोक कामांत गर्क असतील अशा वेळी ग्रामसभेचे आयोजन केले तर जनतेचा सहभाग कमी असतो. ज्यावेळी गावचे लोक रिकामे असतात, त्यावेळी त्यांचा सहभाग अधिक असतो.
- योग्य प्रचाराचा अभाव :-** ग्रामीण स्तरावर ग्रामसभेच्या बैठकीची सूचना तोंडी देण्यात येते. आणि ही सूचना सर्व लोकांपर्यंत न जाता त्याची माहिती काही लोकांनाच उपलब्ध होते.
- पंचायत सदस्यांची नकारात्मक भूमिका :-** ग्रामपंचायतीचा सबळ गट हे पसंत करित नाही की, ग ग्रामसभेच्या बैठकी जास्तीत जास्त व्हाव्यात. कारण की, बैठकीत लोकांना प्रश्नांद्वारे त्यांचेवर प्रहार करण्याची संधी मिळते. सत्ताधारी पक्ष मुद्दाम बैठकीच्या सूचनेच्या योग्य प्रसारावर अडथळे आणतो. दुसरीकडे गावातच विरोधी पक्ष या प्रयत्नात असतो की, त्यांचे समर्थक ग्रामसभेच्या बैठकीत जाणार नाहीत. अशा प्रकारे ग्रामीण क्षेत्रांत एक राजकीय दृष्टिने जागृत विरोधी वर्ग ग्रामसभेच्या बैठकीवर बहिष्कार टाकतो.

ड) ग्रामीण जनतेचा नकार :-

ग्रामीण लोक ग्रामसभेच्या उपयोगितेच्या विषयाबाबत साशंक असण्याचे कारण ग्रामसभेच्या बैठकीत जावून आपला वेळ खर्च करण्यापेक्षा आपल्याच कामात गर्क असणे किंवा रिकाम्या वेळेत आराम करणे अधिक पसंत करतात. अपेक्षेप्रमाणे, ग्रामसभेच्या बैठकीस जावून लोक आपला वेळ खर्च करू इच्छित नाहीत.

सादिक अली यांच्या अहवालानुसार ग्रामसभेत लोकांचा उत्साह व आवड नसण्याची कारणे खालीलप्रमाणे आहेत :

- योग्य प्रचाराचा अभाव :-** ग्रामसभेच्या बैठकीसंबंधीची सूचना वेळेवर देण्यात येत नाही. तसेच त्याचा वेळेवर प्रचारही केला जात नाही.
- गैरसोयीची वेळ :-** ग्रामसभेच्या बैठका कधी कधी अशा वेळी आयोजित केल्या जातात की, जेव्हा लोक शेतीच्या कार्यात मग्न असतात. आणि शेतकऱ्यांकरिता ती वेळ उपयुक्त राहत नाही.
- सरपंचाची उदासीनता :-** बरेचसे सरपंच ग्रामसभेच्या बैठकीबाबत उदासीन असतात. आणि बैठका आयोजित करण्याची तसदी घेत नाहीत. तसेच काही विषयांच्या बाबतीत टीका झाल्यामुळे ते ग्रामसभेच्या समोर येण्यास टाळाटाळ करतात.

इ) राजकीय गटांचा प्रभाव :-

गावातील राजकारणावर विशिष्ट पक्षीय, श्रीमंत, धनदांडग्या लोकांचा प्रभाव अधिक असतो. शिवाय राजकारणातील गट - तट असतात. राजकारण हा श्रीमंत लोकांचा व्यवसाय आणि खेळ बनतो. त्यामुळे सामान्य जनता निमूटपणे कोणत्यातरी एका गटाच्या पाठीमागे राहते किंवा गावच्या राजकारणापासून अलिप्त राहते. अशा बड्या लोकांच्या राजकारणात सामान्य गरीब लोक भाग घेत नाहीत. म्हणजेच आपले मत प्रकट करत नाहीत.

ई) स्त्रियांची उदासीनता व ग्रामसभेचे पुरुषप्रधान स्वरूप :-

गावातील स्त्रिया ग्रामसभेच्या निम्म्या प्रमाणात सदस्य असतात. परंतु त्या ग्रामसभेच्या बैठकींना हजर राहत नाहीत. अलिकडील काळामध्ये शासनाने महिलांना स्थानिक राज्यकारभारामध्ये ५० टक्के प्रतिनिधित्व दिले आहे. त्यामुळे स्त्रिया राजकारणात उतरू लागलेल्या आहेत. परंतु त्या प्रत्यक्षात राज्यकारभार पाहत नसून त्यांच्या कुटुंबातील पुरुष, नातेवाईक, पंचायत व ग्रामसभा या ठिकाणी स्त्रियांचे प्रतिनिधी म्हणून अप्रत्यक्षपणे कार्य करत असतात. म्हणजेच, ग्रामसभेच्या बैठकींना स्त्रिया उपस्थित राहत नाहीत किंवा उपस्थित असणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण फारच कमी असते. ग्रामसभेविषयी या स्त्रियांची उदासीनता जाणवते. त्यामुळे त्यांच्या अनुपस्थितीमुळे ग्रामसभेचे स्वरूप हे पुरुषप्रधान झालेले दिसून येते.

उ) सरपंच, उपसरपंच यांचा प्रभाव :-

अनेक वेळा सरपंच, उपसरपंच ग्रामसभेवर आपला प्रभाव पाडतात. त्यामुळे सामान्य नागरिक त्यांना प्रश्न - उपप्रश्न विचारण्याच्या भानगडीत पडत नाहीत. याशिवाय गावातील गटा - तटाचे राजकारण ग्रामसभेच्या बैठकीवर परिणाम घडवून आणते. ग्रामसभेत ज्या गटाचे बहुमत आहे त्या गटाचे लोक उपस्थित राहतात आणि विरोधी गटाचे लोक ग्रामसभेच्या बैठकींना हजर राहत नाहीत.

ऊ) आमदार व शासकीय अधिकाऱ्यांचे अतिक्रमण :-

महाराष्ट्र शासनाने ग्रामसभेला विशेष अधिकार देवून पंचायत राज्यव्यवस्था अधिक बळकट केली आहे. त्यामुळे राज्यात ग्रामसभांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. असे असले तरी ग्रामसभेच्या अधिकारांवर आमदार व शासकीय अधिकाऱ्यांचे अतिक्रमण वाढले

आहे. तालुका व जिल्हा समन्वय समितीच्या नावाखाली आमदार आपल्याकडे अधिकार घेत आहेत. मुंबई ग्रामपंचायत सुधारणा अध्यादेश, २००२ अन्वये ग्रामसभेला राज्य शासन किंवा केंद्राच्या व्यक्तिगत लाभधारक योजनेकरीता लाभार्थी निवड करण्याचे कायदेशीर अधिकार मिळाले आहेत. असे असतानाही तालुका समन्वय समिती व जिल्हा समन्वय समितीच्या नावाखाली आमदार ग्रामसभेच्या अधिकारांवर अतिक्रमण करित आहेत. उदा. ग्रामसभेने निवडलेल्या लाभार्थीच्या नावात बदल शासकीय अधिकाऱ्यांद्वारे केला जात आहे.

५) ग्रामसभा परिणामकारक बनविण्यासाठीचे उपाय :-

- ग्रामसभेच्या अधिकारांचे विस्तारीकरण :-** घटनात्मकदृष्ट्या ग्रामसभेचे अधिकार व कार्ये राज्यविधिमंडळाच्या कक्षेत येतात, त्यामुळे राज्यविधिमंडळांनी १९९६ साली राज्यघटनेत समाविष्ट केलेल्या कलम २४३ अन्वये असे कायदे करावेत की, ज्यामुळे ग्रामसभेच्या अधिकारांमध्ये वाढ होईल. महाराष्ट्र शासनाने २००३ साली आर्थिक गैरव्यवहाराला जबाबदार असलेली ग्रामपंचायत बरखास्त करण्याचे अधिकार ग्रामसभेला देण्याचा महत्त्वपूर्ण कायदा संमत केला. त्यामुळे अधिकारांचे उल्लंघन करून जर ग्रामपंचायतीने कोणताही अयोग्य खर्च केला तर अशा ग्रामपंचायतीवरिध्द अविश्वासाचा ठराव दाखल करून ग्रामसभेच्या एकूण सदस्यांच्या किमान २/३ बहुमताने तो संमत करण्याचे अधिकार ग्रामसभेला देण्यात आलेले आहेत. गावातील विकास कामे सुरु करणे, त्यावरील खर्चास मंजुरी देणे, पूर्व परवानगी देणे इ. अधिकार ग्रामसभेला देण्यात आले आहेत. याव्यतिरिक्त, पंचायत अथवा सरपंच, उपसरपंच यांच्याकडून होणाऱ्या आर्थिक गैरव्यवहारांवर ग्रामसभेने कोणतेही नियंत्रण ठेवण्याची कायद्यात तरतूद नव्हती. त्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने हा निर्णय घेतलेला आहे. थोडक्यात ग्रामपंचायती म्हणजे लोकशाहीच्या प्राथमिक शाळा होत. या शाळांमध्ये कोणते शिक्षण मिळते, यावरच देशातील लोकशाहीची निकोपता अवलंबून आहे. भ्रष्ट प्रतिनिधिंना सत्तेवरून दूर करण्याचा अधिकार ग्रामसभेद्वारे लोकांना मिळतोय ही गोष्ट देखील अत्यंत महत्त्वाची आहे. परंतु या सर्व अधिकारांवर अतिक्रमण न होता, त्यांचे अधिक विस्तारीकरण होणे गरजेचे आहे.
- गणसंख्यापूर्तीचे बंधन :-** गणसंख्यापूर्ती अभावी ग्रामसभेच्या बैठका होत नाहीत. गणसंख्यापूर्ती होत नसते तेव्हा पुन्हा ज्यावेळी ग्रामसभेची बैठक बोलविली जाते तेव्हा गणसंख्यापूर्ती पाहिली जात नाही. त्यामुळे ग्रामसभेच्या बैठकीचे महत्त्व कमी झाले आहे. अशा बैठकीला कितीही कमी सभासद असले तरी बैठक घेतली जाते. त्यामुळे सरपंच व उपसरपंच यांचा मनमानी कारभार सुरु होतो. या कृती थांबविण्यासाठी आणि ग्रामसभा प्रभावी बनविण्यासाठी ग्रामसभेच्या बैठकींना गणसंख्यापूर्तीचे बंधन कायम ठेवणे गरजेचे आहे. कारण ग्रामसभेच्या बैठकींना जास्तीत जास्त लोकांनी उपस्थित राहणे आवश्यक आहे. म्हणून अशा पद्धतीने गणसंख्यापूर्ती होतच नसेल तर त्या ग्रामपंचायतीचा विकास देखील काही काळासाठी थांबविण्यात यावा. म्हणजे ग्रामस्थ व प्रतिनिधि ग्रामसभेच्या बैठकींना आवर्जून उपस्थित राहतील आणि थांबलेला विकास देखील पुन्हा मिळवतील. तेव्हा ग्रामसभेच्या बैठकींना गणसंख्यापूर्तीची अट कायदेशीर व बंधनकारक करणे आवश्यक आहे.
- स्त्रियांचा निर्णय प्रक्रियेत समावेश करणे :-** ग्रामसभेच्या बैठकींना स्त्रियांची उपस्थिती फारच कमी असते. त्यांना निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सामावून घेतले जात नाही. त्यामुळे त्या ग्रामसभेच्या बैठकींना अनुपस्थित राहतात. स्त्रियांची उदासीनता नष्ट करून त्यांना राजकीयदृष्ट्या जागरूक करण्यासाठी पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा व वागणूक देणे आवश्यक आहे. ग्रामसभेच्या बैठकींना उपस्थित राहण्यासाठी स्त्रियांची गणसंख्यापूर्तीची अट देखील बंधनकारक केली पाहिजे. यासाठी महिला संघटना, महिला मेळावे, सभा याद्वारे त्यांच्यामध्ये जागृती करून ग्रामसभेच्या बैठकींना उपस्थित राहण्यास प्रवृत्त केले पाहिजे.
- सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांना प्रोत्साहन :-** गावातील सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांना ग्रामसभेच्या बैठकींना उपस्थित राहून चर्चेत सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. ग्रामसभेच्या बैठकीपूर्वी करमणूकीचे कार्यक्रम ठेवावेत. म्हणजे हे लोक ग्रामसभेच्या बैठकीस येण्यास प्रवृत्त होतील. ग्रामसभेत आपले स्थानिक प्रश्न सोडविले जातात, त्यासंबंधी उपाययोजना केल्या जातात अशी त्यांच्यात भावना निर्माण झाली पाहिजे. ग्रामसभेने मंजूर केलेले ठराव, निर्णय यांची अंमलबजावणी ग्रामपंचायतीने केली पाहिजे. म्हणजे या लोकांना ग्रामसभेविषयी आदर वाटून ते ग्रामसभेस उपस्थित राहतील.
- ग्रामसभा बैठकीची नोटीस सर्व नागरिकांना समजणेची तरतूद करणे :-** ग्रामसभेची बैठक घेण्यापूर्वी गावातील लोकांना ग्रामसभेची नोटीस किमान ७ दिवस अगोदर मिळावी व त्यामध्ये बैठकीची वेळ, तारीख व ठिकाण यांचा स्पष्ट उल्लेख असावा. ही नोटीस ग्रामपंचायतीच्या फक्त कार्यालयामध्येच न लावता गावातील महत्त्वाच्या ठिकाणी देखील लावावी. जेणेकरून सर्व ग्रामस्थांना ग्रामसभेची बैठक होणार आहे हे समजेल व ते आपल्या लेखी सूचना ग्रामपंचायतीच्या सरपंचाकडे बैठकीपूर्वी पाठवू शकतील.

वरील उपाय हे ग्रामसभा प्रभावी बनविण्यासाठी उपयुक्त ठरतील.

सारांश :-

पंचायत राज्यव्यवस्थेत ग्रामसभेला प्राधान्य दिलेले आहे. १९९३ साली ७३ वी घटनादुरुस्ती करून कलम २४३ (अ) नुसार प्रत्येक गावासाठी ग्रामसभा गावपातळीवर अधिकारांचा वापर करून आपले कार्य पार पाडते. परंतु ग्रामसभेला जनतेचे सहकार्य व प्रतिसाद पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात न मिळाल्याने ग्रामसभेचे कार्य परिणामकारक होत नाही. ग्रामीण भागातील जनता राजकारणाविषयी उदासीन असल्याचे दिसून येते. गावातील राजकारणावर विशिष्ट श्रीमंत लोकांचा प्रभाव जाणवतो. शेतकरी, शेतमजूर व स्त्रिया ग्रामसभेच्या बैठकींना उपस्थित राहत नाहीत. सरपंच, उपसरपंच ग्रामसभेवर आपला प्रभाव पाडतात. याशिवाय ग्रामीण भागामध्ये

अशिक्षित व निरक्षर लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे ग्रामसभांच्या बैठकीत उपयुक्त चर्चा होत नाहीत. प्रसंगी ग्रामसभेच्या बैठका न घेता कागदोपत्री नोंद ठेवली जाते.

वरील सर्व कारणांमुळे ग्रामसभेस प्रभावी बनविणे गरजेचे आहे. यासाठी ग्रामसभेला दिलेल्या अधिकारांचे अधिक विस्तारीकरण करून ग्रामसभेची कार्ये, अधिकार व महत्त्व यांची नागरिकांमध्ये जागृती करणे महत्त्वाचे आहे. ग्रामसभेच्या बैठकींना गणसंख्यापूर्तीचे बंधन, गावातील सर्व लोकांना ग्रामसभेची माहिती देणे, स्त्रिया, शेतकरी, शेतमजूर, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोक यांना बैठकीस उपस्थित राहणेस प्रवृत्त करणे आणि ग्रामसभेने मंजूर केलेले ठराव, निर्णय यांची अंमलबजावणी करून त्यामध्ये आमदार व शासकीय अधिकाऱ्यांचा हस्तक्षेप होवू देता कामा नये. सत्तेचे विकेंद्रीकरण होवून पंचायत राज्यपद्धती खऱ्या अर्थाने अंमलात येईल.

संदर्भ :-

१. प्रा. पाटील बी.बी., प्रा. डॉ. सौ. चव्हाण उर्मिला एम. - महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था (जानेवारी 2020), फडके प्रकाशन, कोल्हापूर- ISBN - 978 - 93 - 89435 - 52 - 8. Page no.40 to 45.
२. प्रा. डॉ. ठोंबरे सतीश - ग्राम प्रशासन (नोव्हेंबर २०१०), कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद - Page no.15,16,17, 21, 23, 24.
३. प्रा. पाटील वा. ब. - पंचायती राज्य (1999), विद्या प्रकाशन, नागपूर - Page no.18 to 21.

भारतातील ग्रामीण विकासात शासकीय योजनांचे योगदान

प्रा. डॉ. के. डी. पाटील,
अर्थशास्त्र विभाग,
सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय
मुरगुड ता. कागल.

प्रस्तावना :

भारत हा प्रामुख्याने खेड्यांचा देश आहे. भारताचा विकास साध्य करावयाचा असेल तर प्रामुख्याने ग्रामीण भागाचा विकास केला पाहिजे. ग्रामीण विकासाची संकल्पना सातत्याने बदलत चाललेली दिसून येते. ग्रामीण विकास म्हणजे केवळ आर्थिक व भौतिक साधन संपत्तीमध्ये वाढ नाही. तर त्यामध्ये उपयुक्त सामाजिक व संख्यात्मक आधारावरील बदल अपेक्षित आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास अत्यंत आवश्यक ठरतो. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांना तर ग्रामीण विकासाची फार गरज आहे. पारंपारिक ग्रामीण जनतेला आधुनिक शास्त्रीय दृष्टीकोन पटवून देवून तिला अधिक विकासामध्ये लवकरात लवकर सामावून घ्यावे लागते. आर्थिक विकासात सामाजिक व रुढी, परंपरा, चालीरिती याचे ग्रामीण जनतेवरील वर्चस्व कमी करून त्यांना शिक्षण, आरोग्य, दळणवळण, आधुनिक तंत्र या सोयी पुरवून ग्रामीण जनतेच्या विकासास वेग द्यावा लागतो. भारतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात देशाचा नियोजनात्मक विकासाला सुरुवात झाली. देश पातळीवर अनेक योजना तयार करून देशाचा विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न केला. विविध योजनांमध्ये देशातील व ग्रामीण लोकांच्या मुलभूत गरजा व पायाभूत सुविधा यांना प्राधान्य देवून महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नातील भारत घडवण्यासाठी खेड्यांचा सर्वांगीण विकास करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

ग्रामीण विकासाचा अर्थ:

ग्रामीण विकास म्हणजे फक्त शेतीचाच विकास असे समजले जात होते. मात्र नंतरच्या काळामध्ये ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेच्या अर्थामध्ये मोठा बदल झाला. ग्रामीण विकासामध्ये फक्त शेती नसून शेती बरोबरच शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, दळणवळण, रहाणीमान इत्यादी गोष्टींचा समावेश आहे. ग्रामीण विकास हा संख्यात्मक व गुणात्मक या दोन्ही अर्थानी ही अभिप्रेत आहे.

ग्रामीण विकासाची व्याख्या:

१. जागतिक बँक:

ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण समुहातील विशेष गरीब लोकांच्या अधिक सामाजिक जीवनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी निश्चित केलेली रणनीती होय.

२. जेम्स. एच. कॉप:

ग्रामीण विकास ही सामूहिक प्रयत्नांची अशी प्रक्रिया आहे की जिच्याद्वारे नगदी क्षेत्राबाहेरील राहणाऱ्या लोकांच्या कल्याणात आणि आत्मसाक्षात्कार सुधारणा करण्याचे ध्येय बाळगले जाते.

३. ए. आर. पटेल:

ग्रामीण भागातील लोकांच्या आणि परिसराचा झालेला विकास म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

वरील अभ्यासावरून स्थूल मानाने आपणास ग्रामीण विकास म्हणजे, ग्रामीण समाजात उपलब्ध असलेल्या भौतिक आणि मानवी साधन संपत्तीचा पूरेपूर उपयोग करून शेती, उद्योग, शिक्षण, आरोग्य, निवास, संघटन व संस्था इ. विविध क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणणे व त्याद्वारे ग्रामीण लोकांचे विशेषतः दुर्बल घटकांचे जीवनमान त्याच्या सक्रिय सहभागाने उंचावणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय. अशी व्याख्या करता येईल.

ग्रामीण विकासाची उद्दिष्ट्ये:

ग्रामीण समाजाचा सर्वांगीण विकास साधणे हे ग्रामीण विकासाचे ध्येय आहे व हे ध्येय साध्य करणेसाठी काही उद्दिष्ट्ये समोर ठेवली जातात. प्रामुख्याने ग्रामीण लोकांना पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे व त्याच्या उत्पन्नात वाढ करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट्ये आहे पण त्याचबरोबर इतर उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे.

१. ग्रामीण भागाला विकासाच्या प्रक्रियेत सामावून घेणे.
२. ग्रामीण भागात उत्पादन व उत्पादकता वाढवणे.
३. ग्रामीण भागातील सामाजिक, आर्थिक विकास साध्य करणे.
४. कुटीरोद्योग, हस्तउद्योग याच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारणे.
५. ग्रामीण भागातील वाढते स्थलांतर थांबवणे.
६. ग्रामीण भागातील मानवी शक्ती, श्रमशक्ती याच्या सहाय्याने ग्रामीण जीवनाची गुणवत्ता वाढवणे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे:

१. ग्रामीण विकासासाठी असलेल्या योजनांचा अभ्यास करणे.
२. शासकिय योजनाची ग्रामीण विभागातील भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

सदर शोध निबंधासाठी द्वितीय पुस्तके, ग्रंथ, नियम, वर्तमानपत्रे, मासिके, निरिक्षणे, चर्चा, मुलाखती इ. वापर केला आहे. त्यातून माहितीचे संकलन केले आहे.

ग्रामीण विकास योजना

भारतातील ग्रामीण जनतेचा सर्वांगीण विकास करणेसाठी भारतीय सरकार व घटक राज्य यांनी अनेक विकास कार्यक्रम तयार केले. अनेक योजनांची अंमलबजावणी करणेत आली त्यातील प्रमुख योजना पुढीलप्रमाणे.

१. ग्रामीण रोजगार संबंधी सधन कार्यक्रम:

ही योजना १९७१-७२ ला सुरु करणेत आली. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक जिल्ह्यात १,००० लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे व ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणेचा प्रयत्न केला. या योजनेमुळे ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचा विस्तार झाला.

२. कामाच्या बदल्यात धान्य योजना:

या योजनेद्वारे १९७७ मध्ये ग्रामीण भागातील भूमिहीन, बेरोजगार, कामगार, गरीब लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देवून कामाच्या बदल्यात धान्य देण्याची योजना केंद्र सरकारने सुरु केली. या योजनेनुसार खेड्यामध्ये सडक, पूल, पूरनियंत्रण यासारखी कामे हाती घेण्यात आली व त्या कामाच्या बदल्यात लोकांना धान्य देण्यात आले या योजनेमुळे ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण झाल्या.

३. एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना:

२ ऑक्टोबर १९८० पासून ही योजना सुरु केली गेली. ग्रामीण भागातील शोषित लोकांना द्वारिद्वयरेषेच्या वरती आणणे व त्याचे जीवनमान सुधारणेसाठी कार्यक्रम सुरु केले. या योजना मोठ्या प्रमाणात खर्च करून लोकांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा सुधारण्याचा प्रयत्न केला व योजनेमुळे ग्रामीण चालना मिळाली.

४. जवाहर रोजगार योजना:

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना व ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी योजना या दोन्ही योजनांचे एकत्रीकरण करून १९८९ जवाहर रोजगार योजना सुरु करणेत आणि या योजनेचे वैशिष्ट्य म्हणजे या योजनेच्या खर्चापैकी ८० टक्के खर्च केंद्र सरकार २० टक्के खर्च राज्य सरकार करणार होते. या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट्ये हे होते की, ग्रामीण भागातील बेरोजगार लोकांना रोजगार पुरवून ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा उपलब्ध करणे. सामुदायिक मालमत्ता तयार करणे. ग्रामीण भागातील रहाणीमान सुधारणे हे होते. या योजने अंतर्गत एकूण निधीच्या ७८ टक्के निधी खर्च करून एकूण उद्दिष्ट्यांच्या ९७.६४ टक्के उद्दिष्टे पूर्ण केली. त्यामुळे या योजनेने ग्रामीण विकास कार्यक्रमास चालना दिली व लोकांना विकासाची दिशा प्राप्त झाली.

५. इंदिरा आवास योजना:

माणसाच्या मूलभूत गरजांपैकी अन्न, वस्त्र बरोबर घर ही अत्यावश्यक गरज ओळखून १९८५ मध्ये या योजनेची सुरुवात केली. पूर्ण ही योजना जवाहर रोजगार योजनेअंतर्गत होती. १९९६ नंतर मात्र ही योजना स्वतः करणेत आली. या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती-जमाती वर्गातील लोकांना काही अटीच्या आधारे घरे बांधून दिली जात.

६. सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना:

१ एप्रिल १९९९ पासून ही योजना सुरु करणेत आली. या योजने अंतर्गत गरीब कुटुंबांना स्वयंरोजगार निर्माण करणेसाठी प्रशिक्षण, पतपुरवठा, तंत्रज्ञान, बाजारपेठा, उपलब्धता करून देणे या गोष्टींचा या योजनेत विचार करणेत आला या योजनेत केंद्राचा ७५ टक्के व राज्याचा २५ टक्के निधी लाभार्थ्यांना मिळतो.

७. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना:

७ सप्टेंबर २००५ रोजी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याची नोंदणी झाल्यावर २ फेब्रुवारी २००६ रोजी ही नवीन योजना सुरु करणेत आली. त्यामुळे सुरु असलेल्या संपूर्ण ग्रामीण विकास योजना व राष्ट्रीय अन्न व रोजगार योजना या दोन योजना योजनेत सामील करणेत आल्या.

८. भारत निर्माण योजना:

१६ डिसेंबर २००५ रोजी ही योजना सुरु करणेत आली. या योजना मुख्य हेतु ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करणे या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागात ६ (सहा) क्षेत्रांचा विकास करणे या योजनेअंतर्गत २०१४ पर्यंत १. १.२ कोटी लोकांना नवीन घरे पुरवणे २. २.५ लाख पंचायतीना बॉडबेड कव्हेरेज देणे ३. डोंगराळ व आदिवासी भागात ५०० लोकसंख्या असणाऱ्या व इतर १०० लोकसंख्या असणाऱ्या वस्त्यांना बारमाही जोडणे. ४. सर्व गावामध्ये वीज जोडणे १.७५ लाख गरीब कुटुंबांना वीज पुरवणे. ५. नवीन जास्तीत जास्त जमिन पाण्याखाली आणणे. ६. सर्वात शुध्द पाणी पिण्याचे पाणी पुरवणे.

९. पंतप्रधान ग्राम सडक योजना:

ही योजना २५ डिसेंबर २००५ सुरु झाली. ही योजना केंद्र सरकार पुरस्कृत होती. या योजनेनुसार सर्व खेडेगावात बारमाही रस्त्यांना जोडणेचे काम करणेत येणार आहे. या योजनेसाठी केंद्र सरकार व परदेशीय बहुराष्ट्रीय वित्तीय कंपन्या मदत करणार आहेत. या योजने अंतर्गत ५०० लोकवस्ती असणाऱ्या वस्त्या व डोंगराळ आदिवासी वाळवंटी प्रदेशातील २५० पेक्षा अधिक लोकवस्ती असणाऱ्या वस्त्या इत्यादी जोडण्याचे काम करण्याचे नियोजन करणेत आले.

१०. राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीवीका अभियान:

सप्टेंबर २००९ मध्ये जुन्या योजनेचे पुनर्रचना करून ही योजना सुरु करणेत आली. ग्रामीण दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे दारिद्र्य कमी करणेसाठी शाश्वत रोजगार निर्माण करणे, उत्पन्न वाढवणे व राहणीमान सुधारणे हे कार्य करणेत आले आहे.

११. राष्ट्रीय कौशल्य विकास योजना:

भारत सरकारने २००९ मध्ये राष्ट्रीय कौशल्य विकास योजना सुरु केले. या योजनेनुसार २०२२ पर्यंत ५०० दशलक्ष कुशल कारागीर निर्माण करणे हे उद्दिष्ट्ये समोर ठेवले आहे. या योजनेमध्ये कुशल-अकुशल, स्त्री-पुरुष, ग्रामीण-शहरी, संघटीत-असंघटित, पारंपारिक-आधुनिक असे अंतर न ठेवण्याचे नियोजन केले. या योजनेनुसार कामगार संघटना, उद्योग, नागरी समाज, पंचायत राज व व्यावसायिक संघटना यांना अधिक सक्रिय करणेचे नियोजन करणेत आले. ही योजना राबवण्यासाठी त्रिस्थरीय रचना करणेत आली.

वरील सर्व शासकिय योजना बरोबरच गरीब दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ही एक महत्वाची योजना भारत सरकारने सुरु केली आहे.

निष्कर्ष:**अ) ग्रामीण विकास योजनेचे यश:**

१. ग्रामीण विकास योजनांची अंमलबजावणी केल्यामुळे ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचा होत आहे.
२. ग्रामीण विकास कार्यामुळे ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व बेरोजगारी कमी होत आहे.
३. ग्रामीण विकास कार्यामुळे सामाजिक, आर्थिक व सामाजिक अपेक्षित बदल होत आहे.
४. आर्थिक विकास कार्याला लोकांचा सहभाग वाढत आहे.
५. ग्रामीण विकास योजनामुळे वेगवेगळ्या क्षेत्रातील विषमता कमी होत आहे.
६. स्त्रीयांचा सहभाग विकास कार्यात वाढत आहे.

ब) ग्रामीण विकासासमोरील अडथळे:

१. ग्रामीण भागात पुरेशी वीज पोहचलेली नाही.
२. निरक्षरता हा ग्रामीण विकासासाठी मोठा अडथळा आहे.
३. परंपरागत पद्धतीवरील श्रद्धा व विश्वास अजून अढळ आहे.
४. ग्रामीण भागातील मोठ्या प्रमाणातील अकुशल कामगार संख्या.
५. ग्रामीण भागातील स्थलांतर.

क) ग्रामीण विकास योजनेचे महत्व:

स्वातंत्र्य कालावधीपासून ज्या भारतामध्ये अनेक योजना सुरु झाल्या आहेत. त्यामुळे लोकांच्यामध्ये एक वेगळी भावना निर्माण झाली आहे.

१. ग्रामीण विकासाच्या माध्यमातून सामाजिक, आर्थिक बदल घडवता येतो.
२. लोकशाही संकल्पना लोकांच्या सहभागातून विकसित करता येते.
३. देशाचा सर्वांगीण विकास साध्य करता येतो.
४. दारिद्र्य व गरीबीचे निर्मुलन करून सर्वांना समान संधी देता येते.
५. रोजगार निर्मिती हे गरीबी व दारिद्र्य निर्मुलनाचे सर्वात महत्वाचे साधन आहे.

समारोप:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल घटत आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व उद्योग क्षेत्राला महत्व आहेत. ग्रामीण भाग या दोन क्षेत्राचा पाया आहे. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत असणे गरजेचे आहे. खेड्यातील लोकांचे दयनीय अवस्था कमी करण्यासाठी व त्याचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी ग्रामीण विकास योजना जन्माला आल्या. ग्रामीण विकास योजनांचे कार्यक्रम ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकासासाठी उपयुक्त आहेत. ग्रामीण विकासात शासनाबरोबर स्वयंसेवी संस्थांची ही भूमिका महत्वाची आहे. रोजगार निर्मिती हे गरीबी व दारिद्र्य निर्मुलनाचे सर्वात महत्वाचे साधन असल्याने शासनाने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर समाजाच्या विकासासाठी विविध प्रयत्न केले. त्यातूनच आज ग्रामीण विकास होत आहे. ग्रामीण विकास हाच देशाच्या खऱ्या अर्थाने विकास आहे. ग्रामीण विकास साध्य झाल्यास देशाचा सर्वांगीण विकास झाला असे म्हणता येते.

भारताला एक जागतिक महासत्ता बऱ्याच असल्यास पायाभूत सुविधांचा ग्रामीण विकास होणे गरजेचे आहे. ग्रामीण विकासासाठी लोकशाही विकेंद्रीकरण व पंचायतराज व्यवस्थेचे सदृढीकरण आवश्यक आहे. त्यासाठी शासन व्यवस्थेतील दोष दूर करणे गरजेचे आहे. प्रशासन व्यवस्था व पदाधिकारी यांच्यात समन्वय नसेल तर चांगल्या योजनांचे ही वाटोळे झाल्याशिवाय राहत नाही. ग्रामीण विकासासाठी विविध योजना राबवल्या गेल्या पण बऱ्याच योजना पूर्णत्वास येत नाहीत. त्यामुळे शेतकरी, अल्पभूधारक, दारिद्र्य लोक यांचा अपेक्षित विकास झालेला दिसून येत नाही. त्यासाठी सदृढ प्रशासन, योग्य योजना व लोकांचा सहभाग या गोष्टी अपेक्षेप्रमाणे बदलल्या पाहिजेत.

संदर्भ सूची:

१. प्रा. कुलकर्णी अ. ना., 'भारतीय स्थानिक स्वशासन', विद्या प्रकाशन, नागपूर.
२. श्री. भोसले व काटे, 'स्वातंत्र्योत्तर भारतीय अर्थव्यवस्था', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. महाराष्ट्र शासन- दृष्टिक्षेपात ग्रामीण विकास योजना.
४. पाटील मनोज, 'केंद्र व राज्यशासनाच्या विकास योजना'.
५. कविमंडळ विजय - 'कृषी अर्थशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
६. प्रा. एल. एन. चव्हाण, 'भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास'.
७. वर्मा सवालिया, 'ग्रामीण विकास- जयपूर'.
८. देसाई भालेराव, 'भारतीय अर्थव्यवस्था', निराली प्रकाशन.
९. देसाई ए. आर., 'भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र', रावत पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.

ग्रामीण विकासाचा राजमार्ग कृषी पर्यटन

प्रा. डॉ. के.पी. वाघमारे

अर्थशास्त्र विभाग
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान
महाविद्यालय, कोवाड
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना

आज देखिल शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भारतीय लोकांचे उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन शेती हेच आहे. शेतीवर अवलंबून असलेल्या लोकांच्या जीवनमानात बदल घडवून आणण्यासाठी आणि त्यांना शेतीला पूरक अशा व्यवसायाची अत्यंत निकड आहे. यातूनच कृषी पर्यटन ही संकल्पना शेताला पूरक जोडधंदा म्हणून पुढे येत आहे. भारत सरकार, कृषी मंत्रालय, पर्यटन मंत्रालय आणि विविध राज्य सरकारे आज कृषी पर्यटनाला प्रोत्साहन देत आहेत. त्यामुळे कृषी पर्यटन हा व्यवसाय फारच कमी कालावधीत लोकप्रिय होत आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे सर्वसामान्य व्यक्तीच्या खिशाला परवडणारा, बुद्धीला पटणारा आणि रूचीला भावणारा हा व्यवसाय आहे. कृषी पर्यटनाला इतर पर्यटन स्थळांसारखी डोळे दिपविणारी श्रीमंतीची झालर नाही मात्र या पर्यटनाचे नाते मातीशी जुळलेले आहे. कृषी पर्यटनामध्ये कुशल, अकुशल लोकांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार तसेच अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्य आहे. कृषी पर्यटन हे पर्यटकांना शाश्वत सुविधा पुरविते. ग्रामीण भागात विविध उपक्रमांमध्ये पर्यटकांना सहभागी करून घेते. यामुळे स्थानिक उत्पादने, खाद्यपदार्थ, निसर्ग दैनंदिन जीवन, संस्कृती, ग्रामीण आपुलकी इ. बाबींचा पर्यटकांना अनुभव मिळतो. शहरी लोकांना ग्रामीण जीवन पाहण्याची संधी मिळते.

औद्योगिक प्रगती व कारखानदारीमुळे शहरी भागात पर्यावरणाचा होत असलेला न्हास, त्यातून निर्माण झालेला ग्लोबल वॉर्मिंगचा प्रश्न, हवा, पाणी प्रदुषण, रोगराई या सर्वांवर उपाय म्हणजे कृषी पर्यटन होय. सदरील शोधनिबंधात कृषी पर्यटनाच्या संदर्भातील विविध पैलूंवर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. सदर शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनांचा वापर केलेला आहे.

कृषी पर्यटन संकल्पना

कृषी पर्यटन याचा साधा सोपा अर्थ म्हणजे पर्यटकांना शेतीकडे आकर्षित करणे. शहरातील वातावरणाला कंटाळलेल्या लोकांना प्रदुषण मुक्त वातावरणात काही दिवसांची सुट्टी आरामात घालविण्यासाठी व त्यातून शेतकऱ्यांना उत्पन्नाची प्राप्ती करून देणारी संकल्पना आहे. ज्यामध्ये एखाद्या कृषी केंद्राला, पर्यटनाच्या दृष्टीने कृषी विद्यापीठाला, कृषी पूरक उद्योगाला म्हणजेच फळबागा, बकरी पालन, इमू पालन, वराह पालन, कुकुटपालन, ग्रामीण संस्कृती किंवा शेती कार्याचा अनुभव घेण्यासाठी व त्या आधारे मनोरंजन व शिक्षण मिळविण्याच्या हेतूने भेट देणे म्हणजेच कृषी पर्यटन होय.

कृषी पर्यटन ही एक नवीन संशोधित संकल्पना विकसीत झाली आहे. यामध्ये पर्यटन व कृषी यांची एकत्रित सांगड घातली जाते. आपल्या शेती व्यवसायातून अधिक उत्पन्न मिळविण्यासाठी व पर्यटकांना ग्रामीण भागाकडे आकर्षित करण्यासाठी शेतकरी आणि ग्रामीण जनता यांच्यातर्फे दिल्या जाणाऱ्या सोयीसुविधा व सेवा या स्वरूपाच्या अनेक कृती म्हणजेच कृषी पर्यटन होय.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने न्युयॉर्क येथे झालेल्या सर्व साधारण सभेमध्ये २०१४ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय शेती कुटुंब या नावाने साजरे केले आहे. कारण आजदेखिल जगातील ४३ टक्के लोक शेती क्षेत्रावर उपजीविका करतात हेच प्रमाण भारतामध्ये ६५ टक्के आहे तर आफ्रिकेत ८० टक्के आहेत. त्यामुळे फॅमिली फार्मिंग या संकल्पनेला आधुनिक काळात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे पर्यावरण व जैव विविधता या गोष्टी गृहित धरून गरिबी व उपासमार रोखण्यासाठी शेतीचे महत्त्व व अन्नधान्य उत्पादन वाढविणे हाच या पाठीमागचा हेतू आहे. या पार्श्वभूमीवर कृषी पर्यटनाला चांगली संधी निर्माण झाली आहे. गेल्या काही वर्षात राष्ट्रीय एकात्मता साध्य करण्यासाठी देशात विविध राज्यात सांमज्यस वाढविणे, परकीस चलन मिळविणे, रोजगार संधी निर्माण करणे, स्थानिक हस्तकला उद्योगाला चालना देणे यासारख्या बाबींना महत्त्व दिले आहे. हे सर्व साध्य करण्यासाठी कृषी पर्यटन हा एक अतिशय चांगला उपाय आहे.

कृषी पर्यटनाचे घटक

१) कृषी पर्यटन हे पर्यटकांना विविध प्राणी, पक्षी, शेती व निसर्ग यासारख्या अनेक गोष्टी पाहण्याची संधी उपलब्ध करून देते. याशिवाय तेथील लोकांची संस्कृती, त्याचा पेहराव, सण-उत्सव व ग्रामीण खेळ इत्यादीच्या माध्यमातून कृषी पर्यटकांचा आनंद द्विगुणीत केला जाऊ शकतो.

- २) शेतीविषयक कार्यात पर्यटकांना सहभागी करून घेता येते जसे जलतरण, बैलगाडी चालविणे, उंटावर बसून प्रवास करणे, यासारखामध्ये पर्यटकांना सामील करून त्याचे मनोरंजन करून उत्पन्न मिळविणे.
- ३) ग्रामीण हस्तव्यवसायातील अनेक वस्तू, ड्रेस मटेरियल, शेती उत्पादने इ.अनेक वस्तू पर्यटकांना विक्री उपलब्ध करून देणे. थोडक्यात सहभागयुक्त पर्यटन ही संकल्पना कृषी पर्यटनाद्वारे पर्यटकांना आनंद मिळवून देऊ शकते.

कृषी पर्यटनासाठीचे आवश्यक घटक

१) कृषी पर्यटन व मूल्यशिक्षण :

अनेक पर्यटक मनोरंजनाबरोबर शैक्षणिक सहलीचे आयोजन करित असतात. यामध्ये क्षेत्रातील संशोधक, शिक्षक, कृषीमाल व्यवसायिक, विद्यार्थी, कृषिक्षेत्राशी संबंधित नसलेले लोक, शहरातील पर्यटक इ. चा समावेश होतो. यातील अनेकांचा उद्देश केवळ ज्ञान प्राप्त करणे हाच असतो तर काहींचा उद्देश कृषिक्षेत्राविषयी जिज्ञासा, ग्रामीण शेतकऱ्यांची जीवनशैली व शेतीच्या सर्व कामांचा जवळून अनुभव घेणे हा असतो.

कृषी पर्यटनामध्ये मनोरंजनातून ज्ञान दिले गेले पाहिजे जसे की, शेणापासून गोबर गॅस, बायोगॅस, गांडुळ खत, हिरवळीचे खत तसेच अश्वगंधा, कोरफड, तुळस, रूई, दगडीपाला इ.चा पारंपारीक पध्दतीने रस काढणे, मधुमक्षिका पालन, फुलाचे परागीकरण, प्राणी व पक्ष्यांच्या सहाय्याने बीजवहन, कीड व किटक नियंत्रण पध्दती, मत्स्यशेती तसेच चायनीय, हॅचरीमधील माश्यांचे प्रजनन, फुलाचे परागीकरण, अनेक शेतमाल प्रक्रिया उद्योग जसे की, केळी, चिकू चिप्स, मॅगोपल्स, बांबूच्या खूच्या, हस्तकलेच्या वस्तू, शोभेच्या वस्तू, लाकडी खेळण्याचे उद्योग, उसाचे रसवंती गृह, रेनवॉटर हॉर्वेस्टिंगद्वारे शेततळ्यात साठीविल्या जाणाऱ्या पाण्याचा ठिबक सिंचनाद्वारे शेतात वापर व त्याचे प्रात्याक्षिक तसेच सौरशक्ती, सौरदिवे, सौरचुल, प्रकाश संश्लेषण, जैविक वस्तुमान वाढवाऱ्यापासून संरक्षण करणारी भिंत, उंदिरापासून संरक्षण करणारी पध्दती, पक्ष्यांची घरटी बांधण्याची पध्दती, खैर-उंबर, रूई-एरंड इ. औषधी वनस्पतींची ओळख, फुलपाखरांच्या विविध जाती, शेळी पालन, इमूपालन, रेशीम उत्पादन, रोपवाटीका, विविध फळे, भाजीपाला व अंतर्गत पिकांची लागवड पर्यटकांना दाखविणे, कलमांची बांधणी पध्दती, झाडांचे बोन्साय तयार करणे, खते व कीटकनाशकांची फवारणी पध्दती, पिकांची कापणी पध्दती, फळे व भाजीपाल्याची प्रतवारी, विक्रीसाठीची पॅकिंग पध्दती इ.प्रात्याक्षिके पर्यटकांना दाखविल्यास नवीच पर्यटक कृषी क्षेत्राकडे आकर्षित जाईल.

२) ग्रामीण संस्कृतीची ओळख :

शहरी जीवनाच्या धकाधकीला कंटाळलेल्या लोकांना आठवड्याच्या अथवा महिन्याच्या सुट्टीला निसर्गाच्या सान्निध्यात, प्रदुषणमुक्त शांत वातावरणात ज्या ठिकाणी मनोरंजना बरोबर संस्कृतीची जोपासना व ओळख होईल जवळून निसर्गाचा अनुभव घेता येईल. अशा वातावरणात जिथे ताणतणाव च नैराश्य दूर होईल अशा ठिकाणी पोहचणे होय. या सर्वांचा शेतकऱ्यांनी फायदा करून घेता आला पाहिजे. शेतकऱ्यांनी आपल्या पर्यटन केंद्रामध्ये पर्यटकांसाठी सायंकाळी जेवणानंतर मनोरंजनाच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करावे. ज्यामध्ये भजन, कीर्तन, भारूड, ग्रामीण जीवनातील गाणी व नृत्ये, गोंधळ, धनगरी ओव्या, धार्मिक व पौराणिक नाटके यांचा समावेश असावा. तसेच ग्रामीण सण, उत्सव, जत्रा, ग्रामीण पोशाख, मंदिरांच्या सहली, धार्मिक विधींची ओळख करून देता येणे शक्य असते.

३) ग्रामीण खाद्यपदार्थाची ओळख :

पर्यटकांच्या सहली अविस्मरणीय व्हाव्यात यासाठी वेगळ्या खाद्यपदार्थातून ग्रामीण भागाची ओळख करून देता येईल. यासाठी पर्यटकांना ग्रामीण पध्दतीने बनविलेल्या स्वादिष्ट जेवनाची मेजवानी देता येईल. यामध्ये विविध धान्य प्रकारची भाकरी (नाचणी, ज्वारी, बाजरी, मका इ.) तसेच उकडीचे मोदक, पुरण पोळी, ग्रामीण भागातील वैशिष्टपूर्ण भाज्या (केळफुल, फणस, शेवगा, करटुली, घेवडा इ.) वाग्याचे भरीत, मिरचीचा खर्डा, रायते, उडदाचे डांगर इ. सोबत पाट्यवर वाटलेली कैरीची, करवंदाची, शेंगदाण्याची चटणी इ. असे अनेक पदार्थ पर्यटकांना उपलब्ध करून दिल्यास अशा खाद्यपदार्थांच्या विक्रीतून शेतकऱ्याला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळू शकते.

४) ग्रामीण खेळांचा व निसर्गाचा अनुभव :

वेगवेगळ्या ग्रामीण खेळातून पर्यटकांचे मनोरंजन करता येईल उदा. लपंडाव, सुरपारंब्या. विविध जनावरांच्या टक्करी इ. याशिवाय परिसरातील फळबागा, फुलबागा, आमराई, नर्सरी, पावसाळ्यातील धबधबे यांची सफरीतून तसेच पर्यटकांना आंबा, फणस, करवंदे, जांभूळ, कोकम, काजू इ. रानमेवा स्वतःच्या हातानी तोडून खाण्यासाठी देणे. तसेच झाडावर चढणे, डांगरावर चढणे, मासेमारी, बोटींग, अश्वारोहण, पक्ष्यांना खाऊ घालणे, गाईना चारा भरविणे, विहिरीत तळत पोहणे अशा प्रकारचे अविस्मरणीय अनुभवातून मनोरंजन करता येते.

शहरी धावपळ व तणावपूर्ण दिनचर्येला कंटाळलेल्या, मरगळलेल्या शरीराला व मनाला ग्रामीण भागातील प्रदुषणमुक्त, शांतते, रात्रीच्या शीतल चांदण्याचा, पहाटेच्या धुक्याचा व गारव्याचा, पानावरील दबबिंदूचा, उषःकालीन रंगांच्या उधळणीचा, पक्ष्यांच्या किलबिलाटाचा, मातीच्या सुगंधाचा, डांगर दऱ्यातील धुक्याचा, पानांच्या

सळसळीचा, वडाच्या पारंब्यांच्या झोक्यांचा, नदीच्या पाण्यातील वाफांचा, नदीच्या काठवर सकाळी बसून मन उत्साहित करून नैराश्य, ताणतणाव दूर करण्याची संधी कृषी पर्यटनामधून साध्य करता येते.

५) ग्रामीण सुविधा व कृषी पर्यटन :

कृषी पर्यटनामुळे गावाशी नाळ तुटलेल्या शहरी लोकांना ग्रामीण भागाची ओढ वाटू लागली आहे. आज असे अनेक शहरी पर्यटक सुट्टी घालविण्यासाठी ग्रामीण भागाकडे आकर्षित जात आहे. शहरातून ग्रामीण भागाकडे आलेल्या पर्यटकांना विविध सुविधांची आवश्यकता असते. अशा सुविधा त्यांना उपलब्ध करून देणे उदा. स्वच्छ पाणी, वीज, विविध खाद्यपदार्थ इ. त्यातून ग्रामीण शेतकऱ्याला अपेक्षित उत्पन्न मिळू शकते.

६) कृषी पर्यटनातून रोजगार निर्मिती :

अलीकडील काळातील शेतीची दुरावस्था पाहता जर शेतीला व्यावसायिकतेची जोड दिल्यास ग्रामीण भागामध्ये रोजगाराच्या फार मोठ्या संधी उपलब्ध होतील. कृषी पर्यटन हे एक अतिशय प्रभावी साधन आहे. कृषी पर्यटनातून स्थानिक शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात निवास, भोजन, शेती उत्पादनाची विक्री इ. मध्ये मोठी रोजगार संधी आहे. याशिवाय हरीतगृह, नर्सरी यासारख्या व्यवसायात कृषी पदवीधरांना रोजगार संधी आहे. तसेच वाहतूक क्षेत्र, पर्यटकांना लागणाऱ्या विविध वस्तू उपलब्ध करून देणे. याबरोबरच एखाद्या कृषी पर्यटन स्थळाला भेट देणाऱ्या पर्यटकांना परिसरातील इतर प्रेक्षणीय ऐतिहासिक स्थळाविषयी माहिती मार्गदर्शक, गाईड म्हणून काम केल्याने त्यातून रोजगार प्राप्ती करता येतो. तसेच पर्यटकांना विविध सेवा उदा. बँकोग, विविध प्रकारची तिकिटे अशा अनेक प्रकारातून फार मोठ्या प्रमाणात रोजगार संधी कृषी पर्यटनातून मिळू शकते.

कृषी पर्यटना समोरील समस्या

कृषी पर्यटनासमोर अनेक समस्या आणि आव्हाने आहेत. कृषी पर्यटनाविषयी शेतकऱ्यांना सखोल व पूरक ज्ञानाचा अभाव, लहान शेतकऱ्यांतधील संवाद कौशल्याचा व व्यावसायिक दृष्टिकोनाचा अभाव, कृषी पर्यटनासाठी आवश्यक मुलभूत सोयीसुविधांच्या विकासासाठी आवश्यक भांडवलाची कमतरता, शेतकऱ्यांची कृषी पर्यटनासारख्या जोड व्यवसायाविषयी असणारी अनास्था व दुर्लक्ष, कृषी पर्यटन उद्योगातील असंगठित क्षेत्राचे अस्तित्व, शहरी पर्यटकांच्या स्वच्छता व मुलभूत गरजाविषयी अपुरी माहिती, अल्पभूधारक क्षेत्र, शेतीचा निकृष्ट दर्जा, सिंचन सुविधांचा अभाव, दुष्काळाशी सततचा करावा लागणारा सामना अशा अनेक समस्यांना शेतकऱ्यांना तोंड द्यावे लागते आहे. महाराष्ट्रातील ३५५ पैकी १४८ तालुके सातत्याने अवर्षण क्षेत्राखाली येतात.

सारांश :

शेतीला फायदेशीर आणि प्रयोशील करायची असल्यास शेतीपुरक "कृषी पर्यटन प्रकल्प" सारखा पर्याय शेतकऱ्यांनी स्विकारला पाहिजे. कृषी पर्यटन ही जगात वेगाने पुढे आलेली संकल्पना आहे ज्यामध्ये पर्यटन व शेती यांची एकत्रित सांगड घालून शेतीचे अर्थकारण करता येऊ शकते. हा व्यवसाय परकीय चलन मिळवून देतोच याशिवाय नवीन व्यवसायाना व शेतीला पुरक असणाऱ्या व्यवसायांना चालनाही देतो. यातून प्रचंड रोजगार निर्मिती होऊन स्थानिक लोकांच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणायस उपयुक्त ठरू शकतो. या व्यवसायाचा वापर शेतीसाठी करून पर्यटकांना ग्रामीण भागाकडे आकर्षित करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. आज महाराष्ट्रात जवळ जवळ २०० पेक्षा जास्त कृषी पर्यटन केंद्र सुरू आहेत. या कृषी पर्यटन केंद्राद्वारे महाराष्ट्रातील अनेक शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारू शकेल अशी अपेक्षा करता येईल.

संदर्भ :

- १) रविंद्र काटोले, समृद्धीचा महामार्ग—कृषीपर्यटन, गोडवा कृषी प्रकाशन, २००७
- २) प्रभाकर कातेकर, कृषी पर्यटनाची आवश्यकता, डिसेंबर, २००७.
- ३) पद्माकर देशपांडे, पर्यटकांचे पर्यटन शेतकऱ्यांना उत्पन्न, आक्टो, २०१०.
- ४) अर्थसंवादचे विविध अंक
- ५) Taware Pandurang, Agri Tourism; New Revenue Stream For Farmer Through Rural-Urban Reunion, Financial Agriculture Vol.42, Issue 5, May 2010. P 20-21

ग्रामगीता आणि ग्रामीण विकास

प्रा. डॉ. मीनाक्षी नंदकुमार मोरे

आचार्य जावडेकर शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी.

प्रास्ताविक :-

स्वातंत्र्यानंतर खेड्यांचा देश असलेल्या भारतामधील ग्रामीण भागाचा विकास झाला की, देशविकास व राष्ट्रविकास होईल अशी श्रद्धा व विचारसरणी असणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी ग्रामोन्नती व ग्रामकल्याण हा केन्द्रबिंदू मानला. जेव्हा खेडोपाडी सुधारणा पोहोचतील तेव्हाच या देशाची उन्नती होणार आहे, हे या संतवीरांनी ओळखले. यासाठीच ग्रामीण भागातील खेड्यांच्या स्थितीची कल्पना करून, ग्रामविकासाच्या विविध समस्या लक्षात घेऊन त्यावर उपाय योजना केली तर संपूर्ण ग्राम हे सुशिक्षित, सुसंस्कृत होईल या विचाराने प्रेरित होऊन राष्ट्रसंत तुकडोजींनी 'ग्रामगीता' या काव्यग्रंथाची निर्मिती केली. या ग्रंथामध्ये त्यांनी ग्रामशुद्धी, ग्रामनिर्माण, ग्रामरक्षण, ग्रामआरोग्य, ग्रामशिक्षण, ग्रामकुटूंब, ग्रामप्रार्थना, ग्राममंदीर, ग्रामसेवा, ग्रामसंस्कार, ग्रामउद्योग, ग्रामसंघटना, ग्रामआचार-विचार-संस्कृती या साऱ्यांचा सूक्ष्मविचार, 'ग्रामगीता' या ग्रंथात केला आहे.

उद्दिष्टे :-

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या 'ग्रामगीता' या काव्यग्रंथातून सुस्पष्ट केलेल्या ग्रामीण विकासाचा आढावा घेणे.
२. ग्रामगीतेतून ग्रामीण विकास मूल्ये विश्लेषित करणे.
३. ग्रामीण विकासाबाबत राष्ट्रसंतांनी केलेल्या योगदानाचा परामर्श घेणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत लेखासाठी ग्रामगीतेच्या अध्यायातून ओवीरूपाने सांगितलेल्या अर्थाचे वर्णनात्मक पद्धतीने विश्लेषण केले आहे.

संदर्भ साधन :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा 'ग्रामगीता' हा काव्यग्रंथ.

ग्रामगीता रचना :-

सन १९५५ मध्ये रचलेल्या ३७५ पानांच्या या ग्रामगीतेमध्ये ओवीरूपाने सांगितलेले ४१ अध्याय असून, ५ अध्यायाचे एक असे आठ पंचक आहेत. व शेवटच्या ४१ व्या अध्यायात ग्रंथमहिमा सांगितला आहे.

ग्रामगीतेतील आठ पंचक :-

१. सद्धर्म मंथन पंचक :-
यात देव, धर्म, आश्रम, संसार, परमार्थ आणि वर्णव्यवस्था यावर भाष्य केले आहे.
२. लोकवशीकरण पंचक :-
संसर्ग-प्रभाव, आचार, प्राबल्य, प्रचार, महिमा, सेवासामर्थ्य, संघटना शक्ती याचा विचार केला आहे.
३. ग्रामनिर्माण पंचक :-
ग्रामशुद्धी, ग्रामकला, ग्रामरक्षण, ग्रामआरोग्य, गोवंश सुधार असे विचार मांडले आहेत.
४. दृष्टीपरिवर्तन पंचक :-
वेष-वैभव, गरीबी-श्रीमंती, श्रमसंपत्ती, जीवन-शिक्षण, महिल्लोन्नती असे विचार मांडले आहेत.
५. संस्कार शोधक पंचक :-
वैवाहिक जीवन, अंत्यसंस्कार, सणोत्सव, यात्रामेळे, देवदेवळे यांचा सेमावेश आहे.
६. प्रेमधर्मस्थापन पंचक :-
मूर्ती-उपासना, सामुदायिक प्रार्थना, प्रार्थना आणि विश्वधर्म, दलितसेवा, भजन प्रभाव असा आहे.
७. देवत्व साधन पंचक :-
संत चमत्कार, संतस्वरूप, अवतार कार्य, प्रारब्धवाद, प्रयत्नप्रभाव यावर विचार व्यक्त केले आहेत.

आदर्श जीवन पंचक :-

जीवनकला, आत्मानुभव, ग्रामकुटूंब, भू-वैकुण्ठ, ग्रंथाध्ययन यांचा विचार आहे.

अशी ही आठ पंचके म्हणजे ग्रामजीवनाच्या विकास संकल्पनेतील अष्टमहासिद्धीच मानली जातात.

या आठ पंचकातून विश्लेषित केलेल्या ग्रामगीतेचे सार-सर्वस्व थोडक्यात मांडायचे तर ते पुढीलप्रमाणे आहे.

“परमेश्वर हा सर्वत्रच असून मानवाची उन्नती ही सर्वोच्च ईश्वरशक्ती होय, म्हणून नव्या पिढीवर संस्कार करताना परंपरांचे ओझे त्यांच्यावर न लादता गावाची अमूलाग्र प्रगती साध्य करणाऱ्या गोष्टींचे संस्कार त्यांच्यावर करा. देव आणि धर्म यांच्यावरील अंधश्रद्धेमुळे माणसे कमजोर, अज्ञानी होऊन लयास जात आहेत. आपल्यातील हुशारी, चातुर्य आणि बुद्धिमत्ता ही केवळ आपल्याच आनंदासाठी वापरणे योग्य नाही तर, आपल्या गावाच्या विकासासाठी या गुणांचा वापर केला पाहिजे”. इति राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज.

ग्रामसुधारणेसाठी गावचे कार्यकर्ते, प्रचारक, सेवक, शेतकरी, पुढारी, सामान्य स्त्री-पुरुष, युवक या सर्वांचीच काही विशिष्ट जबाबदारी आहे. आणि प्रत्येकाने ती स्वीकारली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे. सहकार्याच्या बळावर सारेजण आपल्या ग्रामधर्माची सुधारणा करू शकतात यावर त्यांचा अधिक विश्वास आहे.

तसेच ग्रामविकास हा संपूर्ण शिक्षणव्यवस्थेवर अधिक अवलंबून असतो, ही त्यांची धारणा असल्याने तुकडोजींनी ग्रामगीतेतून शिक्षणविषयक तत्वज्ञान मांडले आहे. शिक्षणातून ग्रामविकास, ग्रामीण सुधारणा अधिक होत असतात, यासाठी प्रत्येकाने शिक्षण घेतले पाहिजे. शिक्षणाचा उपयोग व्यावहारिक जीवनात झाला पाहिजे. शिक्षण हे जीवनाभिमुख असले पाहिजे. यासाठी ते म्हणतात,

ऐसे जीवन आणि शिक्षण । याचे साधावे गठबंधन । प्रथमपासूनची सर्वांगीण । शिक्षण द्यावे तारतम्ये ॥

अ. १९ ओ. ६५

राष्ट्रासंतांनी ग्रामविकासासाठी शिक्षणसंस्था व शिक्षक, विद्यार्थी हे घटक महत्वाचे मानले आहेत. शाळेत चांगले पोषक वातावरण असते की गावचे बालधन असणारी मुले योग्य आकाराला येऊन शाळेतूनच समाजसुधारक निर्माण होतील व ते ग्रामीण जीवनाचा कायापालट करतील. यासाठी ते ग्रामगीतेत म्हणतात,

शिक्षक -

ओळखोनी गावची जबाबदारी । शिक्षक जिवाळ्याने काम करी ॥
तरीच गाव होय स्वर्गपुरी । न पडे जरवर कोणाची ॥ अ.१९ ओ.५६

विद्यार्थी -

या कोवळ्या कळ्यामाजी । लपले ज्ञानेश्वर रविंद्र शिवाजी ॥
विकसता प्रगटतील समाजी । शेकडो महापुरुष ॥ अ.१९ ओ. ७६

शिक्षणसंस्था -

पाठशाळा असावी सुंदर । जे मुले मुली होती साक्षर ॥
काम करावयाची । शिकती जेथे तत्पर ॥ अ.१९ ओ.५९

या शिवाय राष्ट्रासंतांनी ग्रामविकासासाठी ग्रामगीतेतून स्त्री-शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, धार्मिक शिक्षण व नैतिकमूल्यांचे शिक्षण यावरही अधिक भर दिला आहे.

स्त्री शिक्षण :-

जिच्या हाती पाळण्याची दोरी । तीच जगाचे उध्दरी ।
ऐसी वर्णीलती मातेची थोरी । शेकडो गुरूहूनही ॥ अ.२० ओ. ३

मुलींना साक्षर बनविले की, ती स्वतःबरोबरच इतरांचाही विकास करू शकते. यासाठी स्त्री-पुरुष समानता, सक्षमता सारख्याच प्रमाणात विकसित करणे आवश्यक असल्याने ते ग्रामगीतेत म्हणतात की,

म्हणोनी रथाची दोन्ही चाके । मजबुत करावी कातोनी सारखे ।
तरीच संसारगाडी सुखे । सुखावेल ग्रामजीवनाची ॥ अ.२० ओ. ११०

व्यावसायिक शिक्षण :-

राष्ट्रासंतांनी ग्रामविकासासाठी जीवनाच्या गरजा पूर्ण करणारे व्यावसायिक शिक्षण महत्वाचे मानले आहे. शिक्षणाच्या सहाय्याने उपजीवीकेचे साधन प्राप्त करता यावे यासाठी ते म्हणतात,

जीवनाच्या गरजा संपूर्ण । निर्वाहाचे एकेक साधन
संबंधित विषयाचे समग्र ज्ञान । यांचा अंतर्भाव शिक्षणी ॥

धार्मिक शिक्षण :-

राष्ट्रासंतांनी गावोगावी जाऊन भेदाभेदाचा विषय नसणारे धर्माचे विशालपण प्रगट केले आहे. यासाठी ते म्हणतात,
गावोगावी धर्मसमभाव । मग औपचारीक सुखावे विश्व ।

पृथ्वीची लाभेल स्वर्गगौरव । तुकड्या म्हणे ॥ अ.२८ ओ. १०८

नैतिक शिक्षण :-

राष्ट्रासंतांनी नैतिक शिक्षणासाठी धर्माचा आधार न घेता मानवी मूल्यांचे बीजारोपन शिक्षणातून झाले पाहिजे अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे. शिक्षणाद्वारे मुलांच्यात नैतिक मूल्यांची रुजवणूक करून त्यातून सामाजिक मूल्ये विकसित होतात व त्याद्वारे

समाजविकास होत होत संपूर्ण ग्रामजीवन उजळून जाईल. यासाठी त्यांनी ग्रामगीतेतून शैक्षणिक मूल्यांचे संस्कार उत्तमप्रकारे केले आहे. ते पुढील आकृतीद्वारे अभ्यासता येईल.

वरील शैक्षणिक मूल्यांचे ग्रामगीतेतील अध्यायातून ओवीरूपाद्वारे साकारलेले दर्शन पुढीलप्रमाणे आहे.

अध्याय / ओवी	अध्याय / ओवी	मूल्ये
दया, क्षमा, शांती, नम्रता । प्रत्येक जागी प्रामाणिकता सरळपणा आणि प्रेमळता । ही दैवी संपत्ती ॥	अध्याय ७वा, ओवी ३७॥	सद्गुणांचे महत्त्व
करविती नवससायास थोर । देवपूजेचा जोर सोर रेडे, बकरे, कोबडी, घामर । कापिताती अज्ञाने ॥ ' अनिष्ट प्रथा बंद कराय्यात । '	अध्याय १४ वा, ओवी १७॥	अंधश्रद्धा निर्मूलन
घरा-आश्रमाची करावी सफाई । स्वच्छता मार्गी ठायी ठायी ॥ गायी म्हर्शीचे गोठे सर्वही । आरशासारखे करावे ॥	अध्याय १४ वा, ओवी ६१॥	स्वच्छता, साफसफाई
ऐसे ज्या ज्या गावी झाले । समजावे लक्ष्मीचे मन मोहिले । आरोग्याचे राज्य आले । तथा गावी ॥	अध्याय १४ वा, ओवी ६४॥	आरोग्य
स्त्री-पुरुष ही दोन चाके । परस्पर पोषक होता निके । गव नांदेल स्वर्गीय सुखे । तुकड्या म्हणे ॥	अध्याय २१ वा, ओवी १०३॥	स्त्री-पुरुष समानता
समाजी जो पुरुषासी सादर । तैसाची महिलाशी असावा व्यवहार । किंबहुना अधिक त्यांचा विचार । झाला पाहिजे समाजी ॥	अध्याय २० वा, ओवी ७८॥	स्त्री-पुरुष समानता
नका पाहू पंथ भेद । नका उकरू नसते वाद । तेथे शिकावे 'जनी जनार्दन' । हेचि सूत्र ॥	अध्याय २५ वा, ओवी १०९॥	सर्वधर्म समभाव
तेथे भेद का मानावा । कोणीही भजो कोणत्याही देवा । 'भावचि देव' कळता ठेवा । एकचि लाभे सर्वासि ॥	अध्याय २५ वा, ओवी १०९॥	सर्वधर्म समभाव
आपला समाज आपला गाव । अशी भावना विकसित व्हावी । लोकास हळूहळू लावीत जावी । रुची राष्ट्रीयतेची ॥	अध्याय २४ वा, ओवी ७४॥	राष्ट्रीयताची भावना
ग्रामोन्नतीची आयोजने करावी । शक्तिबुद्धीने राष्ट्रीयता भरावी । आपल्या गावाची कीर्ती जावी । दिगंतरी तीर्थाऐसी ॥	अध्याय २४ वा, ओवी ६९॥	राष्ट्रीयताची भावना
ऐशा असतील ज्या वेड्या रीती । त्या काढोनी टाकाव्याप्रवृत्ती । जीवनाचे प्रेम चित्ती । तेचि धन समजावे ॥	अध्याय २१ वा, ओवी ५२॥	वैज्ञानिक दृष्टिकोन
देवासि पाहिजे बलिदान । तो पशू आपला भ्रम अभिमान । गावचे गेल्याविण अज्ञान । सुखी जीवन होई ॥	अध्याय १४ वा, ओवी २०॥	वैज्ञानिक दृष्टिकोन
सर्वांविषयी समभाव । सर्वांभूती वासूदेव । हे जाणे तोचि खरा मानव । सत्य धर्म हाची त्याचा ॥	अध्याय २९ वा, ओवी ३७॥	समभाव
जेथे आपपर भेद नाहि । समन्वयी चित्त आहे ॥	अध्याय २९ वा, ओवी ३८॥	समभाव

सद्गुण जेथे जेथे दिसती । ते उचलून आणावे अनुभवाप्रति ॥ यानेच उन्नत होईल व्यक्ती । जीवन सुधारेल गावचे ॥ त्याचे सुधाराने आचरण । द्यावे लागते नवे वळण । जेणे आपुले करील उध्दरण । इतरा सहायक होऊनी ॥	अध्याय १५ वा, ओवी १० ॥ अध्याय २३ वा, ओवी ३० ॥	चारित्र्य संवर्धन
श्रम करावे आपल्यापरी । जैशी बळ, बुद्धी ज्यापाशी । ओळखोनी श्रमाची प्रतिष्ठा । त्यांनी दावावी कार्यनिष्ठा । श्रमणा-याच्या निवाराने कष्टा । स्वतः श्रम करोनिया ॥	अध्याय १७ वा, ओवी ७९ ॥	श्रम प्रतिष्ठा
मानव हेचि आपुले नाम । मग स्वधर्म म्हणजे मानव धर्म । हे तरी ध्यानी घ्या सत्य वर्म । हेचि कार्य आपुले ॥	अध्याय २९ वा, ओवी २८ ॥	स्वधर्म-मानव धर्म
क्षण एक चुको न द्यावे । प्रयत्नांसी दूरदृष्टीने जपावे । प्रयत्नही सर्वांगीण व्हावे । सर्व सुखे भोगावया ॥ आपुले प्रयत्नाचे सरस करावे । केले तरी करीतची रहावे । थोडे उणे होऊ न द्यावे । सर्व सुखे भोगावया ॥	अध्याय ३५ वा, ओवी ७६ ॥ अध्याय ३५ वा, ओवी ७५ ॥	प्रयत्नवाद
झाडे दिसती ओळीत बध्द । सरळ, सुंदर हिरवी शुध्द । घरमालकची करी खुद । काम आपल्या हातांनी ॥ घराभोवती बाग केली । सांडपाण्यावरी झाडे वाढली । फळाफुलांची रोपे, वेली । भाजीपाला नित्याचा ॥ सडकांचीया दुतर्फा छान । सर्वांनी करावे वृक्षारोपन । ढोले ठेवावे मधमधातून । कचरा त्यात टाकावया ॥	अध्याय १३ वा, ओवी ४२ ॥ अध्याय १३ वा, ओवी ४३ ॥ अध्याय १३ वा, ओवी ७१ ॥	पर्यावरण संरक्षण
सर्व विश्वची माझे घर । ऐसे बोलिले संत ज्ञानेश्वर । त्याचे प्रात्यक्षिक हे सुंदर । करावे ग्राम आपुले ॥ सर्वांमाजी एकवी भाव । आकुंचित न व्हावा मानव । सामुदायिक वृत्तीने करावे सर्व । विश्वचि सुखी ॥	अध्याय ३८ वा, ओवी ४८ ॥ अध्याय ३८ वा, ओवी १९ ॥	वैश्विक एकात्मता

संत तुकडोजींनी वरीलप्रमाणे ग्रामीण विकासाच्या उन्नतीसाठी जीवन मूल्यांची रुजवणूक आपल्या ग्रामगीतेतून केली आहे. ग्रामीण भागातील गरीबी, अंधश्रद्धा, सामाजिक विषमता, स्त्री-दास्य, व्यसन, अज्ञान या समस्यांवर वरील नैतिक मूल्यांच्या आधारे उपाययोजना सुचवून संपूर्ण ग्रामजीवनात जनजागरण, मतपरिवर्तन केले.

ग्रामीण विकासाबाबत राष्ट्रसंतांचे योगदान :-

थोडक्यात आपल्या 'ग्रामगीता' या काव्यग्रंथातून राष्ट्रसंतांनी ग्रामीण विकासाबाबत केलेले कार्य बहुआयामी आहे. धर्म, जाती, समाज अशा कोणत्याही बंधनास न मानता मानव कल्याणासाठी ग्रामगीतेतून समाजप्रबोधन केले. भेदभावविरहीत समाजाची संकल्पना स्पष्ट केली. ग्रामोन्नतीसाठी अहोरात्र झटले. त्यांच्या ग्रामगीतेचा प्रवास व्यक्ती, मानव, कुटूंब, समाज, देश, राष्ट्र व विश्व असा स्वपासून विश्वापर्यंत विकसीत झाला आहे.

आजच्या नवतरुण पिढीच्या नजरेत ही ग्रामगीता आली तर आपल्या आधीच्या पिढीने आपल्याला काय काय करायला प्रेरित केले आहे याची जाणीव होईल. ग्रामसमाज जागरण व ग्रामविकास या ध्येयांनी झपाटलेले त्यांचे विचार या नवतरुणांसाठी आजही फार गरजेचे तसेच संयुक्तिक आहेत.

आधुनिक भारताच्या निर्मितीच्या पुढील वाटचालीत ग्रामीण व्यक्तित्वापासून विश्वात्मकतेपर्यंत विश्वशांतीच्या दृष्टीने विकासाचा चढविलेला आलेख पाहून त्यांच्या या योगदानाचे उपयोजन कसे करता येईल, यासाठी त्यांची संपूर्ण ग्रामगीता अभ्यासणे आवश्यक आहे.

शासकीय योजना आणि ग्रामीण विकास : भारत निर्माण योजनेचा विशेष अभ्यास

डॉ. सरला आप्पासाहेब आरबोळे,
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज.

प्रस्तावना :

भारत देश हा प्रचंड लोकसंख्या असलेला देश असून देशाची जास्तीत जास्त लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण विकास हा आपल्या देशाच्या दृष्टीने अत्यंत जिवाळ्याचा विषय आहे. याचे कारण असे की, आपल्या देशाचा विकास खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकासाशी निगडित आहे. भारत हा खेड्यांनी मिळून बनलेला देश आहे. सन २००१ च्या जनगणनेप्रमाणे देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७२.२% लोक ग्रामीण भागात वास्तव्य करत आहेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ग्रामीण समुदायाच्या विकासाचे गांभीर्य आणि महत्त्व सरकारने ओळखले होते. ग्रामीण भागाकडे दुर्लक्ष करून देशाचा विकास साधणे अशक्य आहे ही गोष्ट तत्कालीन नेत्यांच्या लक्षात आली म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि महात्मा गांधी यांनी ग्रामीण विकासावर अधिक भर दिला. गांधीजींचे स्पष्ट मत होते की, “भारत हा खेड्यांचा देश आहे”. जोपर्यंत खेड्यांना लक्षात घेऊन योजना राबविल्या जात नाहीत तोपर्यंत खेड्यांचा विकास होऊ शकणार नाही. म. गांधीजींच्या या विचारानुसार भारतीय राज्यघटनेत ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी पंचायतीच्या स्थापनेची तरतुद करण्यात आली आहे.

संशोधन पद्धती :

सदर शोधनिबंधात वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. तसेच दुय्यम स्त्रोतांच्या आधारे तथ्य संकलन करून निष्कर्ष मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. द्वितीयक तथ्य संकलन हे विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, शासकीय अहवाल इ. माध्यमातून केले आहे.

संशोनाची उद्दिष्टे :

१. ग्रामीण विकासाचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.
२. ग्रामीण विकास योजनांचा आढावा घेणे.
३. ग्रामीण विकास योजनेतील भारत निर्माण योजनेचे सविस्तर अध्ययन करणे.

ग्रामीण विकासाचा अर्थ :

‘ग्रामीण जनतेच्या समस्यांचे निराकरण करून ग्रामीण समाजाची सर्वांगीण प्रगती घडवून आणणे म्हणजे ‘ग्रामीण विकास’ होय.’ त्याकरिता ग्रामीण समाजातील उपलब्ध भौतिक व मानवी साधनसंपत्तीचा पुरेपूर उपयोग कसा करून घेता येईल याचा विचार होणे आवश्यक ठरते. तसेच ग्रामीण समाजातील सर्वसामान्य जनता हीच ग्रामीण विकासाचा केंद्रबिंदू असली पाहिजे याचे भान ठेवणेही तितकेच महत्वाचे ठरते.

ग्रामीण विकासाची वैशिष्ट्ये :

१. ग्रामीण विकास ही सार्वत्रिक स्वरूपाची प्रक्रिया आहे.
२. ग्रामीण विकास ही ग्रामीण लोकांचा, सर्वांगीण विकास घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे.
३. ग्रामीण विकासात विशिष्ट समूहाच्या, गरीबांच्या विकासावर विशेष भर दिला जातो.
४. ग्रामीण विकासात लोकांचा सहभाग अभिप्रेत आहे.
५. ग्रामीण विकास ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे.
६. ग्रामीण विकास हे देशाच्या विकासाचे अविभाज्य अंग आहे.
७. ग्रामीण विकासात शासनाचा पुढाकार असतो.

ग्रामीण लोकांतील शक्तींचा व क्षमतांचा विकास करून त्यांच्या सहभाद्वारे त्यांच्या जीवनाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, अशा सर्व पैलूंचा समतोल विकास साधून त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे हे ग्रामीण विकासातील मध्यवर्ती उद्दिष्ट आहे.

भारतातील ग्रामीण विकास योजनांची उत्क्रांती (स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड) :

भारतात प्राचीन काळापासून खेडी म्हणजेच ग्रामीण समाज अस्तित्वात आहे. तथापि ग्रामीण विकास ही संकल्पना मात्र अलीकडील काळात उदयास आलेली आहे. ब्रिटीश सत्तेने ग्रामीण समाज, शेती व्यवसायाकडे अत्यंत दुर्लक्ष केले. औद्योगिकरण, नागरीकरण, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था इ. मुळे खेड्यातील ग्रामोद्योग व हस्तउद्योग मोडकळीस आले. या सर्वांचा परिणाम म्हणून ग्रामीण समाजात दारिद्र्य, बेकरी, अज्ञान, अनारोग्य इ. गंभीर समस्या उद्भवल्या. त्यामुळे काही ब्रिटीश अधिकारी, रविंद्रनाथ टागोर आणि महात्मा गांधीसारखे तत्कालीन राजकारणी व सामाजिक कार्यकर्ते, सामाजिक विचारवंत इत्यादींचे लक्ष ग्रामीण समस्येकडे वेधले. ग्रामीण समस्यांची सोडवणूक करून ग्रामीण लोकांच्या जीवनात

सुधासणा करण्यासाठी काही कार्यक्रम, उपक्रम व योजना सुरू करण्यास प्रारंभ झाला. अशा प्रकारे भारतात ग्रामीण विकास योजनांचा प्रारंभ झाला.

ब्रिटीश राजवटीत काही ब्रिटीश अधिकारी, समाजसुधारक व सामाजिक कार्यकर्ते यांनी ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना सुरू केल्या त्यामध्ये महात्मा गांधीजींची सेवाग्राम योजना (१९२०), रविंद्रनाथ टागोरांची श्रीनिकेतन योजना (१९२१), सयाजीराव गायकवाड यांची बडोदा योजना (१८९०) आणि एफ. एल. ब्रेन या ब्रिटीश अधिकार्याने सुरू केलेली गुरगाव योजना या विविध योजनांतर्गत शेती, ग्रामोद्योग, लघुउद्योग, वाहतूक, शिक्षण, आरोग्य इ. क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्याचे कार्यक्रम राबविण्यात आले. या विविध योजनांनी अनेक बाबतीत चांगले कार्य केले. पण त्यापैकी काही योजना अल्पकाळ टिकल्या तसेच त्यांना अपेक्षित यशही मिळाले नाही. कारण त्यांच्या मार्गात पुरेशा आर्थिक निधींचा अभाव, अनुभवी व प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता शासकीय मदतीचा व पाठिंब्याचा अभाव इ. अडथळे होते.

भारतातील ग्रामीण विकास योजना (स्वातंत्र्योत्तर कालखंड) :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ग्रामीण भागातील दारिद्र्यतेच्या अनुषंगाने दारिद्र्य निर्मुलनार्थ नियोजित आर्थिक विकासाचे धोरण पंचवार्षिक माध्यमातून आखण्यात आले. या अनुषंगानेच १९५२ मध्ये सामुदायिक विकास कार्यक्रमाचा प्रारंभ करण्यात आला. ही बाब ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण होती. ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध करून देणे, दारिद्र्य दूर करणे या हेतूने शासनाचे रोजगार हमी योजना, अल्पभूधारक विकास संस्था (SFDA) सिमांत शेतकरी विकास संस्था (MFALA), दुष्काळप्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (DPAP) इ. सारखे कार्यक्रम हाती घेवून दारिद्र्य दूर करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले. हे प्रयत्न करूनही खेड्यातील ४०% पर्यंतची कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली राहिली. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व बेकारी दूर करण्याच्या दृष्टीने या विविध कार्यक्रमाऐवजी संपूर्ण देशांतर्गत एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम राबवून उत्पादन, रोजगार, आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण, व्यापार व वीज पुरवठ्यासारखे कार्यक्रम एकत्रित करून ग्रामीण व्यक्तींच्या सामाजिक, आर्थिक जीवनात सुधारणा घडवून आणता येवू शकेल असा विचार पुढे आला.

भारत निर्माण योजना :

केंद्रात सत्तेवर असलेल्या मनमोहनसिंग यांच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त आघाडी सरकारने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी भारत निर्माण योजना हा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम सुरू केला. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पंचवार्षिक योजना तसेच इतर अनेक विकास योजना आखून शासनाने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी पावले उचलली, परंतु हजारो कोटी रुपये खर्च करूनही ग्रामीण भागातील मोठी लोकसंख्या आजही दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत आहे. या जनतेच्या विकासासाठी भारत निर्माण योजना हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला आहे. सध्या सुरू असलेल्या ग्रामीण भागातील विकास योजनांना पूरक असा हा कार्यक्रम असला तरी तो वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. ग्रामीण भागाला स्वावलंबी बनविणे हे या योजनेचे ध्येय आहे.

विकासासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागात निर्माण करून त्याद्वारे गावकऱ्यांना प्रगतीच्या वाटा खुल्या करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. यासाठी सहा पायाभूत सुविधांची निवड करण्यात आली आहे. त्या पूर्ण करण्यासाठी कालबद्ध कार्यक्रम आखण्यात आला आहे.

ग्रामीण निवारा :

अन्न, वस्त्र, निवारा या सर्वसामान्यांच्या अत्यंत प्राथमिक गरजा आहेत. भारत निर्माण योजनेत ग्रामीण भागातील गरीबातल्या गरीब माणसास राहण्यासाठी घर उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. यासाठी देशभरात ६० लाख घरे २००९ पर्यंत बांधण्याचे उद्दिष्ट आहे. घरनिर्मितीच्या खर्चाच्या ७५ टक्के भाग हा केंद्र शासन अनुदानाच्या स्वरूपात देणार आहे. उर्वरित २५ टक्के भार राज्य शासन उचलणार आहे. ज्या भागात बेघरांची संख्या अधिक आहे तेथे घर बांधण्यास प्राधान्य देण्यात येत आहे. ही योजना फक्त दारिद्र्यरेषेखालील जनतेसाठी असून घराचे वापट झाल्यानंतर ते घर महिलेच्या नावावर करण्यात येणार आहे. घर वाटप करताना अनुसूचित जाती/जमातीच्या लोकांना प्राधान्य देण्यात येणार आहे.

विकासकामांमुळे विस्थापित झालेल्या गरीबांना देखील घरे बांधताना प्राधान्य देण्यात येते. प्रत्येक घरामागे २५,०००/- रुपयाचे अर्थसहाय्य देण्यात येते. तर दुर्गम भागात हे सहाय्य २७,०००/- रुपये इतके देण्यात येते. इंदिरा आवास योजनेतील घरांच्या डागडुजीसाठी देखली अर्थसहाय्य देण्यात येते. शौचालय आणि सांडपाणी व्यवस्थेसह घराचा नकाशा आणि बांधणी लाभार्थीच्या पसंतीनुसार करण्याची सुविधा या योजनेत आहे. पूर, भूकंप यांसारख्या संकटांचा सामना करण्यासाठी या योजनेतील पाच टक्के रक्कम राखून ठेवण्यात येते. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदारी जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा आणि पंचायत समितीकडे आहे.

बारमाही ग्रामीण रस्ते :

रस्ता हा विकासासाठी आवश्यक असलेली अत्यंत महत्वाची पायाभूत सुविधा आहे. विकासाचा वेग हा नेहमी दळणवळणावर अवलंबून असतो. परंतु आजही अनेक गावे रस्त्यासारख्या प्राथमिक सोयीपासून वंचित आहेत. त्यामुळेच भारत निर्माण योजनेत रस्ते बांधणीस प्राधान्य देण्यात आले आहे. रस्ते बांधणीमुळे ग्रामीण भागात उद्योगधंद्यांची निर्मिती होऊन या भागातील जनतेचा शहराकडे जाण्यास लोंढा थांबेल आणि गावांच्या विकासाचा चालना मिळेल अशी आशा आहे. या योजनेअंतर्गत एक हजार वस्तीची सर्व गावे पक्क्या रस्त्याने एकमेकांशी जोडली जाणार आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागात दळणवळणाची सोय उपलब्ध होणार आहे. डोंगराळ भागासाठी लोकसंख्येची मर्यादा एक हजार वरून पाचशे करण्यात आली आहे. हा संपूर्ण प्रकल्प केंद्र शासनाच्या शंभर टक्के अर्थसहाय्यातून होत असून त्याची अंमलबजावणी केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालयातर्फे करण्यात येत आहे.

ग्रामीण भागाचे विद्युतीकरण :

विकासासाठी वीज ही अत्यावश्यक आहे. निवास, शेती आणि उद्योगासाठी वीज गरजेची आहे. वीजेशिवाय विकासाचे स्वप्न पूर्ण करणे अशक्यच आहे. आजही अनेक गावांमध्ये वीज पोहचलेली नाही. अशा गावांमध्ये वीज देणे हे भारत निर्माण योजनेचे ध्येय आहे. गावातील शाळा, आरोग्यकेंद्र, ग्रामीण रुग्णालय, दवाखाने, समाजकेंद्रांना वीज पुरविण्याबरोबरच ज्या घरांना वीजेचा जोड नाही त्यांना तो देण्याचे उद्दिष्टय

आहे. दलित, मागासवर्गीय आणि दुर्बल घटकांना वीजजोडासाठी प्राधान्य दिले जाणार आहे. दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना वीजजोड देताना शंभर टक्के भांडवली खर्च आणि प्रत्येक जोडणीसाठी दीड हजार रुपये इतके अर्थसहाय्य देण्यात येणार आहे.

दूरध्वनी सेवा :

विकासप्रक्रियेत जलद संपर्कसेवा फार महत्वाची भूमिका निभावते. देशातील प्रत्येक गावात अशी संपर्कयंत्रणा उभी राहिल्यास ग्रामीण भागातील दळणवळण, उद्योगधंदे वाढून विकासाची प्रक्रिया वेग घेईल, या उद्देशाने केंद्र शासनाने ग्रामीण भागात दूरध्वनी सेवा देण्यासाठी पावले उचलली आहेत. भारत निर्माण योजनेत दूरध्वनी सेवेस प्राधान्य दिले आहे.

आज घडीस शहरी आणि ग्रामीण भागाची तुलना केल्यास दूरध्वनी सेवेबाबत फार मोठी विषमता असल्याचे दिसून येते. विकासप्रक्रियेतील हा अडथळा दूर करण्यासाठी केंद्र शासनाने प्रयत्न सुरू केले आहेत. त्यानुसार सर्व गावांमध्ये सार्वजनिक टेलिफोन सेवा सुरू करण्यात येणार आहे. या गावांमध्ये घराघरांमध्ये ही टेलिफोन सुविधा देण्यास प्राधान्य देण्यात आले आहे. गावांना जास्तीत जास्त दर्जेदार टेलिफोन सुविधा पुरविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

ग्रामीण पेयजल योजना :

मानवजातीच्या सर्वांगीण विकासासाठी पिण्याचे शुद्ध पाणी ही सर्वाधिक अत्यावश्यक असलेली पायाभूत सुविधा आहे. ग्रामीण भागात निर्माण झालेला आरोग्याचा प्रश्न हा बहुतांशी अशुद्ध पाण्यामुळे निर्माण झाला असल्यामुळे ग्रामीण पेयजल पुरवठा कार्यक्रमाचा समावेश भारत निर्माण योजनेत करण्यात आला आहे.

या कार्यक्रमांतर्गत ज्या वाड्यावस्त्यांना अजिबात पाणी मिळत नाही त्यांना प्राधान्याने शुद्ध पाणी पुरविले जाणार आहे. गावातील सर्व शाळांनाही शुद्ध पाणी पुरविले जाणार आहे. वाड्या, वस्त्या आणि गावांमध्ये दर २५० व्यक्तींसाठी सार्वजनिक नळ अगर हातपंपाची सोय करण्यात येणार आहे. या योजनेमुळे दरडोई ४० लिटर शुद्ध पाणी पुरविण्याचा संकल्प आहे.

सिंचनाची सुविधा :

भारताच्या लोकसंख्येचा मोठा भाग हा आजही शेतीवर अवलंबून आहे. परंतु आपली शेती ही मान्सूनवर अवलंबून आहे. सिंचनाच्या सोयी अजूनही म्हणाव्या तशा निर्माण झालेल्या नाहीत. शेतीच्या विकासासाठी शाश्वत सिंचनाच्या सोयी निर्माण करण्याच्या दृष्टीने केंद्राने पावले उचलली आहेत. उपलब्ध सिंचन व्यवस्थेत सुधारणा करणे, मध्यम व लघुसिंचना प्रकल्प पूर्ण करणे, भूगर्भातील जलसाठ्याचा वापर करून शेतजमिनीला सिंचनाची सुविधा पुरवणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट्य आहे. केंद्र आणि राज्य शासन संयुक्तपणे यासाठी प्रयत्न करित आहेत. या प्रकल्पांमुळे महाराष्ट्रातील ८ लाख हेक्टर जमिनीस सिंचनाची सुविधा मिळणार आहे.

अशा प्रकारे भारत निर्माण योजनांतर्गत पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागात पोचविण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

निष्कर्ष :

१. विकासासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधा निर्माण करून त्याद्वारे प्रगतीच्या वाटा उपलब्ध होण्यास मदत झाली.
२. या योजनेद्वारे ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत झाली.
३. या योजनेद्वारे ग्रामीण भागाला स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयत्न आहे.

सारांश :

ग्रामीण विकासासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक योजना राबविल्या आहेत. यापैकी भारत निर्माण योजना ही एक अतिशय चांगली योजना ग्रामीण भागाला पायाभूत सुविधा देणारी महत्वाकांक्षी योजना असून या योजनेमुळे ग्रामीण भागाचा विकास होवून खेड्याचा चेहरा मोहरा बदललेला दिसून येतो. ही योजना ग्रामीण भागातील लोकांसाठी एक वरदान ठरलेली आहे असे म्हंटले तर वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ सूची :

१. Rural Sociology, :S.L. Doshi & P.C. Jai, Jaipur & New Delhi Rawat Publications
२. भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, : डॉ. दिलीप खैरनार, विद्या बुक्त पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
३. मानव संसाधन विकास, : के. सागर व प्रा. व्ही. बी. पाटील, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे.
४. ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन: गंगाधर कराळे, श्री. मंगेश प्रकाशन, पुणे
५. ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र : डॉ. प्रदीप आगलावे, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
६. नागरीकांसाठी केंद्र व राज्यशासनाच्या विकास योजना : मनोज पाटील, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, पुणे
७. विकासाच्या वाटा : शासकीय योजनांची माहितीपुस्तिका
८. लोकराज्य : संपादक-विजय नाहटा
९. पावनखिंड, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा विशेषांक : श्री. अविनाश सुभेदार

राजकीय सत्तेच्या विकेंद्रीकरणातून ग्राम विकासाचे एक साधन : पंचायतराज**प्रा.प्रविण प्रकाश डांगे**

सहाय्यक प्राध्यापक, (अर्थशास्त्र)

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी, जि.कोल्हापूर

गोषवारा

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर कृषी आधारित ग्रामीण समाजाला सर्वार्थाने सक्षम बनविण्यासाठी पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून राजसत्तेचे विकेंद्रीकरण करून ग्रामीण जनतेच्या राजकीय निर्णय, स्थानिक प्रश्न संदर्भात निर्णय हे प्रश्न स्थानिक पातळीवरच सुटावेत यासाठी पंचायतराज सुरु झाले.

जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरणाच्या नव्या व्यवस्थेत विकास शहरापुरताच केंद्रीभूत राहू नये. कारण आजही ग्रामीण भारत हा अर्थव्यवस्थेचा, समाजव्यवस्थेचा कणा आहे. भारत विरुद्ध इंडिया अशी शरद जोशी प्रणित संकल्पनांची प्रचिती येवू नये व भारताचे समाजवादी, लोकशाहीवादी, धर्मनिरपेक्ष स्वरूप टिकून रहावे म्हणून पंचायतराजची आवश्यकता आहे. यालाच महात्मा गांधींनी ग्रामस्वराज तर विनोबा भावे यांनी ग्रामसभा व पं.नेहरूंनी पंचायतराज असे संबोधले आहे.

भारताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर म.गांधीप्रणित ग्रामविकास साध्य करण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेला योग्य असणारे राजकीय सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून स्थानिक भागाचा विकास करण्यासाठी स्थानिकांनाच निर्णय घेण्याचा अधिकार देवून जिल्हा परिषद, पंचायत समिती ग्रामपंचायत असे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून शाश्वत विकासाचे साधन म्हणून आपण १९५७ पासून पंचायतराज व्यवस्थेचा स्वीकार केला आहे. या संदर्भात म.गांधीजींचे पुढील विधान यावर अधिक प्रकाश टाकते.

‘The center of power now is in Delhi or in Calcutta and Bombay in the big cities. I would give it distributed among the seven hundred thousand villages of India.’

म.गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य हे स्वप्न पंडित नेहरूंच्या प्रयत्नांनी आणि बलवंतराय मेहतांच्या शिफारशीने पंचायतराज या स्वरूपात अस्तित्वात येवून विकासासाठी कार्यरत आहे

नॅशनल कॉन्फरन्स इन कर्मवीर हिरे महाविद्यालय दि. १५ फेब्रुवारी २०२० करिता शोधनिबंध.

प्रस्तावना

भारताला १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. पंडित नेहरूंनी स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर पहिल्याच भाषणात आपण नियतीशी करार केला असून खंडप्राय अशा देशाचा विकास करण्यासाठी व गांधींच्या विचारसरणीतील भारत घडविण्यासाठी आपण कटिबद्ध आहोत अशी भूमिका मांडली. त्यातूनच पुढे १९५१ पासून नियाजान मंडळ स्थापना, १९५२ मध्ये राष्ट्रीय विकास परिषद स्थापना, २ ऑक्टोबर १९५२ पासून सामुहिक विकास कार्यक्रम २ ऑक्टोबर १९५३ मध्ये राष्ट्रीय विस्तार सेवा असे कार्यक्रम वरील हेतू साध्य करण्यासाठी सुरु करण्यात आले

याचाच एक भाग म्हणून भारतातील लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी गुजरातचे माजी मुख्यमंत्री बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समितीचे गठन जानेवारी १९५७ मध्ये करण्यात आले. यात सदस्य म्हणून ठाकूर फुलसिंग, बी.जी. राव, डी.पी.सिंग यांची नियुक्ती होती. २४ नोव्हेंबर १९५७ ला समितीने अहवाल सादर केला व जानेवारी १९५७ मध्ये राष्ट्रीय विकास परिषदेने तो स्वीकारला व ग्राम ते केंद्र यांना एकत्र गुंफण्यासाठी सर्वप्रथम राजस्थानात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेचा स्वीकार करून नागोर येथे पंडित नेहरूंच्या हस्ते या योजनेचे उद्घाटन करण्यात आले. पुढे काळानुसार बदल करून आढावा घेण्यासाठी देशपातळीवर व महाराष्ट्र राज्यात विविध समित्याची नियुक्ती करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याने १९६२ मध्ये पंचायतराज व्यवस्थेचा स्वीकार केला आहे

उद्दिष्ट

१. लोकशाही मार्गाने राजकीय सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून ग्रामविकास साध्य करणे.

संशोधन पद्धती

लोकशाही पद्धतीद्वारे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून ग्राम विकास साध्य करण्यासाठी पंचायतराज या विषयावर उपलब्ध असणाऱ्या दुय्यम सामुग्रीच्या सहाय्याने विषयाचे विश्लेषण व वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करून वरील उद्दिष्ट कसे साध्य केले जाते याचा विचार करण्यात आला आहे.

पंचायतराज राजकीय सत्तेच्या व अधिकाराच्या विकेंद्रीकरणाचे एक साधन

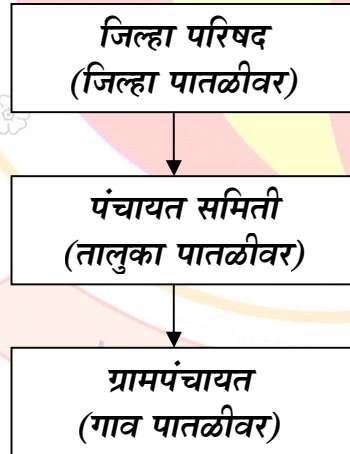
पहिले विकेंद्रीकरण भारतात संविधानातील केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकारे यांच्यातील सत्ता विभाजनाद्वारे झाले होते तर दुसरे विकेंद्रीकरण पंचायतराजच्या माध्यमातून घडून आले

भारतीय संविधानाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून भारतीय संघराज्य निर्माण केले त्याप्रमाणे जिल्हास्तर व त्याखाली तृणमूल स्तरावर (Grass-root-level) पुन्हा एक सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्हावे अशी शिफारस बलवंतराय मेहता समितीद्वारे करण्यात आली.

शासनव्यवस्था एकाच ठिकाणी केंद्रित न होता ती लोकांकडे व त्यांच्या प्रतिनिधीकडे सोपविली पाहिजे. सत्तेची विभागणी लोकशाही तत्त्वावर झाली पाहिजे. यासाठी स्थानिक संस्था स्थापन केल्या पाहिजेत व त्या लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधी चालविल्या पाहिजेत. विकासाची व सुधारणांची सूत्रे त्यांच्याच हातात दिली पाहिजेत. यासाठी अधिकार, सत्ता, पैसा लोकांच्या स्वाधीन करून विकासकार्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. शासनाने फक्त देखरेख करणे, मार्गदर्शन करणे व मोठ्या योजनांची अंमलबजावणी एवढी कामे करावीत इतर कामे पंचायतराज व्यवस्थेवर सोपवावीत. त्यामुळे कामाची गती वाढेल. कार्यक्षमता येईल. स्थानिक गरजेनुसार कामे होतील. तेथील साधनसामग्री वापरली जाईल. वरून योजना लादली जाणार नाही. व घटनेला अभिप्रेत असणारे समाजवादी समाजरचना हे ध्येय साध्य करणेही शक्य होईल.

पंचायतराज व्यवस्था

विकेंद्रीकरणासाठी जिल्हा हा घटक मानून जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद व खेड्यांच्या पातळीवर ग्रामपंचायत या दोन्ही संस्थाना जोडणारी व त्याच्या कामात एकसूत्रीपणा, समन्वय साधण्यासाठी पंचायत समिती कार्य करेल अशी व्यवस्था पंचायतराज व्यवस्थेत निर्माण करण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे-

पंचायत राज व्यवस्था

अशा पद्धतीने पंचायतराजमध्ये त्रिस्तरीय रचना करण्यात आली व लोकशाही पद्धतीने सत्तेचे व अधिकाराचे विकेंद्रीकरण करणे हाच याचा मुख्य हेतू होता. यापाठीमागे सरकारची सत्ता लोकांकडे जावी व लोक प्रतिनिधींनी तयार केलेल्या संस्थांनी ती वापरावी. तसेच जनतेत राजकीय हक्काची जाणीव व्हावी. लोकशाही तत्त्वावर त्यांनी कारभार करावा व लोकशाहीची तत्त्वे स्वतःच आचरणात आणावीत त्यातूनच खरेखुरे व योग्य पुढारीपण निर्माण व्हावे. ही त्यामागची भूमिका होती. असे झाले तरच लोकशाहीचा सर्वात महत्वाचा प्रयोग यशस्वी झाल्यासारखा होईल.

७३ वी घटना दुरुस्ती

ग्रामीण विकास, ग्रामीण रचना व ग्रामीण राजकारण या अनुषंगाने घटनेत ११ वे परिशिष्ट समाविष्ट करण्यात आले. त्यातून लोकशाही विकेंद्रीकरणातून मूळ गाभ्यापर्यंत पोहचविण्याचा अभिनव प्रयोग यामध्ये समाविष्ट आहे. यासाठी राजीव गांधी, व्ही.पी.सिंग, नरसिंहराव या भारताच्या माजी पंतप्रधानांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली.

७३ व्या घटना दुरुस्तीने ग्रामीण भागाच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी खालील विषयाची नोंद करण्यात आली.

१) कृषी आणि कृषी विस्तार २) भूविकास, भूसुधारणा, तुकडेजोड, मृदासंधारण ३) पशुसंवर्धन, दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुटपालन ४) छोटे पाटबंधारे, जलव्यवस्थापन, पाणलोट क्षेत्र विकास ५) मासेमारी ६) सामाजिक वनीकरण आणि शेती वनीकरण ७) किरकोळ जमीन उत्पन्न ८) लघु उद्योग, अन्नप्रक्रिया उद्योगासह ९) खादी उद्योग व कुटिरोद्योग १०) ग्रामीण गृहनिर्माण ११) इंधन व गुरांना चार १२) पिण्याचे पाणी, १३) रस्ते, नाके, पूल, जलवाहातुक, जलमार्ग आणि अन्य दळणवळण साधने १४) ग्रामीण विद्युतीकरण व वितरण १५) अपारंपरिक उर्जा स्रोत १६) दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम १७) प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण १८) तांत्रिक प्रशिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षण १९) प्रौढ शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण २०) ग्रंथालय २१) बाजार व जत्रा २२) सांस्कृतिक कार्यक्रम २३) आरोग्य व स्वच्छता, रुग्णालय, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, दवाखाने २४) कुटुंब कल्याण २५) स्त्रीया व शिशु विकास २६) समाजकल्याण व मतीमंद व्यक्ती कल्याण २७) दुर्बल घटक कल्याण, अनुसूचित जाती जमातीचे कल्याण २८) सामाजिक ठेवींचे जतन २९) सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

वरील विषय पंचायतराज कडे सोपवून महात्मा गांधी प्रणित ग्रामविकासासह सर्वसमावेश विकास पंचायतराजच्या माध्यमातून साध्य करण्याचा प्रयत्नचालू आहे

समारोप

कोणतीही योजना कितीही चांगली असली तरी लोकांचे जोपर्यंत सहकार्य मिळत नाही तोपर्यंत कोणतीही योजना यशस्वी होऊ शकत नाही आणि योजनेत जोपर्यंत लोकांना अभिप्रेत ध्येय असत नाहीत तोपर्यंत लोक सहकार्य करत नाहीत. हा जगभराचा अनुभव आहे. यासाठीच पंचायतराज मध्ये वरील दोष दूर करून मद्दया गावाचा विकास मीच करणार ही भूमिका स्वीकारण्यात आली व त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी चालू आहे.

हीच भूमिका श्री. व्ही.एम.सरकार यांनी पुढील शब्दात व्यक्त केली आहे.

“Panchayat Raj is regarded as the heart of Indian Politics. The health of Indian Democracy depend on its second working. It is the agency of economics, property social progress and political development. It is institutions out as the catchment needs for the discovery of new leaders.”

संदर्भ

१. पंचायत राज्याचा कारभार म्हणजेच शासनाचे विकेंद्रीकरण — श्री. वल्लभ दत्तात्रेय अवचट, ग्रामशिक्षण साहित्य प्रकाशन, १९६२.
२. ग्रामीण विकासाचा मार्ग पंचायतराज — प्रा.भटकर, प्रा.निंबाळकर, प्रा. बोचे, प्रशांत पब्लिकेशन पुनर्मुद्रण २०१६.
३. ग्रामीण समाज — काल, आज आणि उद्या — प्राचार्य संभाजी देसाई, प्रशांत पब्लिकेशन ११ जानेवारी २०१५.
४. पंचायतराज — डॉ.बा.भा.पाटील- प्रशांत पब्लिकेशन — २०१२.
५. पंचायतराज — कार्य-कायदा-योजना-मनोज आवाळे, अनुबंध प्रकाशन, पुणे, जुलै २००७.

ग्रामीण विकासात शासकीय योजनांचे योगदान ; समाजशास्त्रीय विश्लेषण**प्रा. रीना रामचंद्र कांबळे**

समाजशास्त्र विभाग

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

१) प्रस्तावना :-

मानव समाजशील प्राणी आहे. विविध प्रकारच्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी आणि शत्रुंपासून रक्षण करण्यासाठी मानवाला संघटित वस्त्यांमध्ये राहणे भाग पडले. अगदी आदिम काळातील भटक्या अवस्थेत मानवाला शेतीचा शोध लागला आणि स्थिर वस्त्या, समुदाय ग्रामीण समुहाच्या रूपाने उदयाला आले. हे ग्रामीण समुह त्यानंतर हजारो वर्षे मानवाच्या समाजशील जीवनाची व प्रगतीची आधार केंद्रे बनली. ग्रामीण समुदाय हा संपूर्ण मानव जातीत कमी अधिक प्रमाणात आढळतो. आशिया खंडाचा विचार करता दक्षिण-पूर्व आशिया खंडातील बहुसंख्य देश हे ग्राम प्रधान असल्याचे दिसून येते. यात नेपाळ मध्ये (८५.४%), श्रीलंका (७८.८%), बांगलादेश (७६%), मलेशिया (३६.७%), फिलीपिन्स (३९.८) असे ग्रामीण समुदायाचे प्रमाण आहे.

शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था, वाढती लोकसंख्या, गरीबी, बेकारी, दारिद्र्य, निरक्षरता, जातव्यवस्था शैक्षणिक आरोग्य विषयक समस्या, भरण पोषण समस्या ह्या प्रत्येक ग्रामीण समुदायात आपणांस पाहावयास मिळतात. परिणामी ग्रामीण समुदाय विकासाच्या बाबतीत मागे असलेला दिसून येतो. सर्व जगभरात शहर विकासात सातत्य आहे पण ग्रामीण समुदायात याबाबत उदासीनता दिसून येते. जर विकासाशील राष्ट्रांना आपली प्रगती करण्याची असेल तर ग्रामीण विकासावर भर देणे क्रमप्राप्त ठरते. परिणामी आशिया खंडातील देशांनी ग्राम विकास योजनांना विशेष महत्त्व देऊन विविध कल्याणकारी योजना राबवल्या जात आहे.

आशिया खंडातील बहुसंख्य देशांपैकी भारत हा प्रामुख्याने खेड्यांचा देश आहे. २०११ च जनगणनेनुसार ८३.३ करोड लोक म्हणजे ६९% लोक ग्रामीण भागात वास्तव्य करीत आहे. जर देशाचा विकास साध्य करायचा असेल तर ग्रामीण विकासांना प्राधान्य दिले पाहिजे. ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचा महत्त्वाचा घटक म्हणजे शासनाने निर्माण केलेल्या वेगवेगळ्या शासकीय योजना तसेच ग्रामीण जनतेचा प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढवा यासाठी अस्तित्वात आलेली त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था, सहकारी संस्था, ग्रामीण अर्थव्यवस्था होय. या घटकांवर ग्रामीण समाजाचे भविष्य अवलंबून आहे त्यातूनच ग्रामीण विकास योजनांची निर्मिती झाली. ग्रामीण समाजाचा विकास करण्यासाठी शासनाने विविध ग्रामीण विकास योजना राबविण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला. या योजनांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण प्रस्तुत शोध निबंधात करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

२) अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

- २.१) ग्रामीण विकास ही संकल्पना अभ्यासणे.
- २.२) ग्रामीण विकासासाठी शासनाने राबवलेल्या विविध योजनांचा आढावा घेणे.
- २.३) शासकीय योजनांची ग्रामीण विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

३) गृहीतके :- शासनाच्या योजनांमुळे ग्रामीण समुदायाच्या सर्वांगीण विकासात वृद्धी होत आहे.**४) संशोधन पद्धती :-**

प्रस्तुत शोध निबंधात दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यात पुस्तके, मासिके, नितकालिके, नेट, इंटरनेट इत्यादींचा समावेश करण्यात आला आहे.

५) ग्रामीण विकास :-

सुरुवातीच्या कालखंडामध्ये ग्रामीण विकास म्हणजे कृषी विकास असे समजले जात असे. पण कालांतराने ग्रामीण विकासाची संकल्पनात आमुलाग्र बदल झाले. त्यामध्ये कृषी विकासाबरोबर शिक्षण, आरोग्य, नवरोजगार निर्मिती, दळणवळण वाहतुक सोयी याचा समावेश करण्यात आला आहे. थोडक्यात ग्रामीण विकास हा संख्यात्मक आणि गुणात्मक या दोन्ही अर्थाने अभिप्रेत आहे. **जागतिक बँकेच्या** मते ग्रामीण समुहातील विशेषतः गरीब लोकांचा आर्थिक सामाजिक जीवनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी निश्चित केलेली रणनीती होय. **ए. आर. पटेल-** ग्रामीण भागातील लोकांचा आणि परिसराचा झालेला विकास म्हणजे ग्रामीण विकास होय. शेती, पाणी पुरवठा, आरोग्य, शिक्षण इत्यादींचा संपूर्ण बाबींचा एकत्रितरित्या विकास म्हणजे ग्रामीण विकास होय. **रॉबर्ट चेंबर्स-** ग्रामीण विकास म्हणजे समाजातील एका विशिष्ट गटाला विकसित करण्याची युक्ती होय म्हणजेच ग्रामीण भागातील महिला, पुरुष, मुले यांना लागणाऱ्या गोष्टींची पूर्तता होय.

५.१) ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टे :-

- ५.१) ग्रामीण भागातील सामाजिक आणि आर्थिक विकास वाढविणे.
- ५.२) ग्रामीण भागातील वाढीव उत्पादन आणि उत्पादकता साध्य करणे.

- ५.३) कुटीर उद्योग, हस्तउद्योग यांच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट करणे.
५.४) नागरीकरणाच्या प्रकियेवर मर्यादा घालणे.

६) शासनाच्या ग्राम विकास योजना

केंद्र सरकारने राष्ट्राच्या उभारणीसाठी विविध कार्यक्रम तयार केले या कार्यक्रमापैकी एक म्हणजे ग्रामीण विकास योजना होय. भारतातील ग्रामीण जनतेचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विकास करण्याच्या उद्देशाने २ ऑक्टोबर १९५३ पासून सामुहिक विकास कार्यक्रमाला सुरुवात केली. ३ ऑक्टोबर १९५३ मध्ये सामुहिक विकास योजनेला पुरक राष्ट्रीय विस्तार योजना सुरु केली. या योजनेस सुरुवातीस लोकांचे सहकार्य मिळाले पण नंतर सहभाग कमी झाला. १९५५ साली दोन्ही कार्यक्रमांच्या अपयशाबद्दल संसदेत चर्चा झाली. सामुहिक विकास कार्यक्रमांचे मुल्यमापन करण्यासाठी बलवंतराय मेहता समितीची स्थापना १६ जानेवारी १९५७ रोजी करण्यात आली या समितीने ग्रामीण समुदायाच्या पायाभूत सुविधाना केंद्रस्थानी मानून अनेक शासकीय योजनांची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात झाली. केंद्र व राज्य सरकारने ग्रामीण विकासासंबंधी विविध कार्यक्रम/योजना राबवण्यास सुरुवात केली. त्यातील काही मुख्य योजनांचा आढावा पुढीलप्रमाणे-

६.१) संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

संपूर्ण ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना किमान शंभर दिवस रोजगार पुरविणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश आहे. ग्रामीण भागात सामाजिक व आर्थिक मालमत्ता निर्माण करणे, नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विकास करणे, जल व मृदा संधारण कामांना प्राधान्य देणे तसेच या योजनेअंतर्गत मजुराला किमान वेतनाची हमी दिली आहे. या योजनेद्वारे मृदा व जलसंधारणाच्या कामांना प्राधान्य देणे, सामाजिक वनीकरण, वनीकरण लघु सिंचनाची कामे भुगर्भातील पाण्याची पातळी वाढविणे, बंधारे पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरी, जलस्त्रोत बळकट करणे, वृक्ष लागवड, फलोत्पादन इत्यादी प्रकारची कामे केली जातात.

६.२) इंदिरा गांधी निराधार व भूमिहीन शेतमजूर महिला अनुदान योजना

या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील निराधार व भूमिहीन असलेल्या शेतमजूर महिलांना या योजनेअंतर्गत ४५०/- रुपयाचे अर्थसाहाय्य दिले जाते. यासाठी संबंधित महिलेचे व ६० ते ६५ वर्षांच्या दरम्यान असावे. तसेच निराधार, विधवा, परितक्ता, अत्याचारित महिला, घटस्फोटीत कुटूंब प्रमुख पुरुष तुरुंगात शिक्षा भोगत असलेल्या व्यक्तींची पत्नी, वेश्या व्यवसायातून मुक्त केलेल्या स्त्रीया अनाथ मुली यांना दरमहा रु. ४५०/- अर्थसाहाय्य दिले जाते या योजनेच्या लाभासाठी तहसीलदार कार्यालयात संपर्क साधावा लागतो.

६.३) राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना

सर्वात मोठी व महत्वाकांक्षी योजना म्हणून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना होय. २००६ मध्ये ही सुरु झाली. अकुशल काम करण्यास इच्छुक असणाऱ्या ग्रामीण भागातील सदस्यांना रोजगार देण्याची हमी ही योजना देते. प्रथम २०० जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात आली नंतर पाच वर्षात संपूर्ण देशभरात ही योजना लागू केली. ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणारे जनतेचे स्थलांतर रोखणे, महिला सबलीकरण हे ह्या योजनेचा मुख्य हेतू आहे. आजपर्यंत १८०० कोटी रोजगार दिवस निर्माण केले आहे तर १,१०,००० कोटी रुपये मजुरी वाटप करण्यात आली आहे.

६.४) जवाहर रोजगार योजना

१९९९ मध्ये ही योजना सुरु करण्यात आली. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम व ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी योजना या दोहोंचे एकत्रीकरण म्हणजे जवाहर रोजगार योजना होय. या योजनेसाठी केंद्राने ८०%, राज्यांनी २०% अर्थ साह्य करावयाचे आहे. ७३६४२.१७ लाख मानवाना या योजनेमुळे रोजगार मिळाला आहे. ९७.६४ उद्दिष्ट या योजनेची पूर्ण झाली आहे. बेरोजगार व अल्प रोजगारांना रोजगार पुरविणे, पायाभूत सुविधा मजबूत करणे, राहणीमान सुधारणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत.

६.५) स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

१ एप्रिल १९९९ पासून सहा योजनांचे एकत्रीकरण करून ही योजना सुरु करण्यात आली. यात १) गंगा कल्याण योजना २) दशलक्ष विहिरींची योजना ३) ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रीया व मुलांचा विकास ४) स्वयं रोजगारासाठी ग्रामीण तरुणांना प्रशिक्षण ५) औजारांचा पुरवठा ६) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम इत्यादी या योजनेत स्वयं रोजगाराच्या बाबींवर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले आहे.

६.६) इंदिरा आवास योजना

घर ही अत्यावश्यक गरज लक्षात घेऊन सरकारने ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांना निवारा देण्यासाठी १९८५-८६ साली इंदिरा आवास योजना सुरु केली. पूर्वी ही योजना जवाहर रोजगार योजनेअंतर्गत सुरु होती नंतर स्वतंत्र करणत आली. अनुसूचित जाती, जमाती वर्गातील लोकांना घरे बांधून दिली जातात तसेच लढाईत मृत पावलेला माजी सैनिकांचे कुटूंब, दिवंग, दारिद्र्य रेषेखालील अल्पसंखाकाचा यात समावेश होतो. आतापर्यंत सुमारे २.२ कोटी घरे बांधली आहे.

६.७) ग्राम सडक योजना

दळणवळण साधने सुविधा मध्ये रस्ते हे अतिशय महत्वाचे आहे. ग्राम विकास साध्य करण्यासाठी २००० साली प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना कार्यान्वित करण्यात आली, यानुसार सर्व खेडे गावांना बारमाही रस्त्याने जोडणे हे या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट होते. त्यानुसार सपाट प्रदेशातील ५०० पेक्षा अधिक लोकवस्ती, एकमेकांना रस्त्याने जोडण्यात आले, २५० पेक्षा अधिक लोकवस्तीच वस्त्यांना एकपदरी रस्त्याने जोडण्यात आले. आतापर्यंत ३४१२४५ कि. मी. लांबीचे रस्ते बांधण्यात आले. २०१६ वस्त्यांना नवीन रस्त्यांनी जोडण्यात आले आहे.

६.८) जल स्वराज्य प्रकल्प

या प्रकल्पांतर्गत जल साक्षरता, जल स्वच्छता शुद्ध पाणी याचा प्रसार केला गेला. या प्रकल्पांचे मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील लोकांना शुद्ध व पुरेसे पाणी मिळावे, पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत बळकट करणे, जुन्या योजना कार्यान्वित करणे हे होते.

६.९) जल अभियान योजना

मृदा संधारण सोबत पावसाच्या पाण्याचा थेंब न थेंब अडवून जमिनीत जिरविणे व भूमिगत पाण्याची पातळी वाढवून दुष्काळाची तीव्रता कमी करणे हे ह्या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट होते.

६.१०) संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान योजना

अशुद्ध पाणी, अस्वच्छ परिसर, रोगराई, वैयक्तिक स्वच्छतेचा अभाव यामुळे व्यक्तिगत व सार्वजनिक आरोग्य बिघडत आहे. यामुळे संपूर्ण गावाचे आरोग्यच धोक्यात येऊ लागले आहे याची जाणीव होताच संपूर्ण स्वच्छता अभियान योजनाची गरज निर्माण झाली. अनेक कार्यक्रम राबविण्यात आले पण फारसे सफल न झाल्याने शासनाने थेट जनतेला सहभागी करून संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान सुरू केले.

६.११) यशवंत ग्राम समृद्धी योजना

लोक सहभागानुच ग्राम विकास साधता येऊ शकते हे शासनाच्या लक्षात येताच २००२ साली ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेद्वारे गावाच्या नियोजनात लोकांचा सहभाग वाढविणे, ग्रामसभेला महत्त्व देणे, विकास कार्यात लोकांचा सक्रीय सहभाग वृद्धीगत करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट होते.

६.१२) समाजकल्याण योजना

दलित वस्त्यांसाठी विविध विकास योजना ह्या ग्रामीण भागात समाजकल्याण योजनेंतर्गत राबविल्या जातात. दलित वस्तीत समाज मंदिर बांधणे, गटार बांधणे, पिण्याचा पाण्याचा पुरवठा करणे, रस्ते कोंक्रीटचे करणे, आरोग्य सुविधा देणे हे ह्या योजनेचे कार्य आहे.

६.१३) तंटामुक्ती मोहीम योजना

गावातील किरकोळ भांडणे, ताण-तणाव गावपातळीवर मिटावे या हेतुने गृहखात्याच्या वतीने महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजना सुरू करण्यात आली आहे. दाखल झालेले खटले मिटवणे, नव्याने निर्माण होणारे तंटे गावपातळीवर मिटवणे हे या योजनेचे उद्देश आहे.

७) निष्कर्ष

- १) शासनाच्या विविध ग्राम विकास योजनेमुळे ग्रामीण भागाचा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आरोग्य, शैक्षणिक विकासात वृद्धी झाली आहे.
- २) या योजनेमुळे बेरोजगारी, दारिद्र्य संख्येत घट झाल्याचे दिसते.
- ३) पायाभूत सुविधांचा विकास होण्यास मदत झाली आहे.
- ४) ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनमानात, विचारात, राहणीमानात बदल झालेला दिसून येतो.
- ५) शेतमजूर, अल्पभूधारक, भूमिहीन यांना रोजगारांची संधी प्राप्त झाली आहे.
- ६) शासकीय योजनांमुळे ग्रामीण भागातील लोकांचा आर्थिक स्तर उंचावला आहे.
- ७) स्त्री, बालके, वृद्ध यांच्या ही जीवनमानात बदल व विकासात वृद्धी होत आहे.

समारोप

ग्रामीण भागाच्या विकासाशिवाय देशाचा विकास होऊ शकत नाही. जोपर्यंत ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा पोहचवू शकत नाही तोपर्यंत देश विकासात अग्रेसर राहू शकत नाही. यासाठी केंद्र व राज्य शासनाने ग्रामीण भागाचा आर्थिक व सामाजिक विकास होण्यासाठी वरील व इतर अनेक योजना राबवल्या जात आहे आणि ह्या योजना सामाजिक आर्थिक परिस्थिती सुधारणा घडवून आणण्यास प्रत्यनशील आहे.

संदर्भ सूची

- १) देसाई संभाजी (२०१५) "ग्रामीण समाज काळ आज आणि उद्या", प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव ISBN 978-93-85021-18-3.
- २) भारतीय समाज- यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
- ३) पाटील मनोज (२००६) "केंद्र व राज्य शासनाच्या विकास योजना", चौधरी पब्लिशर्स, पुणे.
- ४) महाराष्ट्र शासन- दृष्टीक्षेपात ग्रामीण विकास योजना.

ग्रामीण विकास आणि विविध शासकीय योजना**श्री.सुशांत काशिनाथ महाजन**

सहायक प्राध्यापक

एलफिन्स्टन महाविद्यालय, मुंबई.

प्रस्तावना:

ग्रामीण विकास ही संकल्पना प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील सर्वांगीण विकासासंबंधी आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील दूर्बल घटकावर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले आहे. जेणेकरून समाजातील दूर्बल, वंचित घटकांमध्ये सुधारणा प्रक्रिया होऊन संपूर्ण समाजाचा विकास झपाट्याने होऊ शकतो. भारतामध्ये ग्रामीण विकासाला गती ही स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये मिळाली. १९५२ मध्ये समुदाय विकास कार्यक्रमास सुरुवात झाली व खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने भारतामध्ये त्याची वाटचाल सुरु झाली.

ग्रामीण विकासाचे तीन टप्पे आहेत. पहिला टप्प्यामध्ये खेड्यांचे सहकार व्यवस्थापन, गाव विस्तार कार्यक्रम, समुदाय विकास, भुसुधारणा, जलसिंचन, औद्योगिकता इ. समावेश होतो. तर दुसऱ्या टप्प्यामध्ये नवीन कृषितंत्रज्ञानची सुरुवात हरित क्रांतीची सुरुवात झाली. एकंदरीत सहाव्या व सातव्या नियोजन आयोगात (१९८०-९०) प्रामुख्याने NREP (National Rural Employment Scheme), RLEGP (Rural Landless Employment Guarantee Programme), RDP (Rural Development Programme) योजनांचा समावेश आहे. तर तिसऱ्या टप्प्यामध्ये जवाहर रोजगार योजना, रोजगार हमी योजना, प्रधानमंत्री रोजगार योजना इ. रोजगार निर्मितीसंबंधी योजनांचा समावेश आहे. अशाप्रकारे ग्रामीण विकास व विविध शासकीय योजनांचा महत्वपूर्ण संबंध आहे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधन लेखासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासाठी आवश्यक असणारी माहिती, विविध पुस्तके, संशोधन लेख, इंटरनेट यातून घेण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:-

- १) ग्रामीण विकास ही संकल्पना समजून घेणे.
- २) ग्रामीण विकास संबंधी विविध शासकीय योजनांची माहिती करून घेणे.
- ३) ग्रामीण विकासासंबंधी इतर उपाययोजना सुचवणे.

ग्रामीण विकासाची संकल्पना :-

भारतामध्ये जवळपास ७० टक्के पेक्षा जास्त लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. भारतामध्ये सुमारे ५ लाख खेड्यांची संख्या आहे आणि ग्रामीण भागातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती व शेतीशी निगडित आहे. सुमारे ८० कोटी ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये मोठ्या प्रमाणात सीमांत छोटे शेतकरी, शेतमजूर, भुमिहीन शेतमजूर व अनुसूचित जाती-जमातीचे लोक आढळतात. तसेच या लोकसंख्येपैकी बहुसंख्य लोक हे दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगत आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास होणे आवश्यक आहे.

अग्रवाल यांच्या मते ग्रामीण विकास म्हणजे “ग्रामीण भागातील काही विशिष्ट समुह विशेषतः ग्रामीण गरीब यांच्या सामाजिक व आर्थिक उन्नतीसाठी व्युत्पन्न तयार करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय”. एकुणतः ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांच्या सामाजिक जीवनाचा दर्जा उंचविणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

ग्रामीण विकास कार्यक्रमासंबंधी काही प्रमुख उद्दिष्ट्ये:-

- १) ग्रामीण भागातील उत्पादन व उत्पादकता यांची वृद्धी करणे.
- २) ग्रामीण समाजात सामाजिक — आर्थिक समानता आणणे.
- ३) ग्रामीण समाजातील आर्थिक — सामाजिक विकासामध्ये विशेष समतोल साधणे.
- ४) पर्यावरणीय समतोल साधणे.
- ५) विकासामध्ये समुदायाचा सहभाग वाढविणे.

ही वरील उद्दिष्ट्ये ग्रामीण विकासामध्ये साध्य करणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण विकासा संदर्भातील विविध शासकीय योजना:-

ग्रामीण विकासा संदर्भात ग्रामीण विकास मंत्रालयातर्फे विविध योजना राबविण्यात आल्या आहेत. त्यात प्रामुख्याने दारिद्र्य निर्मुलन, रोजगार निर्मिती, ग्रामीण संरचना विकास इ. घटकांवर लक्ष केंद्रीत करून अनेक योजना सुरू करण्यात आल्या. त्यापैकी काही प्रमुख योजना खालील प्रमाणे:-

१) प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना:

ग्रामीण रस्ते हे विकास व आर्थिक वृद्धीचे महत्वाचे स्रोत आहेत. १०० टक्के केंद्रशासन पुरस्कृत योजना म्हणून प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना २५ डिसेंबर २००० रोजी सुरू करण्यात आली या योजनेचे प्रमुख उद्दीष्ट म्हणजे ज्या खेड्याची लोकसंख्या ५०० पेक्षा जास्त आहे अशा प्रत्येक खेड्या पर्यंत चांगले रस्ते तयार करणे व त्याचा संपर्क दुसऱ्यांशी होऊ शकेल तसेच डोंगराळ भागासाठी ही मर्यादा २५० पेक्षा जास्त लोक संख्या असेल तर त्या ठिकाणी सुध्दा रस्ते चांगले तयार करणे. ही योजना १० व्या वित्त अयोगात सुरू करण्यात आली.

२) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना:

ही ग्रामीण भागातील स्वरोजगार निर्मितीची योजना आहे. १ एप्रिल १९९९ मध्ये IRDP चे स्विकृत कार्यक्रम व दशलक्ष विहीर योजना यात विलीन करून ही योजना स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना म्हणून सुरू झाली. या योजनेत स्वरोजगाराच्या सर्व पैलूंचा विचार करण्यात आला आहे. यात सेल्प हेल्प ग्रुपची स्थापना, पायभूत सुविधाविकास कर्जनिर्मिती आणि अनुदान, इ. समावेश आहे.

३) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम:

हा कार्यक्रम मार्च १९७६ मध्ये केंद्र सरकारकडून सुरू करण्यात आला. या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश दारिद्र्य निर्मुलन हा होता. यामध्ये दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबांना स्वयंरोजगारासाठी प्रामुख्याने कृषि, पशुपालन, हस्तउद्योग, फलोत्पादन यासाठी मदत करणे होय व दुर्बल घटकांचे सबलीकरण करणे होय.

४) कामासाठी अन्न कार्यक्रम: (Food For Work):

हा कार्यक्रम १९७७ मध्ये सुरू करण्यात आला. याचा मुख्य उद्देश जे बेरोजगार आहेत तसेच ज्यांना काम नसेल त्या कालावधीमध्ये ग्रामीण लोकांना काम उपलब्ध करून देणे. या योजनेत कामाचा मोबदला म्हणून अन्न किंवा धान्य दिले जात असे.

५) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम:

प्रामुख्याने ग्रामीण भागात बिगर हंगामी काळात रोजगाराची समस्या तीव्र होते अशावेळी रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे त्यासाठी कृषी संबंधी उदा. जलसंधारणाचे विस्तारीकरण इ. कामासाठी ग्रामीण भागातील गरीब लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली.

६) ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी योजना:

१५ ऑगस्ट १९८३ साली ही योजना सुरू करण्यात आली. याची प्रमुख उद्दीष्टे खालील प्रमाणे.

- अ) ग्रामीण भूमिहीन कुटूंबातील किमान एका व्यक्तिला वर्षातील १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करून देणे.
- ब) या योजनेसाठी सहाय्य वित्त अयोगात केंद्र सरकारकडून ५०० कोटींचा तरतूद करण्यात आली.
- क) ही योजना देशातील काही राज्यात उदा. महाराष्ट्र, गुजरात या ठिकाणासाठी सुरू करण्यात आली.

७) रोजगार हमी योजना:

ही योजना २ ऑक्टोबर १९९३ मध्ये सुरू करण्यात आली, यात दुष्काळग्रस्त भाग, आदिवासी व डोंगराळ भाग यांचा समावेश करून त्यांना रोजगार निर्मिती करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य उद्देश हा होता कि दीर्घकाळ अर्थव्यवस्था टिकवणे व सामाजिक रचना सुधारणे ही योजना केंद्रपुरस्कृत आहे. यात केंद्र सरकारचा वाटा ७५ टक्के व राज्यसरकारचा वाटा २५ टक्के असा होता.

८) जवाहर रोजगार योजना:

हा कार्यक्रम एप्रिल १९८९ मध्ये सुरू करण्यात आला यामध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम व ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी योजना यांचे विलीनकरण करण्यात आले. यात प्रामुख्याने दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबातील किमान एका व्यक्तिला वर्षाला ५० ते १०० दिवसांपर्यंत रोजगार उपलब्ध करून देणे. यात स्त्रियांना ५०% आरक्षण ठेवण्यात आले आहे.

९) अंत्योदय योजना:

अंत्योदय योजनेमध्ये ग्रामीण भागातील असा गट जो पूर्णतः दारिद्र्यामध्ये आहे त्याचे उन्नती किंवा कल्याण करण्यासाठी या योजनेची सुरवात करण्यात आली.

१०) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना:

सप्टेंबर २००५ मध्ये ही योजना सुरू झाली. आणि फेब्रुवारी २००६ मध्ये देशातील २०० असे जिल्हे जे अतिमागास आहेत. त्या ठिकाणी किमान १०० दिवस काम देणे व अकुशल व्यक्तित्वा प्रत्येक घरातील लोकांना काम देण्यात येईल. यामध्ये संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, अन्नासाठी काम या योजना विलीन करण्यात आल्या यात प्रामुख्याने, जलसंवर्धन दुष्काळ निर्मुलन, जमिन सुधारणा, रस्ते निर्मिती यांचे प्रत्येक

जिल्ह्यासाठी योजना तयार करण्यात आली. व यात स्थानिक घटकांना समावून घेण्यात आले त्यात रोजगारासाठी महिलांना 33% आरक्षण देण्यात आले.

११) स्वरोजगार कार्यक्रम:

देशात अनेक स्वरोजगार निर्मिती कार्यक्रम तयार करण्यात आले जेणेकरून बेरोजगारांना संधी मिळेल.

१२) ग्रामीण भागातील महिला व मुले यांचा विकास:

ग्रामीण विकास होण्यासाठी महिला सक्षमीकरण होणे गरजेचे असल्याने महिला सबलीकरणासंबंधी अनेक उपक्रम योजना कार्यक्रम राबवण्यात आले तसेच बालविकासावर महत्व देण्यात आले.

१३) स्त्री व जमिन हक्क:

संपत्ती मधील स्त्री हक्क यामधील कायद्यात सुधारणा तसेच ब्रिटीश कालीन जमिन हक्कसंबंधीच्या कायद्यामध्ये सुधारणा करण्यात आली.

वरीलपैकी अनेक कार्यक्रम, योजना, उपक्रम कायदे भारत सरकारतर्फे करण्यात आले जेणेकरून ग्रामीण भागाचा संपूर्ण विकास होईल व वंचित, दुर्बल घटक यांच्या समस्या कमी होतील वरील विविध योजनांमुळे अनेक दारिद्र्य, वंचित घटकांना त्याचा लाभ झाला आहे.

समारोप:

भारतातील ७०% लोकसंख्या खेड्यामध्ये राहत आहे. तरी भारताचा सर्वांगीण विकास व्हावयाचा असेल तर प्रथमतः ग्रामीण भागाचा विकास होणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यासाठी खालील गोष्टी होणे आवश्यक आहे.

- १) प्रथमतः ग्रामीण लोकांच्या पायाभूत सुविधा पाणी, रस्ते, वैद्यकीय सेवा, शिक्षण, वाहतुक या सुविधा सुधारणे गरजेचे आहे.
- २) बहुसंख्य लोक हे शेती करत असल्याने बहुसंख्य लोकसंख्या शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. तेव्हा उर्वरीत इतर लोकसंख्या शेतीसंबंधी व्यवसाय किंवा इतर उद्योग धंद्यामध्ये येणे गरजेचे आहे. त्यांना रोजगार निर्मिती करणे आवश्यक आहे.
- ३) शासनामार्फत ग्रामीण विकासासंदर्भात अनेक उपाययोजना उपक्रम, कार्यक्रम स्वातंत्र्यापासून राबवण्यात येत आहेत परंतु तरी देखील अजून ग्रामीण भागाचा विकास पूर्णतः झालेला नाही त्याचे मुख्य कारण म्हणजे या योजनांची कार्यक्रमाची योग्य रीतीने अमलबजावणी होत नाही. ती अमलबजावणी योग्य यंत्रणेमार्फत होणे आवश्यक आहे व योग्य लाभार्थींना योजनेचा लाभ होणे आवश्यक आहे.
- ४) लोक जागृती व लोकसहभाग:
ग्रामीण भागातील लोकांना त्यांच्यासाठी असणाऱ्या योजना, कार्यक्रम, यांच्या बदल जागृती करून देणे आवश्यक आहे. तसेच त्या योजना सर्वांना समजणे आवश्यक आहेत. त्यासाठी विविध उपाययोजना योग्य त्या शासकीय यंत्रणेमार्फत होणे आवश्यक आहे. तसेच त्या योजनांची अमलबजावणी होण्यासाठी किंवा योजना सर्वोत्तरी पोहचण्यासाठी स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढणे देखील आवश्यक आहे.?

संदर्भ:

१. Katar Singh, Anil Shishodia, "Rural Development: Principles, Policies and Management", Sage Publication, New Delhi 2016.
२. Surbhi Agrawal, "Pre-Post Rural Development" Article in International Journal of "Socio-Legal Analysis and Rural Development" Vol.2, Issue I.
३. Dr. Subhash Chandra, Article on "Rural Development Programme".
४. <https://www.researchgate.net/publication/257222575>

ग्रामपंचायत आणि कल्याणकारी कृतीकार्यक्रमांची अंमलबजावणी**सौ. सुप्रिया अ. शिंदे****कर्मवीर हिरे महाविद्यालय गारगोटी****प्रस्तावना :**

गेल्या हजार वर्षांमध्ये आपल्या समाजात राजकीय स्थित्यंतरे पुष्कळ झाली पण त्यामुळे सामाजिक जीवनात काही मूलगामी बदल घडून आला नाही. शतकानुशतके वहिवाटीत असलेल्या व्यवस्था तशाच चालू राहिल्या म्हणून समतावादी समाज रचना करण्याच्या हेतूने भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून परिवर्तनाच्या चळवळी चालू होत्या. आदिवासी, महिला, शेतकरी, दलित, देव - दासी, मजूर, कामगार, अल्पसंख्यांक व गरीब या घटकांच्या हक्कासाठी चळवळी चालूच आहेत. सामाजिक परिवर्तन ही नैसर्गिक, गुंतागुंतीची व दीर्घकाळ चालणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेला योग्य वळण व दिशा देण्याचे कार्य विचारवंत, सामाजिक कार्यकर्ते यांना करावे लागते. विचारवंत वैचारिक भूमिका मांडतात तर कार्यकर्ते जनसमूहात जाऊन प्रत्यक्ष परिवर्तनाच्या संकल्पनेप्रमाणे कार्य करतात. ध्येयवादी, त्यागी, प्रामाणिक आणि परिवर्तनाची तळमळ असलेल्या कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्नांशिवाय सामाजिक परिवर्तन अशक्य आहे. यासाठी पंचायत राज्याची स्थापना गरजेची होती त्यानुसार देशामध्ये पंचायत राज्यव्यवस्था आणण्यात आली यामुळे तळागाळातील लोकांच्या पर्यंत कल्याणकारी योजना परिणामकारकपणे राबविण्यात यश आले.

महाराष्ट्र शासनाच्या कल्याणकारी योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी ग्रामपंचायतीला पूर्ण अधिकार दिलेले आहेत. या योजनांची काटेकोरपणे लाभार्थी पर्यंत पोहचविण्याची सर्वस्वी जबाबदारी ग्रामपंचायतीची असते. ग्रामपंचायत ही त्या-त्या गावातील शिखरसंस्था असते. जात, धर्म, वर्ग भाषा प्रदेश आणि कल्याणकारी कार्यक्रम अशा काही महत्वाच्या घटकांनी राजकीय पक्ष, राजकीय प्रक्रिया घडवित असतात. हे सर्व घटक राजकीय दृष्ट्या कृतीप्रवण मानले जातात. या दृष्टीने राज्यशास्त्राच्या भाषेत राजकीय

कृतीप्रवणता (Political Mobilization) ही महत्वाची संज्ञा मानली जाते. राजकीय फायद्याकरीता लोकांना सातत्याने कृतीप्रवण करण्यावर राजकीय पक्ष भर देत असतात. कृतीप्रवण करण्याकरीता ज्या काही गोष्टी कराव्या लागतात त्यामध्ये कल्याणकारी कृती कार्यक्रम हा देखील महत्वाचा भाग मानला जातो. कल्याणकारी धोरणांच्या/ कृती कार्यक्रमांच्या राजकीय लाभातून राजकीय पक्ष व राज्याला फार मोठा फायदा मिळविता येतो. या दृष्टीने कल्याणकारी धोरणांचा राजकीय अभ्यास महत्वाचा ठरतो. या प्रकारचा अभ्यास पार्थ चटर्जी यांनी केला आहे. शासन विशिष्ट अशा गटां करिता सामाजिकआर्थिक विकासाच्या योजना आखते आणि त्यातून राजकारण घडते. (पार्थ चटर्जी, पॉलिटिक्स ऑफ गव्हर्नर, २००४)

१९९० नंतर कल्पकाकारि कृतीकार्यक्रमांना लोकानुरंजन स्वरूप मिळाले. केंद्र सरकार व राज्य सरकारे लोकानुरंजन कल्याणकारी धोरणे राबवित आहे. उदा. शेतीला कर्जमाफी, वस्तुंचे वाटप इ. खरे तर १९७० च्या दशकापासून कल्याणकारी कृती कार्यक्रम विकासाच्या प्रक्रियेपासून वेगळे करून राजकीय हेतुंसाठी राबविले गेले. भारतातील कल्याणकारी कृती कार्यक्रम राजकीय समाज निर्मितीचे काम करतात. (पार्थ चटर्जी, २००८)

१९९० नंतर नियोजन, कल्याणकारी कृती कार्यक्रम आणि आर्थिक वाढ या तीनही गोष्टी राज्यसंस्था अलग-अलग स्वरूपात पाहत आहे. केवळ राजकीय हेतुंकरिता कल्याणकारी कार्याचे पोषण व व्यवस्थापनाचे काम राजकीय पक्ष करत आहेत. कल्याणकारी कृती कार्यक्रमास प्रतिकात्मक महत्त्व राहिले आहे. जरी

सामाजिक कल्याणाच्या कार्यात/खर्चात माघार घेतली असली तरीही कल्याणकारी लोकानुरंजन मात्र वाढ झाली आहे. तर लोकशाहीचे अभ्यासक अतुल कोरती यांच्या मते नेहरू काळात समाजवादी स्वरूपाच्या धोरणांना अपयश आले असले तरीही समाजवादाच्या निष्ठेमुळे राज्य संस्थेचा सामाजिक पाया विस्तारण्यात मदत झाली. (कोटली २०१०, ५०१)

इंदिरा गांधी काळात समाजवादी स्वरूपाच्या धोरणांचा आग्रह वाढत गेला हा घटक कल्याणकारी राज्यवर्चस्ववाद (Welfare Statism) मानला जातो. बहुसंख्य

कल्याणकारी धोरणे राबविली गेली. गरिबी हटावच्या वीस कुलमी कार्यक्रमाने कल्याणकारी कार्याचे लोकानुरंजन स्वरूप राज्याने पुढे आणले शरिबश् घटक मध्यवर्ती मानून लोकानुरंजन स्वरूपाची धोरणे राबविण्यात आली. राज्यसंस्था पुरस्कृत कल्याणकारीवादाच्या विचाराने स्थानिक पातळीवर आश्रित-आश्रयदाता (Client Patron Relationship) व्यवस्था निर्माण झाली. गरिब घटकाच्या योजना, ग्रामीण विकासाच्या योजना यावर स्थानिक अभिजनांची पकड असल्याने आश्रयाचे राजकारण निर्माण झाले. याचाच अर्थ भारताच्या कल्याणकारी धोरणांच्या गरीब घटकांवर फायदा होण्याऐवजी राज्यसंस्थेला राजकीय फायदा झाला.

स्वातंत्र्योत्तर पहिल्या टप्प्यात शजनसमुहांचे राजकीयीकरण (Mass Politicization) घडविणे दुसऱ्या टप्प्यात कल्याणकारी लोकानुरंजन व आश्रितांची व्यवस्थाश् तर १९९० नंतर कल्याणकारी लोकानुरंजनाचे पोषण व व्यवस्थापन (Welfare Populism and Managaement) या प्रकारचे कल्याणकारी राजकारण राज्यसंस्थेने केले आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरच्या अर्धशतकाहून अधिक काळातील या प्रकारच्या राजकीय प्रक्रियेचे मुल्य मापन करायला गेल्यास कल्याणकारी धोरणांमुळे राज्याला व राजकीय पक्षांना फार मोठा फायदा झाल्याचे दिसते. नेहरू काळ, इंदिरा गांधी काळ आणि १९९० नंतरच्या उदारीकरणाच्या काळातही अभ्यास केल्यास ही बाब स्पष्ट होते. नेहरू काळात समुह विकास कार्यक्रम, पंचायत राजच्या योजना जमीन सुधारणा यावर भर देण्यात आला. समुह विकास कार्यक्रमात जवळजवळ एक लाख वीस हजार खेडी होती. लोककल्याण आणि सामाजिक कल्याणासाठी जे कार्यक्रम नेहरू काळात राबविले गेले त्यात मुख्यतः लोकांचा अधिकाधिक सहभाग वाढविण्यावरच भर होता. समाजवादी स्वरूपाच्या कार्यक्रमांनी राष्ट्राच्या बांधणीस सहमती मिळाली जनसहभागावर लक्ष्य केंद्रित केल्याने भारतीय राष्ट्र राज्याने आपला सामाजिक पाया घडविण्याचे काम केले. गरीब वंचित घटकांना राजकीय कृतीप्रवण करून सामाजिक व राजकीय सत्तेचे संतुलन

आपल्याच बाजूने कसे राहिल हेच राज्यसंस्थेने पाहिले होते. (फॅकेल फ्रान्सिस, २००५, २३) प्रा. राजेश्वरी देशपांडे यांच्यामते स्वातंत्र्योत्तर कल्याणकारी राज्य ही अधिकृत विचारप्रणाली भारतीय राज्यसंस्थेला अधिमान्यता मिळवून देणारी होती.

स्थानिक पातळीवर कल्याणकारी कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेतून राजकीय कृती प्रवणता कशी महत्वाची असते हे समजून घेण्याकरीता अनुक्रमे अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील तीन गावांचा अभ्यास करण्यात आला. या करीता इंदिरा आवास घरकुल योजनेची निवड करण्यात आली. (गारगोटी, पुष्पनगर, फणसवाडी) तीनही गावच्या अभ्यासात स्थानिक राजकीय पक्षांच्या मर्जीतले, वार्डातले असणार्यांना योजनेचा लाभ मिळाल्याचे दिसले. लाभ मिळवून देण्याकरीता ग्रामपंचायत सदस्य आपला मतदार इतरांपेक्षा अधिक महत्वाचा असल्याचे दिसले. जात, नातेसंबंध, ओळख या घटकांपेक्षाही मतदार वार्डानुसार लाभार्थी निवडण्यास प्राधान्य दिल्याचे दिसले. गारगोटी गावात निम्मे लाभार्थी हे सरपंच यांच्या वार्डातील आहेत.

उपसरपंच वार्डातील दहा लाभार्थी आहेत. तीन लाभार्थी ग्रामपंचायतीचे कर्मचारी होते. गारगोटी गावात नऊ लाभार्थी माजी सरपंच यांच्या वार्डातील, ग्रामपंचायत सदस्य आणि त्याच वार्डातील नऊ लाभार्थी. पुष्पनगर गावात आदिवासी जमातीचे वीस लाभार्थी उपसरपंच वार्डातील होते.

स्थानिक पातळीवर दारिद्र्यरेषेच्या याद्यांचे राजकारण होताना दिसते. दारिद्र्यरेषेच्या कुटुंबाचे मापन करण्याचे काम जे कर्मचारी करतात ते स्थानिक राजकीय कार्यकर्त्यांच्या मर्जीतले असतात. ज्या सरपंचाच्या काळात दारिद्र्यरेषेच्या याद्या बनविल्या जातात त्यांच्या मर्जीतील कुटुंबाची संस्था नेहमी अधिक असल्याचे तीनही गावचे स्थानिक कार्यकर्ते मान्य करत असल्याचे अभ्यासात दिसून आले. अळकुटी गावात माळी समाजाचे सरपंच असतानाच्या काळात बी.पी.एल. याद्या बनविल्या गेल्या. मागास वर्गीय जातीची २७ कुटुंबे बी.पी.एल. यादीत आहेत. गारगोटी गावात महार जातीचे संख्याबळ अधिक असल्याने आपण प्रयत्न करून महार जातीची कुटुंबे बी.पी.एल. यादीत बसविल्याचे सरपंचानी सांगितले.

वरील विवेचनावरून लक्षात येते की राजकीय फायद्या करता काही कृती कार्यक्रम/ योजना राबविताना राजकीय कृतीप्रवणतेकडे अधिक लक्ष देवून लाभ मिळवून दिला जातो. यातून स्थानिक राजकीय प्रक्रिया घडत असते.

ग्रामपंचायतीत सत्ता कोणत्या वार्डाची आहे त्यानुसार लाभार्थी कोण असणार हे ठरत असते. तीनही गावातील सरपंच, उपसरपंच यांच्या वार्डातील लाभार्थी संख्येने अधिक होते. राजकीय फायद्याकरीता स्थानिक कार्यकर्त्यांकडून योजनात मध्यस्थी केली जात असल्याचे दिसले.

गारगोटी गावात उपसरपंच यांच्या वार्डात मागासवर्गीय समाज हा आश्रित असल्याने लाभ देण्यातून उपसरपंचाना राजकीय फायदा मिळत असल्याचे उपसरपंचानी सांगितले. गावात विशिष्ट जातीचे संख्याबळ अधिक असेल तर योजनांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी अधिक प्रयत्न केले जातात. गारगोटी गावात मागासवर्गीय महार जातीचे संख्याबळ अधिक असल्याचे राजकीय फायद्याकरीता अधिक लाभ दिसलेला दिसतो. महार जातीची केवळ चार-पाच कुटुंब वगळता सर्वांना दारिद्र्यरेषेची कार्ड आहेत. ७० पेक्षा अधिक कुटुंबाना इंदिरा आवास योजनेचा लाभ मिळाला आहे.

स्थानिक राजकारण हे वर्चस्वशाली जातीचे असल्याने सरकारच्या विविध कल्याणकारी योजना राबविताना वर्चस्वशाली जातीच्या नेतृत्वाची पकड राहते आणि मध्यस्थ म्हणून राजकीय फायदा घेता येतो. पोखरी गावात योजना राबविण्याच्या संपूर्ण प्रक्रियेवरती मराठा समाजाच्या उपसरपंचाचे वर्चस्व दिसले. तर मागासवर्गीय समाज या उपसरपंचाशी बांधलेला दिसून आले. तीनही गावच्या अभ्यासात दिसून येते की, योजनांचा लाभ मिळवून घ्यायचा असेल तर राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांच्या पध्दतीने घेता येतो.

गेल्या साठ-सत्तर वर्षांच्या भारतीय राजकीय प्रक्रियेचा विचार करता कल्याणकारी धोरणात गरिबी हा घटक कायम मध्यवर्ती राहत आला आहे. तरीही गरीबी निर्मूलनाऐवजी गरिबी या घटकाला स्थानिक पातळीवर राजकीय प्रक्रियेशी जोडण्याचे काम राजकीय पक्ष करत आले आहेत. राजकीय प्रक्रियेत साधनात्मक एकक म्हणून गरिबी घटकाचा वापर झाल्याचे दिसते. गरिबांना राजकीय कृतीप्रवण करून लोकशाही राजकारणाचा पाया

घडविण्याच्या कामात हे एकक महत्वाचे ठरले. केलेल्या अभ्यासात योजनेचा लाभ घेण्याकरीता स्थानिक राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांच्या मर्जीतले असावे लागते. हे दिसून येते. या बरोबरच, कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीतून राजकीय पक्षाचे कार्यकर्ते, नेते राजकीय कमी प्रवणता करत असतात. राजकीय लाभ उठविण्याच्या हेतुने राजकीय कार्यकर्ते ;वसपजपबंस ।बजपअपेजेद्ध लक्ष्यधारीत गटांच्या ;ज्तहमज लतवनचद्ध

कल्याणकारी कार्यक्रम अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत सहभागी होतात. कल्याणकारी कार्यक्रम आणि स्थानिक राजकीय प्रक्रिया यांच्या संबंधात या दृष्टीने पाहता येते.

संदर्भ:

१. देशपांडे राजेश्वरी, २०१२, आणि राज्यसंस्थेचे चलाख हस्तक्षेप, अंक २१, १ ते १५ मार्च २०१२, परिवर्तनाचा वास्तव, पृ. १९ ते २४
२. Chatterjee Parth 2004, The Politics of Governed, New Delhi, Permanent Black.
३. Frankel Froncine R. 2005, India's Political Economy, New Delhi, OXP.
४. Kohli Atul, 2010, Politics and Redistribution, In Jayal Niraja Gopal and Mehta Pratap Bhanu (eds), The Oxford Companion to Politics in India, New Delhi, OXP.
५. रोकडे शाम, कल्याणकारी कार्यक्रमाची अंमलबजावणी आणि स्थानिक राजकारण: इंदिरा आवास घरकुल योजना अभ्यास विशेष संदर्भ पारनेर तालुका, अप्रकाशित लघुशोध प्रबंध राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थिती आणि वास्तव**डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील**शंकरराव जगताप आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
वाघोली ता.कोरेगाव जि.सातारा**प्रास्ताविक -**

गावातील जनतेने आपल्या गावाचा कारभार स्वतः चालवणे ही कल्पना भारतात वेदकाळापासून आढळते. गावातील वयोवृद्ध व चरित्र्य संपन्न अशा पुरुषांच्या हाती या पंचायतीची सूत्रे असत. ब्रिटीशांचे भारतात आगमन झाले. त्यावेळेपर्यंत या पंचायत संस्था खूपच मोडकळीस आल्या होत्या. इंग्रजी राजवटीत या संस्था पूर्णतः नष्ट करून टाकल्या न्याय व कारभारविषयक सत्ता सरकारी अधिकाऱ्यांच्या हाती केंद्रित झाली. त्यातच औद्योगिक क्रांतीची भर पडली. शहरामध्ये उद्योगधंदे वाढले. त्यामुळे खेडी ओस पडली. ग्रामीण भागातील स्थिती अतिशय बिकट होत चालली तेव्हा ब्रिटीश राजकर्त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्था पुनरुज्जीवीत करण्याचा निर्णय घेतला. १६८७ साली मद्रासमध्ये महानगरपालिका स्थापन करण्यात आली. १७७३ च्या रेग्युलेटींग ॲक्टान्वये प्रत्येक प्रेसिडेन्सी शहरात शांतता न्यायाधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात येवून त्यांच्यावर शहराची स्वच्छता, रस्ते, आरोग्य व न्यायनिवडा अशा जबाबदाऱ्या सोपवण्यात आल्या होत्या. १८४८ साली बंगालमध्ये निर्णय घेतला की दोन तृतीयांश नागरिकांनी मागणी केल्यास कोणत्याही शहरात नगरपालिका स्थापन होऊ शकेल तेव्हा जनतेने विरोध केला व तो निर्णय रद्द करण्यात आला १८६९ साली स्थानिक स्वरूपाची कामे तेथील नागरिकांकडून करून घेण्यासाठी जिल्हा स्थानिक निधी स्थापन करण्यात आले. १८७० ते १८७५ या कालखंडात अनेक प्रांतात म्युनिसिपल ॲक्ट पास होऊन नगरपालिकेचे अधिकार विस्तृत करण्यात आले. स्थानिक स्वराज्य संस्थान खऱ्या अर्थाने १८८२ नंतर म्हणजे लॉर्ड रिपनच्या काळात तत्वे स्पष्ट करण्यात आली. १९१९ साली द्विदल शासन पद्धतीचा अवलंब करण्यात येवून स्थानिक स्वराज्य ही बाब प्रांताच्या शासनावर सोपवण्यात आली.

प्रत्येक प्रांत सरकारात स्थानिक स्वराज्याशी संबंधित असे स्वतंत्र खाते उघडण्यात आले. त्यामुळे केंद्र सरकारने वर्चस्व संपुष्टात येवून प्रांताना स्वायत्ता मिळाली. प्रत्येक प्रांत सरकारात स्थानिक स्वराज्याशी संबंधित स्वतंत्र खाते उघडण्यात आले. प्रांतानी जिल्हा व ग्रामपातळीवरील शासनव्यवस्था ठरवणारे कायदे पास केले. १९३५ च्या कायद्यान्वये प्रांतिक स्वायत्ततेची तरतूद झाली. परंतु लगेच १९३९ साली प्रांतिक मंत्रीमंडळांनी राजीनामे दिल्यामुळे व द्वितीय महायुद्धामुळे ही प्रगती थांबली ती स्वतंत्र मिळेपर्यंत थांबली स्वातंत्र्यानंतर भारतीय घटनेच्या मूळ घटक म्हणून ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यात आली.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत १९५२ साल सामूहिक विकास योजना देशाच्या ५५ भागात प्रायोगिक स्वरूपात सुरू करण्यात आली. प्रत्येक विकास गटात १०० खेड्यांचा म्हणजे ६० ते ७० हजार लोकांचा समावेश करण्यात आला. सामूहिक विकास कार्यक्रम आणि विस्तार सेवा यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी केंद्र सरकारने १९५७ साली श्री.बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली. या समितीने १९५८ साली आपला अहवाल सादर केला. या समितीच्या शिफारशी केंद्र सरकारने स्वीकारल्या. त्यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण भागात जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत असे तीन स्तर स्थापन करण्यात आले. २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी पंचायत राज्याची सुरुवात प्रथम राजस्थानमध्ये केली.

महाराष्ट्रात पंचायतराज पद्धतीची सुरुवात

महाराष्ट्र राज्यात पंचायत राज्याची पद्धती स्वीकारण्यापूर्वी इ.स.१९६० मध्ये त्यावेळचे महाराष्ट्राचे महसूलमंत्री श्री.वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने मेहता समितीच्या अहवालावर अभ्यास करून अहवाल सादर केला. १ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्रात पंचायत राज्याची स्थापना झाली. जिल्हा पातळीवरील जिल्हा परिषद तालुका पातळीवर पंचायत समिती आणि ग्रामपातळीवर ग्रामपंचायत अशी स्थापना करण्यात आली. मेहता समितीने जिल्हा हा कार्याचा घटक करू नये पंचायत समिती हाच कार्याचा घटक मानावा असे सूचविले होते. महाराष्ट्र शासनाने जिल्हा हा कार्याचा घटक मानून पंचायत राज्याचा प्रयोग सुरू केला. काहीशी मिश्रपद्धती स्वीकारून जिल्हा परिषद या घटकाला अधिक महत्व दिले अशा पद्धतीने पंचायतराज प्रयोग सुरू झाला. या सर्व पंचायत राज्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी २ एप्रिल १९७० रोजी एल.एन.वोंगीरवार यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली.

या समितीने जिल्हा परिषद व पंचायत समित्या यांना जास्त अधिकार देण्याची व त्यांचे उत्पादन वाढवून आर्थिक साहाय्य देण्याची तसेच ग्रामपंचायतीची लोकसंख्या दहा हजारापेक्षा जास्त झाल्यास त्याचे रूपांतर नगरपालिकेत करावे. ग्रामसभेच्या किमान दोन बैठका घ्याव्या अशा महत्वाच्या २०२ शिफारशी केल्या. परंतु महाराष्ट्र शासनाने एकही शिफारस स्वीकारली नाही. पंचायती राजच्या चौदा वर्षांच्या कालखंडानंतर महाराष्ट्र सरकारने पंचायतराज संस्थांचे पुनर्विलोकन करण्याचे निश्चित करण्यात आले. १८ जून १९८४ रोजी प्राचार्य पी.बी.पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने आपला अहवाल १९८६ साली शासनाकडे सादर केला. त्यामध्ये प्रामुख्याने महाराष्ट्रात जिल्हा परिषद व ग्रामपंचायतीचे एकत्रित अधिनियम तयार करावे, ग्रामपंचायतीच्या सरपंचाची निवड ग्रामपंचायतीच्या सदस्याकडून न होता ग्रामसभेकडून व्हावी, राज्यातील दुर्गम डोंगराळ व आदिवासी भागामध्ये एक हजार वस्ती व ५ कि.मी. त्रिज्येचे अंतर एवढ्या कार्यक्षेत्राला स्वतंत्र ग्रामपंचायत स्थापन करावी, राज्यपातळीवर राज्यविकास मंडळ स्थापन करावे, जिल्हा परिषदावर स्त्री सदस्य संख्या एकूण सदस्यांच्या एक चतुर्थांश एवढी असावी. पंचायतराज्याची सत्ता केंद्र व राज्यपातळीवर विकेंद्रित झाली पाहिजे, पंचायतराजसाठी जास्तीत जास्त आर्थिक सहाय्य केले पाहिजे. सरपंचांना मानधन ऐवजी भत्ते द्यावेत, ग्रामस्तरावर सर्व कर्मचाऱ्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एकत्रित ग्रामविकास कार्यक्रम असावे. ग्रामीण भागामध्ये लघुउद्योग स्थापन करावे.

अशा प्रकारे विविध शिफारशी केल्या परंतु या समित्यांच्या शिफारशीची अंमलबजावणी केली नाही. त्यामुळे पंचायतराजमध्ये अनेक दोष तयार झाले. देशातील सर्वच राज्यांनी पंचायतराजाची सुरुवात मोठ्या उत्साहाने केली. परंतु हा उत्साह जास्त काळ टिकला नाही. संघराज्य रचनेत केंद्रीकरणाच्या प्रवृत्ती बळावल्यामुळे राज्यपातळीवरच सत्तेचा वाणवा झाली. जिल्हा पातळीच्या खाली सत्तेची पोकळी निर्माण झाली. पंचायतराज्य यंत्रणा राबविण्यासाठी लागणारी इच्छाशक्ती कोणत्याच पातळीवर नव्हती. ग्रामीण व शहरी ही स्थानिक स्वराज्य संस्थांची दखल राज्यसरकार घेत नव्हती. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आर्थिक उत्पन्नांची पर्याय साधने नव्हती. त्यांच्या निवडणूका वेळेवर घेतल्या जात नव्हत्या. आणि त्यांना अधिकार अत्यंत मर्यादित होते. '१९७९ ते १९८९ या दहा वर्षांच्या कालावधीत पंचायत राज्य निवडणूका झाल्या नव्हत्या. त्यामुळे ज्या लोकशाहीचे आधारस्तंभ म्हणून या संस्थानी कार्य करावे. अशी अपेक्षा होती. ती लोकशाहीच त्यांच्यामधून लोप पावली.'^१

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकेंद्रीकरणाला नव्याने चालना :-

पंचायतराज संस्थांना नव्याने चालना देण्याचा प्रयत्न १९८७ नंतर राजीव गांधींनी केला. 'स्थानिक स्वराज्य संस्थांना संविधानिक दर्जा देणे त्यात स्त्रियांना तीस टक्के आरक्षण देणे अशा काही तरतुदी असलेले घटनादुरुस्ती विधेयक ती त्यांच्या सरकारने तयार केले होते. परंतु ते मंजूर होऊ शकले नाही. राजीव गांधी राज्यस्तरीय नेतृत्वाला डावलून दिल्लीचा थेट खेडयापाडयांशी संपक जोडू पाहत आहेत. अशी भावना राज्यांतील मान्यवर नेत्यामध्ये पसरली. दूरदर्शनवरून जसे प्रधानमंत्री लोकांना भेटतात तसे केंद्राकडून जर स्थानिक स्वराज्य संस्थांना थेट पैसे मिळाले तर आपले महत्त्व संपेल अशी भीती या नेत्यांना वाटली आणि त्यामुळे त्यांनी ते घटनादुरुस्ती विधेयक मंजूर होऊ नये. असे प्रयत्न केले.'^२ जोपर्यंत देशातील ग्रामीण भागाचा विकास होत नाही. ग्रामीण भागातील महिला, दलित आदिवासी मागासवर्गीय यांचा विकास होऊन मुख्य प्रवाहात येत नाहीत. तोपर्यंत देशामध्ये खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचा विकास होणार नाही. असा विचार विविध माध्यमातून येत होता. यासाठी देशातील जनता, पत्रकार, राजकीय लेखक, स्वयंसेवी संघटना, विचारवंत यांनी हा विचार प्रसार माध्यमातून शासनापर्यंत मांडण्याचा प्रयत्न केला. २२ डिसेंबर १९९२ रोजी ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेसंदर्भात ७३ वी घटनादुरुस्ती मंजूर झाली. या ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण पंचायत राजमध्ये अतिशय महत्त्वचे मूलभूत बदल केले. यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामसभेला वैधानिक दर्जा देऊन घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. ग्रामसभा घेणे प्रत्येक ग्रामपंचायतेला बंधनकारक करण्यात आले. अनुसूचित जाती, जमाती महिला, इतर मागासवर्गीय यांना आरक्षण देण्यात आले. २०१३ मध्ये महिलांना जे ३३ टक्के आरक्षण होते. ते ५० टक्के करण्यात आले. पंचायत संस्थांचा कार्यकाल पाचवर्षांचा निश्चित केला. पंचायतराज संस्थांना अनुदान देण्याची जबाबदारी राज्यसरकारवर सोपवली. प्रत्येक पाच वर्षासाठी राज्यपाल राज्यवित्त आयोगाची स्थापना करतील पंचायतराज संस्थाना उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करून दिली.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे यशापयश :

महाराष्ट्रातील पंचायत राज्याचे मूल्यमापन करत असताना अनेक जमेच्या बाजू असलेल्या आपणाला दिसतात. पंचायतराजमुळे राजकीय जागृती वाढलेली आहे. दरपाच वर्षांनी नियमीत निवडणूका होत आहेत. यातूनच राजकीय नेतृत्वाची पायाभरणी होत आहे. लोकशाहीच्या दृष्टीने दिर्घकालीन परिणाम दिसून येतात. राजकारण केवळ विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी राहिली नाही. लोकांच्या सामाजिक जाणीव अधिक प्रगत होत आहेत. अस्पृश्यता, उच्च कनिष्ठ भेदभाव कमी होत आहे. सुरुवातीला राजकारण हे पुरुषी वर्चस्वाचे क्षेत्र होते. ते कमी होऊन स्त्रीयांचा सहभाग वाढत आहे. कायद्याला अशक्य असलेले परिवर्तन पंचायत

राज्यांच्या प्रयोगामुळे संथ गतीने परंतु सुरु झाले आहे. वित्त आयोगातून व लेखापरीक्षणातून आर्थिक शिस्त निर्माण झाली. अशा प्रकारचे अनेक विकासात्मक गोष्टी घडून लोकशाही प्रगल्भ होण्यास मदत होत आहे.

पंचायतराज्यामध्ये काही दोष निर्माण झालेले आहेत. त्यामध्ये नवउदारमतवादी धोरणान्वये राज्याच्या कल्याणकारी कामांना कात्री लावणे. आर्थिक प्रक्रियामधील त्यांचा हस्तक्षेप कमी करणे आणि जास्तीत जास्त गोष्टी खाजगी क्षेत्रात टाकल्या जात आहेत. महाराष्ट्र सरकारने २९ अधिकार विषय स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे सोपविले. ग्रामसभामधून लोकांच्या तातडीचे प्रश्नांची व गरजांची चर्चा करून उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न फारसा नसल्यामुळे लोक ग्रामसभेकडे आकर्षित झाले नाहीत. स्त्रीयांनी ५० टक्के आरक्षण दिले असले तरी काही स्त्रीयांचा अपवाद वगळता बहुतांशी स्त्रीयांचे पतीच सर्व निर्णय घेत आहेत. दलित मागासवर्गीय घटकांचा विचार करता त्यांच्याकडे सत्तेची सूत्र सोपवण्यास उच्चवर्णीय जातीची मानसिकता तयार नाही. निवडणूका अत्यंत इष्ट्येने लढवल्या जातात. या निवडणूकामधून लोकशाहीचे संस्कार उमेदवार व मतदार यांच्यावर होतील अशी जी अपेक्षा होती. त्याला काहीसा अडथळा निर्माण झाला आहे. निवडून आलेल्या प्रतिनिधीमध्ये जनतेचे सेवक होण्याऐवजी लोकप्रियतेची, प्रतिष्ठा यावर जादा भर आहे. निवडून आलेल्या प्रतिनिधीचा अनुभव कमी असल्यामुळे शासकीय अधिकारी त्याचा गैरफायदा घेतात. पंचायत राज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार होताना दिसतो. नागरिकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात उदासीनता असलेली दिसून येते. सरकारकडून मिळणारे अनुदान व आर्थिक स्रोत मर्यादित आहेत ते नोकरीशाहीच्या बेजबाबदार वृत्तीमुळे वेळेवर मिळत नाही. अशा अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

निष्कर्ष :

वरील विश्लेषणाच्या अभ्यासाअंती असे लक्षात येते की, वित्त आयोगातून व लेखापरीक्षणातून आर्थिक शिस्त निर्माण झाली आहे. परंतु त्यामध्ये भ्रष्टाचारासारखे दोष आहेत. ते कायदा व लोकसहभागाने दूर केले पाहिजेत. राज्यनिवडणूक आयोगाचे काम प्रामाणिक चालू आहे. परंतु लोकांमध्ये मतदानाच्या मूल्याची जाणीव झाली पाहिजे. स्त्री, आदिवासी, दलित मागासवर्गीय यांच्याविषयी लोकांमध्ये जाणीव जागृती झाली पाहिजे. पाणी फौंडेशन, नाम फौंडेशन यासारख्या अनेक महाराष्ट्रातील संस्थांनी मोठ्या प्रमाणात पुढे येऊन लोकांचा सहभाग वाढवला पाहिजे. पंचायत राज्यांची आर्थिक साधने मर्यादित आहेत. वित्त आयोगातून ग्रामपंचायतांना जो निधी मिळतो आहे. त्याची अंमलबजावणी योग्य रीतीने होत नाही. टक्केवारी मध्ये कामाचा दर्जा निकृष्ट होताना दिसतो. त्यामुळे एकाच कामावरती अनेक वेळा खर्च होताना दिसतो. पंचायतराजांच्या विकेंद्रीकरणाकडे सत्ता प्राप्तीचे एक साधन यादृष्टीने पाहिले आहे. राळेगणसिद्धी, हिवरेबाजार यासारख्या गावाचे आदर्श समोर ठेवून सरकारने विविध योजना आखणे व राबवणे गरजेचे आहे. ग्रामसभेची अंमलबजावणी अत्यंत काटेकोर होणे गरजेचे आहे. ७३ व्या घटना दुरुस्तीला पंचवीस वर्ष पूर्ण झाली आहेत. याचे मूल्यमापन करण्यासाठी अभ्यास व तज्ञ लोकांची समिती नेमून पंचायतराज्यामध्ये जे दोष निर्माण झाले आहेत. ते दूर करणे यासाठी कायदा, शासन, अधिकारी, राजकीय पदाधिकारी, लोकसहभाग, सामाजिक संस्था यांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. त्यातूनच ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था सक्षम व विकासाभिमुख होतील.

संदर्भ

- १) भोळे भा.ल.- 'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण' पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर, सप्टेंबर २०१२, पृ.क्र.४१७
- २) उपरोक्त- पृ.क्र.४१८

संदर्भ ग्रंथ यादी

- १) पळशीकर सुहास, बिरमल नितीन- महाराष्ट्राचे राजकारण, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, मार्च, २००९
- २) 'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण' पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर, सप्टेंबर २०१२
- ३) पवार वैशाली - महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख, डायमंड पब्लिकेशन्स, २०१२, पुणे
- ४) पाटील भारती - भारतीय स्त्रियांच्या मताधिकारांच्या चळवळीच्या दशकपूर्ती प्रबोधन, प्रकाशन ज्योती अंक ३५३ एप्रिल २०१७
- ५) प्राचार्य पाटील पी.बी. -पंचायतराज्य जिल्हा नियोजन आणि ग्रामीण विकास, परिसंवाद, प्रकाशक- यशवंतरव चव्हाण प्रतिष्ठाण, १९८९, मुंबई

ग्रामीण विकास आणि योजना

डॉ. सौ. उर्मिला महेश चव्हाण

राज्यशास्त्र विभाग

मिरज महाविद्यालय, मिरज

भारताचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी प्रथम ग्रामीण भागाचा विकास होणे गरजेचे आहे. कारण भारताची 80 टक्के जनता ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावले पाहिजे. त्यासाठी त्यांचा आर्थिक, सामाजिक विकास झाला पाहिजे. भारतात ग्रामीण विकास झाला पाहिजे, त्यासाठी शासनाने विकासाच्या अनेक योजना निर्माण केलेल्या आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात ग्रामीण कोणकोणत्या योजना राबविण्यात आल्या आहेत याचा ऊहापोह करण्याचा आलेला आहे.

प्राचीन काळापासून भारतात पंचायतराज्याचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

आपल्या 'कॅपिटल' या ग्रंथमध्ये कार्ल मार्क्सने भारतातील ग्रामपंचायतीचे वर्णन करताना म्हटले आहे की, हिंदुस्थानातील छोट्या व अतिप्राचीन अशा ग्रामपंचायती अजूनही काही अंशी टिकून आहेत. त्या जमिनीच्या शेतकी काम व हस्तकला यांच्या अनुबंधावर आणि निश्चित अशा श्रमविभागावर आधारलेल्या आहेत. या ग्रामसंस्था स्वयंपूर्ण आणि उत्पादक अशा आहेत. प्रत्येक कुटुंब कातण्याचा आणि विणण्याचा उद्योगधंदा करीतच असते. त्याचे रहस्य या स्वयंपूर्ण ग्रामस्थांच्या उत्पादन व्यवस्थेचा साधेपणा हेच होय.

ग्रामपंचायतीबाबत मत मांडताना रमेशचंद्र दत्त आपल्या 'हिंदुस्थान आर्थिक इतिहास' या ग्रंथात म्हणतात, हिंदुस्थानात ब्रिटिश राजवट सुरु झाल्यापासून जे काही अनिष्ट परिणाम झाले त्यातला सर्वात वाईट परिणाम असा की, ज्या ग्रामपंचायती या देशात जगातील सर्व राष्ट्रांच्या आधी निर्माण झाल्या. विकास पावल्या आणि शतकानु शतके टिकल्या त्या संस्थांचे उच्चाटन केले गेले.

2011 च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येच्या 83.25% जनता ही ग्रामीण जनता आहे. तेव्हा ग्रामीण भागात विकास घडवून आणण्यासाठी ग्रामपंचायती सक्षम असणे गरजेचे आहे. आता 73 व्या 74 व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामपंचायतींना विकासासाठी प्रत्यक्ष अनुदान प्राप्त होवू लागले आहे. अलिकडे शासनाने ग्रामीण भागातील लोकांच्या विकासासाठी अनेक योजना तयार केलेल्या दिसतात. त्यासाठी ग्रामीण विकासाचा अर्थ समजून घेणे महत्वाचे आहे. चेस्टर बोल्स या विचारवंताच्या मते 'ग्रामीण विकासाचा अर्थ शेती या क्षेत्रापुरता मर्यादित नाही तर शाळा, दळणवळण, वीज, सार्वजनिक आरोग्य, प्रशिक्षण केंद्र, लोकसंख्या नियंत्रण केंद्र यांची वृद्धी आणि ग्रामीण संस्कृतीला उत्तेजन देणे या सर्व घटकांचा यात समावेश होतो.¹

2011 च्या जनगणनेनुसार भारतातील अधिकतम जनता ही खेडेगावातच राहते. भारतात 6,49,481 इतकी खेडी आहेत. त्यातील 5,93,615 खेड्यांमध्ये वस्त्या (inhibited) आहेत. भारतातील उत्तर प्रदेश मधील गाझीयापूर जिल्ह्यातील घामर हे सर्वात मोठे खेडे आहे. जवळ जवळ 25 हजार लोकसंख्या या खेड्याची आहे.

ग्रामीण विकासाच्या व्याप्तीचा विचार केला असता खेडेगावात पाणी, वीज, शिक्षण, वाहतूकीची व्यवस्था, प्राथमिक आरोग्यकेंद्रे, शौचालये आणि सांडपाण्याची व्यवस्था इत्यादी मूलभूत सोयी असणे गरजेचे आहे. शेती, रस्ते, बाजारपेठा, रोजगार व्यवसाय, सिंचन, स्वच्छता यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

भारतात विशेषतः महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातील लोकांसाठी विविध योजना निर्माण केलेल्या दिसतात. या योजना ग्रामीण भागातील जनतेचे राहणीमान सुधारण्यासाठी केलेल्या दिसतात. महाराष्ट्राच्या राजकारणाच्या भूतकाळाचा आढावा घेतला तर असता महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण आणि त्यानंतर कन्नमवार व वसंतराव नाईक यांच्या कारकिर्दीत महाराष्ट्रातील जनतेचे राहणीमान उंचावण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले गेले. यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्रात सहकार चळवळीचा पाया रचला तर वसंतराव नाईक यांनी पुढील 11 वर्षे त्याला बळ दिले. महाराष्ट्रातील ऊसाचे उत्पादन वाढले आणि साखर कारखान्याची संख्या शंभरावर गेली. शेतक-यांना जास्तीत जास्त साधने उपलब्ध करून दिली. दूध, द्राक्षे याचे उत्पन्न वाढले. द्राक्षाच्या निर्मितीने आज अनेक वायनरीचे उद्योग उभे राहिलेले दिसतात. विदर्भातील कापसाच्या उत्पादकासाठी सुरु केलेली कापूस ते कापड ही योजना वसंतराव नाईक यांच्या कारकिर्दीत निर्माण झालेली होती.²

1971 साली महाराष्ट्रात भयंकर दुष्काळ पडला. ग्रामीण भागातील जनता रस्त्यावर आली. त्यावेळी अत्यंत आत्मविश्वासाने मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी रोजगार हमी योजनेची मुहूर्तमेढ महाराष्ट्रात रोवली. लाखोंच्या हाताला काम मिळाले. रोजगार हमी योजना ही महाराष्ट्राची योजना आहे. वि. स. पागे हे त्याचे संकल्पक आहेत व वसंतराव नाईक हे त्याचे निर्माते आहेत. या योजनेने

कोट्यावधींना जगण्याचे बळ मिळाले. ही रोजगार हमी योजना नंतर संपूर्ण देशाने स्विकारली. आताची महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना (नरेगा) ही तिचीच विस्तारित राष्ट्रीय आवृत्ती आहे.³ रोजगार हमी योजनेमुळे महाराष्ट्रात रस्त्याचे जाळे आणि छोटे-मोठे बंधारे निर्माण झाले. जास्तीतजास्त शेती सिंचनाखाली आली पाहिजे म्हणून छोटे बंधारे व विहिरी खोदण्याचा धडक कार्यक्रम हाती घेतला गेला. ग्रामीण महाराष्ट्राचा चेहरा बदलण्याचे काम रोजगार हमीतून झाले आहे. नालाबँडिंग, तळ्यातला गाळ काढणे, सपाटीकरण, झाडे लावण्यासाठी खड्डे, शेती नांगरून देणे अशी अनेक कामे रोजगार हमीतून झाली. मागेला त्याला काम असे या योजनेचे स्वरूप होते. स्त्री आणि पुरुष यांना समान मजुरी, काम करणा-या महिलांच्या लहान मुलांना सांभाळण्यासाठी 'निवारा' ही या योजनेची वैशिष्ट्ये आहेत.

महाराष्ट्रातील दुसरी महत्वाची योजना म्हणजे कापूस एकाधिकार खरेदीची ही योजनाही वसंतराव नाईक यांच्याच काळातील त्याचे पुरस्कर्ते यशवंतराव मोहिते होते. विदर्भात कापसाचे पीक आले की व्यापारी दलाल परदेशातला म्हणजेच इजिप्तचा कापूस नागपूरच्या बाजारात आणून ओतत. व्यापारी, दलाल व अडते यांच्या आर्थिक लॉबीवर मात करून मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी एकाधिकार कापूस योजना आणली आणि खरेदीचा अधिकार सरकारने घेतला. पहिल्या 25 वर्षात या योजनेने विदर्भातील शेतक-यांना ताठ मानेने उभे केले. महाराष्ट्रातील या दोन्ही पुरोगामी योजनांचे श्रेय वसंतराव नाईक यांना द्यावे लागेल.⁴

आज जागतिक पातळीवर 'ग्लोबल वॉर्मिंग' चा प्रश्न निर्माण झाला आहे. महाराष्ट्राची गाव, पर्यावरणपूरक आणि नियोजनबद्ध विकसित व्हावीत म्हणून 'पर्यावरण संतुलित समृद्ध ग्राम योजना' 2010 मध्ये तयार करण्यात आली. या योजनेने शाश्वत विकासाच्या आधारे अनेक संकल्पना अंमलात आल्या. लोकसंख्येएवढी वृक्ष लागवड, प्लॅस्टिक बंदी, अपारंपारिक ऊर्जा साधनांचा वापर, घनकचरा, सांडपाणी व्यवस्थापन, स्वच्छता, अनेक कार्यक्रमांबरोबर गाव हागणदारीमुक्त असण्यास प्राधान्य देण्यात आले.

पर्यावरण संतुलित समृद्ध ग्राम योजनेचे वैशिष्ट्य म्हणजे सुधारणा करा, सहभागी व्हा, कामगिरी दाखवा आणि गावांच्या विकासासाठी निधी घेऊन जा. या योजनेच्या पहिल्या वर्षी 12,193 ग्रामपंचायतींनी पहिल्या वर्षी निकष पूर्ण केला. त्यांना 360 रुपयांचा निधी अनुदान म्हणून देण्यात आला. योजनेचे तिन्ही वर्षांचे निकष पहिल्याच वर्षी पूर्ण करण्यात 810 ग्रामपंचायतींना पर्यावरण विकासरत्न म्हणून गौरवण्यात आले. या योजनेने गावांच्या संतुलित आणि पर्यावरणपूरक विकासाचा पाया भक्कम रोवला.⁵

ग्रामीण विकासासाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी अधिनियम 2005 (मनरेगा) ही योजना 25 ऑगस्ट 2005 रोजी मंजूर करण्यात आली. या योजनेनुसार ग्रामीण भागातील वयस्कर प्रौढ व्यक्तीला प्रत्येक आर्थिक वर्षात 100 दिवसांचा रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. 2006 साली देशातील 200 जिल्ह्यात ही योजना राबविण्यात आली तर 2008 साली 593 जिल्ह्यात ही योजना राबविली. ग्रामीण भागातील 4,49,40,870 व्यक्तींना रोजगार मिळाला.

मनरेगा योजनेत स्त्री-पुरुषांना समान वेतन दिले जात होते. मनरेगा योजनेत काही प्रमाणात भ्रष्टाचार झाला त्यामुळे या योजनेत मंजूर झालेल्या रकमा या गरीब वर्गापर्यंत जात नव्हत्या. त्यामुळे या योजनेवर 2015 साली पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी ही योजना अपयशी ठरली आहे अशी टीका संसदेत केली.⁶

भारतीय स्वातंत्र्याच्या सुवर्णजयंतीचे औचित्य साधून केंद्र सरकारने ग्रामीण भागातील स्वयंरोजगाराला चालना देण्यासाठी आखलेली ही महत्त्वपूर्ण योजना आहे. या योजनेची कार्यवाही 1997 साली ग्रामीण विकास मंत्रालयामार्फत सुरू झाली. ग्रामीण भागात अनेक छोटे उद्योग उभारून गरीब ग्रामीण स्त्री-पुरुष नागरिकांच्या क्षमतांचा वापर करून घेणे हा सुवर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचा उद्देश आहे. भारतातील ग्रामीण भागातील गरीब स्त्री-पुरुष सक्षम अहोत आणि त्यांना अर्थसहाय्य मिळाले तर उत्पादन सेवा करू शकतात. या योजनेद्वारे अर्थसहाय्य घेणा-या व्यक्तीला लाभार्थी न म्हणता 'स्वरोजगारी' असे संबोधले जाते. या योजनेसाठी केंद्र व राज्य सरकारमार्फत 75-25 या प्रमाणात निधी उपलब्ध केला जातो.⁷ ग्रामीण महिलांसाठी बचतगटाची निर्मिती करणे, मूलभूत सोईचा विकास करणे, तांत्रिक कौशल्ये विकसित करणे इत्यादी कामे या योजनेमार्फत केली जातात.

मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाद्वारे महिला व बालविकास विभागामार्फत इंदिरा महिला योजनेची अंमलबजावणी केली जाते. सामाजिक विकासाचे उपक्रम जिल्हापातळीवर शासकीय यंत्रणेमार्फत सुरू केले जातात. ग्रामीण पातळीवर ग्रामपंचायतीमार्फत सर्व स्तरावर महिलां मार्फत योजना राबविल्या जातात. स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण युवकांना प्रशिक्षण देणे, ग्रामीण भागातील महिला व मुलांचा विकास, एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, जवाहर रोजगार योजना इत्यादीचा समावेश इंदिरा महिला योजनेत होतो. ग्रामीण अंगणवाडी पातळीवर स्वयंसहाय्यता गट, इंदिरा महिला केंद्रे स्थापन करून प्रौढ शिक्षण, पाणीपुरवठा, कृषी, उद्योग, शिक्षण इत्यादी योजनांचा लाभ महिलांना होण्यासाठी बचत गटाचा मोठा उपयोग केला जातो.

महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव अभियानाची सुरुवात 15 ऑगस्ट 2007 साली झाली. ही योजना महात्मा गांधीजींच्या विचारांवर आधारलेली आहे. महात्मा गांधींना अभिप्रेत असलेल्या ग्रामस्वराज्य या विचारावर तंटामुक्ती ग्राम ही संकल्पना उभी आहे. तत्कालीन ग्रामविकास मंत्री **आर. आर. पाटील** यांनी या योजनेला गावागावात पोहचविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. गाव तंटामुक्त करण्याचे आणि योजनेला न्याय आर. आर. आबांनी दिला. तंटामुक्त योजनेचा उद्देश असा आहे की गावातील तंटे गावातच सोडविणे. लोकसहभागानून तडजोडी करून गावातील तंटे सोडविले पाहिजे, यामध्ये शेतीच्या बांधाचे प्रश्न, खरेदी-विक्री, अतिक्रमण मालमत्ता, वारस हक्क, कौटुंबिक कलह सोडविण्याचे प्रयत्न केले जातात. गावातील पंच, ग्रामसेवक, महिला बचत गट, पोलीस अधिकारी, गाव सुरक्षा दल, तलाठी, पोलीस पाटील, गटविकास अधिकारी, या सर्वांचा समावेश तंटा सोडविण्यासाठी असतो. यासाठी गावातील लोकांची समिती स्थापन केली जाते. गावातील लोकांना भांडण, संघर्ष व गुन्ह्यापासून परावृत्त करण्यासाठी ही योजना अस्तित्वात आली. ही योजना शासकीय स्तरावर राबविली गेली. त्यामुळे त्याला मोठे यश मिळाले. या योजनेअंतर्गत गावांतील जातीय, धार्मिक संघर्षांनाही, पायबंद बसला. वर्षभर तंटामुक्त गाव समितीमार्फत तंटे सोडविले जातात व गावात शांतता निर्माण केली जाते. गाव तंटामुक्त झाले आहे याची माहिती समिती तहसिलदारांना देते व नंतर ही माहिती जिल्ह्यामार्फत 31 जुलै पर्यंत राज्यसरकारला दिली जाते. त्यानंतर 1 ऑगस्ट रोजी राज्य सरकार तंटामुक्त गावाची यादी जाहीर करते. तंटामुक्त गावासाठी 2013 पासून पाच लाखाचा पुरस्कार दिला जातो.

केंद्र सरकारने शेतकऱ्यांसाठी एमकिसान पोर्टल सुरू केले आहे. या पोर्टलद्वारे शेतकऱ्यांना मोबाईलद्वारे सहजतेने माहिती उपलब्ध होते. यामध्ये देशातील 423 लाख शेतकऱ्यांची नोंद आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्रातील 50 लाख शेतकऱ्यांची विक्रमी नोंद आहे. या पोर्टलद्वारे शेतकऱ्यांना हवामान पावसाचा अंदाज पीक, तंत्रज्ञान, किड-रोग नियंत्रण, बाजारभाव, पशुसंवर्धन, मत्स्यव्यवसाय व रेशीम उद्योग याबाबत एसएमएस द्वारे सल्ले पाठवता येतात. त्याचबरोबर महाराष्ट्रात पाच सामुहिक आकाशवाणी केंद्रातून शेतकऱ्यांच्या यशोगाथा कार्यक्रमातून शेतकऱ्यांना प्रेरणा देण्याचे काम केले जाते. उदा. कृषी विज्ञान केंद्र, बारामती, कृषी विज्ञान केंद्र जत (सांगली).

शेतकऱ्यांना कृषीविषयक मार्गदर्शन करण्यासाठी 1998 साली महाराष्ट्रात प्रायोगिक तत्त्वावर **अॅग्रीकल्चर टेक्नॉलॉजी मॅनेजमेंट एजन्सी (ATMA)** म्हणजेच आत्माची स्थापना केली. या संस्थेमार्फत शेतकऱ्यांना शेतीविषयी आधुनिक तंत्रज्ञान, शेतीविकासासाठी विविध शेतकरी सहलींचे आयोजन, महिला शेतकऱ्यांचा शेती विकासाच्या कार्यक्रमात सहभाग, प्रशिक्षण, शेती शाळा, इत्यादी कार्यक्रम राबविले जातात. शेतकऱ्यांचे गट निर्माण करून त्याचे उत्पादन कंपन्यांमध्ये रूपांतर करण्याचे काम आत्मा करते. असे 1100 समुह गट सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात कार्यरत आहेत. कोकम व सेंद्रीय काजू लागवड कार्यक्रम या अंतर्गत राबविला आहे. आत्मामार्फत विविध कार्यक्रम राबविल्यामुळे शेतकऱ्यांना नफा मिळून आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होताना दिसते. थोडक्यात त्यामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती सुधारून त्याचे जीवनमान काही प्रमाणात सुधारलेले दिसते.

स्वच्छ भारत मिशन या कार्यक्रमाची सुरुवात झाली तेव्हा महाराष्ट्रापुढे 60 लाख शौचालये बांधण्याचे उद्दिष्ट होते. 2014 ते 2018 या काळात महाराष्ट्रात 60 लाख शौचालये बांधून इतिहास घडविला. लोकसहभाग आणि लोकांच्या वर्तनात बदल घडविण्यासाठी मागील चार वर्षात राज्यात सतत प्रयत्न सुरू आहेत. ग्रामीण भागातील कचऱ्याचे व्यवस्थापन करून त्याचे खतामध्ये रूपांतर करण्यात येत आहे. स्वच्छता अभियानासाठी शाळा, महाविद्यालये, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद हे सर्व एकत्र येऊन प्रयत्न करीत आहेत. स्वच्छतेविषयी शासकीय पातळीवर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येत आहे. स्वच्छता अभियानात व्यक्तीगत स्वच्छता, पर्यावरण, आरोग्य, पाणी याबाबत जागृती घडविली जाते. देशातील हागणदारीमुक्त ग्रामपंचायतींमध्ये 18 टक्के ग्रामपंचायती महाराष्ट्रातील आहेत. 18 हजार 728 ग्रामपंचायतींचा समावेश आहे. 2017 साली राष्ट्रीय पातळीवर सुरू करण्यात आलेल्या स्वच्छथॉन या अभियानाचा महाराष्ट्रातून प्रारंभ झाला. राज्यातील ग्रामीण भागात **संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान** सुधारित स्वरूपात राबविण्यात येऊ लागले आहे. महाराष्ट्र आणि संपूर्ण देशभर ग्रामीण जनतेला वैयक्तिक शौचालयांच्या सुविधा देणे आवश्यक होते. यात राज्यसरकार यशस्वी झाले आहे. आता ग्रामीण जनतेला घनकचरा हे संसाधन आहे, त्याचे घरातच वर्गीकरण करणे, त्याचा पुनर्वापर करणे, कचरा कुजवून त्याचे खतामध्ये रूपांतर करणे आणि त्याचा उपयोग शेतीसाठी करणे याबद्दल लोकशिक्षण घडविणे सुरू आहे.⁸ याबद्दल समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत ज्ञान पोहचविणे गरजेचे आहे.

ग्रामीण भागातील जनतेला पिण्याचे स्वच्छ पाणी मिळावे, म्हणून ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम राबविला जाताना दिसतो. कारण दूषित पाण्यामुळे रोगराई पसरते. आरोग्याच्या दृष्टीने **ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम** महत्त्वाचा आहे. महात्मा गांधीजींनी आरोग्य आणि स्वच्छतेला अधिक प्राधान्य दिले होते. स्वच्छतेचे महत्त्व सांगताना ते म्हणतात, स्वच्छता ही राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा अधिक महत्त्वाची आहे.

ग्रामविकासासाठी शासनाने काही महत्त्वपूर्ण योजना इ-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून यशस्वी केलेल्या दिसतात. इंटरनेट, वेबसाईट, नेटवर्क, संगणकीकरण, मोबाईल याद्वारे लोकांना सेवासुविधा देण्याचा प्रयत्न सरकारने केलेला दिसतो.

भूमी योजना केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालय आणि कर्नाटक सरकार यांच्या संयुक्त भूमिकेतून स्थापन झाली. कर्नाटक सरकारने भूमी नोंदणीसाठी आणि महसूल वसुलीसाठी भूमी योजना सुरू करून राज्यातील 177 तालुक्यातील 20 लाख महसूल नोंदी संगणकाद्वारे जोडल्या त्याचा फायदा 6 लाख 70 हजार शेतकऱ्यांना झाला. भूमी नोंदणी व सारा वसुलीच्या कार्यात त्यामुळे पारदर्शकता निर्माण झाली.

ज्ञानदूत ई-गव्हर्नन्स योजना - मध्यप्रदेश शासनाने 'ज्ञानदूत' नावाची ई-गव्हर्नन्स योजना सुरू केली. धार जिल्ह्यातील 600 खेड्यांच्या 311 ग्रामपंचायती इंटरनेट व संगणकाच्या माध्यमातून जोडून ग्रामीण लोकांना त्याचा फायदा मिळवून दिला.

दि वायर्ड व्हिलेज प्रोजेक्ट इन वारणा महाराष्ट्रात ही योजना सुरू केली असून 70 खेड्यातील नागरिकांना स्थानिक भाषेत 54 टेलिफोन केंद्राद्वारे ऊस पिकांचा दर, बिले, नोकऱ्या आणि शिक्षण याविषयीच्या सेवा - सुविधा देण्याची व्यवस्था करण्यात आली. वारणा आणि सहकारी उद्योग समूह आणि सहकारी संस्थाना त्याचा फायदा मिळाला.

त्याचबरोबर पंचवार्षिक योजनांच्या आधारे ग्रामविकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पहिल्या पंचवार्षिक योजनापासून बाराव्या पंचवार्षिक योजनांचा अभ्यास केला तर ग्रामिण विकासासाठी सिंचनाच्या योजना, वीज, शेतीचा विकास, लघु उद्योग, कुटीर उद्योग, पोषक आहार, गरीबी हटाव, रोजगार हमी योजना, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, 900 दिवस रोजगाराची हमी इत्यादी बाबींवर भर दिलेला होता. पंचवार्षिक योजनांचा ग्रामीण व्यवस्थेवर चांगला परिणाम झालेला आहे. परंतु ग्रामीण समाज अजूनही पारंपरिक पद्धतीने शेती करण्यावर भर देतो. त्याचबरोबर अधिकतम समाज हा दारिद्र्यरेषेखाली आहे. त्यांच्या विकासासाठी पंचवार्षिक योजनांच्या आधारे प्रयत्न केले आहेत परंतु अजूनही सरकारने प्रयत्नशील राहणे गरजेचे आहे.

शासनाने वरील काही महत्त्वपूर्ण योजनांच्या बरोबर प्रधानमंत्री ग्रामीण विकास, एकात्मिक ग्रामीण विकास, प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना, प्रधानमंत्री रोजगार योजना, इंदिरा आवास योजना, जवाहर रोजगार योजना, राजीव गांधी ग्रामीण विद्युतीकरण योजना, राष्ट्रीय स्वास्थ्य बीमा इत्यादी योजना ग्रामीण विकासासाठी कार्यान्वित असलेल्या दिसतात.

वरील सर्व योजनांचा अभ्यास केला असता असे म्हणता येईल की शासन ग्रामीण विकासासाठी सर्व बाजूनी प्रयत्न करीत आहे. परंतु यासाठी लोकसहभागाची फार मोठ्या प्रमाणात गरज आहे. सुसंवाद व समन्वयाचीही गरज आहे. याबाबत डी. पी. मुखर्जी यांनी ग्रामविकास व प्रगतीच्या संदर्भात सुसंवादाचे तत्त्व, समन्वयाचे तत्त्व या तत्त्वांचा पुरस्कार केलेला आहे. थोडक्यात समाजव्यवस्थेतील अनेक घटकात जितका अधिक सुसंवाद साधला जातो. तितक्या अधिक प्रमाणात प्रगतीच्या प्रक्रियेला आवश्यक असणारे सहकार्य विकसित होत जाते.⁹

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अनेक योजना, पंचवार्षिक योजना निर्माण झाल्या परंतु या सर्वांचा साकल्याने विचार केला तर शेती विकास आणि खेड्यांचा विकास करणे हे अजूनही शासनापुढचे खूप मोठे आव्हान आहे. ग्रामीण भागातील जनता अजूनही मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्यात खितपत पडली आहे. भटक्या आणि आर्थिक व जातीयदृष्ट्या मागास समाजाला आणि सर्व जातींच्या स्त्रियांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात फक्त कागदोपत्री न आणता त्यांना खऱ्या अर्थाने सामिल करून घेतले पाहिजे. त्यासाठी त्यांच्यातील अशिक्षितपणा, अंधश्रद्धा, जाती-पातीतील भेद हे दोष दूर केले पाहिजेत. शासकीय योजना तळागाळातील जनतेपर्यंत पोहचल्या पाहिजेत. ग्रामीण भागातील लोकांनी शेतीशी निगडित कुटीरोद्योग, पशुपालन कोंबडी पालन, या व्यवसायांवर भर दिला पाहिजे. राजकारणात 50 टक्के आरक्षणाने स्त्रिया स्था. स्व. संस्थेत आलेल्या आहेत. या स्त्री शक्तीचा वापर गावाच्या विकासासाठी करून घेतला पाहिजे. त्यांन निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सामिल करून घेतले पाहिजे. स्वातंत्र्याची 72 वर्षे होवूनही आपल्यापुढे अजूनही रस्ते, वीज, पाणी यासारखे प्रश्न आहेत ; ते दूर करून पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक व भौतिक सुविधा निर्माण केल्या पाहिजेत. त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील घराणेशाही, गुंडगिरी, विशिष्ट जातीधर्माचे राजकारण, राजकीय नेत्यांची स्पर्धा हे दोष दूर केले पाहिजेत आणि समता, शिक्षण, कौशल्य विकास, आरोग्याबाबत जागरूकता, पर्यावरणविषयी जागृती, स्त्री-पुरुष समानता, नैसर्गिक साधनसंपत्तीची जपणूक याबाबत जागृती निर्माण केली पाहिजे. थोडक्यात शासकीय योजना आणि लोकसहभाग यातून ग्रामीण भागाचा विकास घडविला पाहिजे.

संदर्भ :

- 1) महाजन व इतर- समता, सामाजिक न्याय आणि लिंगभेद, यशदा, पुणे, 2004
- 2) लोकराज्य - माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. डिसेंबर 2012, पृ. क्र. 10
- 3) कित्ता - पृ. क्र. 10
- 4) कित्ता - पृ. क्र. 19
- 5) लोकराज्य - ग्रामीण भारताचा आयकॉन - जयंत पाटील, ग्रामविकास मंत्री, वित्त मंत्री, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. नोव्हेंबर 2012, पृ. क्र. 27
- 6) पाटील बी. बी. - लोकशाही, निवडणुका, सुशासन, पृ. क्र. 307, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- 7) चौधरी राजेश (संपादक) - 'महिलांसाठी विविध शासकीय योजना' महिला बचतगट हस्तपुस्तिका जळगाव, सहावी आवृत्ती, मार्च 2008 पृ. क्र. 116 व 117 चौधरी लॉ पब्लिशर्स, जळगाव
- 8) लोकराज्य - लोणीकर बबनराव (पाणीपुरवठा व स्वच्छता मंत्री) माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. फेब्रुवारी 2019, पृ. क्र. 15
- 9) गजेंद्रगडकर व्हि. एन. मारुलकर व्हि. एस. - समकालीन भारतीय समाजशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. क्र. 246

भारतीय ग्रामीण समाजातील दुर्बल घटक : स्त्री

प्रा.सुप्रिया आनंदराव देसाई

सहाय्यक प्राध्यापक,
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर

‘वय’ व ‘लिंग’ या दोन जैविक घटकांनुसार प्रत्येक समाज सदस्याची वा समाजघटकाची जीवनस्थिती वेगवेगळी असणे स्वाभाविक ठरते. वंश, धर्म, भाषा, जात, वर्ग, लिंगभेद या सामाजिककारणांमुळे व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये भेदभाव केला जात असेल तर सामाजिक विषमता निर्माण होते. या सामाजिक विषमतेतून समाजव्यवस्थेत सबल घटक व दुर्बल घटक निर्माण होतात. समाजव्यवस्थेत दुर्बल घटक असण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे ‘संसाधनांचे असमान वितरण’ हे होय. ज्या समाजघटकांच्या वाट्यास अधिक संसाधने येतात ते समाज घटक सबल ठरतात. या उलट ज्या समाजघटकांच्या वाट्यास कमी वा अपुरी संसाधने येतात ते समाजघटक दुर्बल ठरतात. समाज व्यवस्थेत सबल घटक आणि दुर्बल घटक असण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे ‘संसाधनांचे असमान वितरण’ हे होय. ज्या समाजघटकांच्या वाट्यास अधिक संसाधने येतात ते समाज घटक सबल ठरतात. याउलट ज्या समाजघटकांच्या वाट्यास कमी वा अपुरी संसाधने येतात ते समाज घटक दुर्बल ठरतात. समाज व्यवस्थेत सबल घटक आणि दुर्बल घटक यांच्यात ताणतणावपूर्ण सामाजिक संबंध व संघर्ष असण्याची शक्यता अधिक असते. त्याचा प्रभाव संपूर्ण समाजव्यवस्थेवर पडतो. या दुर्बल समाजघटकांची ओळख करून घेणे हा समाजसंरचनेच्या अध्ययनाचाच एक भाग आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत दुर्बल घटक या संज्ञेचा समाजशास्त्रीय अर्थ लक्षात घेवून i) आदिवासी ii) दलित iii) स्त्रिया iv) धार्मिक अल्पसंख्याक हे चार भारतीय समाजातील ठळक असे दुर्बल घटक ठरतात.

भारतीय समाजव्यवस्थेतील या दुर्बल घटकांपैकी बुद्धिमत्ता, शारीरिक क्षमता, सर्जनशीलता, कष्ट करण्याची धमक इ. बाबत कोणत्याही बाबतीत कमी नसताना पुरुषांपेक्षा कमी लेखण्यात आलेला तो दुर्बल घटक म्हणजे स्त्री होय.

आज एकविसावे शतक आले तरी जिची गणना दुर्बल घटकांमध्येच केली जाते, ती ग्रामीण स्त्री पुरुषाच्या तुलनेत दुबळीच राहिली. स्त्रीकडे आजही बघण्याचा दुष्टीकोन परंपरागतच आहे.

लिंग हा गुणविशेष निसर्गदत्त आहे, म्हणून जैविकीय दृष्टीने स्त्री व पुरुष समान आहेत असे म्हटले जाते असे असुनही स्त्रियांबाबत भेदभाव का केले जातात? किंवा संधी, हक्क आदी बाबत स्त्री-पुरुष विषमतेची स्थिती का निर्माण झाली? असा प्रश्न उपस्थित होतो यासाठी विचारधारा व सामाजिक संरचना ही दोन ठळक कारणे जबाबदार असल्याचे मत अभ्यासकांनी व्यक्त केले आहे.

i) विचारधारा-

भारतीय समाजात स्त्रिया पवित्र व दैवी वा ईश्वरी आहेत अशी धारणा प्राचीन काळापासून आहे. स्त्रियांच्या नावासोबत ‘देवी’ हा शब्द जोडण्याचा प्रघात आजच्या काळातही सुरू आहे. या धारणेच्या पूर्णतः विरोधी असणारी धारणा देखील भारतीय समाजात पक्की रूजली आहे. ती म्हणजे रजस्वला (मासिक धर्म) या कारणामुळे स्त्रिया या अशुद्ध वा प्रदुषित असतात. अशा या धारणा विचारधारेमुळे स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण झालेली दिसून येते.

ii) सामाजिक संरचना-

संरचनात्मक दुष्टीने पितृसत्ताक व्यवस्था हे स्त्री-पुरुष असमानता निर्माण होण्याचे प्रमुख कारण आहे. पुरुषांच्या वर्चस्वाचे हे तत्त्व केवळ कुटुंबापुरतेच मर्यादित न राहता, घराचा उंबरठा ओलांडून घराबाहेरील जगातही शिरकाव करते, म्हणून आर्थिक सामाजिक अशा सर्व क्षेत्रातील सत्तास्थाने पुरुषांच्या हातात एकवटली असल्याचे सर्वत्र आढळून येते. स्त्रियांचे मुल्य त्यांच्या पुनरुत्पादन क्षमतेवरच पुरुषांशी (पतीच्या/वडीलांच्या) असणाऱ्या नात्यांवरून ठरविले जाते.

ही समाजाची असणारी विचारधारा व सामाजिक संरचनेमुळे समाजाची पुरुषप्रधानता यांमुळे पुरुषांचा दर्जा श्रेष्ठ तर स्त्रियांचा दर्जा कनिष्ठ असतो, सर्वच क्षेत्रांत स्त्री आणि पुरुषांच्या दर्जात भेदभाव दिसून येतो. स्त्रियांना पुरुषवर्गाकडून

सापत्नभावाची वागणुक मिळते. हि लिंग पक्षपाती वागणुक विविध रूपांन प्रकट होते. यांमध्ये स्त्रीला होणारी मारहाण, हुंडाबळी, बलात्कार, लैंगिक छळ, स्त्री बालहत्या इ. अत्याचाराचा समावेश होतो.

त्याचबरोबर स्त्री कनिष्ठत्वाचा विचारकरता स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या पुर्णतः पुरुषांवर अवलंबून आहेत. परिणामतः पुरुषा खेरीज स्त्रीला जीवन जगणे अशक्य आहे. स्त्री पुरुष संबंदात 'पुरुष हा वृक्ष तर स्त्री ही वेल' अशा समाजाच्या असणाऱ्या धारणा, हे आर्थिक परावलंबन पारंपारिक भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या कनिष्ठ दर्जाचे प्रमुख कारण आहे.

या स्त्रियांच्या परिस्थितीत सुधारणा व्हावी, त्यांच्या हक्काचे संरक्षण व्हावे या उद्देशाने भारतीय शासनाने विविध प्रकारचे कायदे केले. शैक्षणिक सोयी-सुविधा, सवलती उपलब्ध करून दिल्या यांतून स्त्री-पुरुष शैक्षणिक समता निर्माण होण्याची वाट सुकर झाली. स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व कमी करण्याच्या दृष्टीने नोकरी, व्यवसाय आणि उद्योग क्षेत्रात विविध सवलती व संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. थोडक्यात आज भारतीय स्त्रियांचा दर्जा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक इ. अशा सर्वच क्षेत्रात उंचावलेला दिसून येतो.

पण समाजाच्या विचारधारेत बदल न झाल्यामुळे आजच्या स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रात प्राप्त झालेली समान संधीत प्रत्यक्षात सहभाग घेताना अनेक समस्यांना , अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे.

त्यापुढीलप्रमाणे :

१. स्त्रियांनी आपल्या भूमिका ठरावीक साच्यातच केल्या पाहिजेत असे मानणारी पुरातनमतवादी विचारसणी
२. घरगुती कामे व बाळसंगोपन या भूमिका सांभाळूनच अर्थाजन केले पाहिजे. यातून नोकरी करताना स्त्रीची खुप तारांबळे उडते.
३. बदलल्या परिस्थितीत देखील स्त्रीची गृहिणी ही भूमिका कोणता ही फरक न होता कायमपणे तिच्या कडे चालुच राहिली पाहिजे
४. स्त्री पुर्णवेळ अर्थाजन करित असलीतरी आर्थिकदृष्ट्या ती स्वतंत्र नाही. कोणत्याही कारणासाठीचा खर्च करण्यापुर्वी तीला पतीची परवानगी घ्यावी लागते.
५. यांतून तिची मोठ्या प्रमाणावर शारीरिक, मानसिक हानी उत्पन्न होत आहे.
६. आरोग्यविषयक नवनविन समस्यांचा उदय तिच्या जीवनात दिवसेंदिवस वाढत आहे.

यामुळे आजच्या भारतीय समाजातील या (स्त्री) दुबळ्या घटकाच्या उन्नतीकडे, विकासाकडे पाहता प्रथमतः भारतीय समाजाच्या विचारधारेमध्ये व संरचनेमध्ये मुलगामी बदल होणे गरजेचे आहे. म्हणजेच या समाजातल्या स्त्री व पुरुष या दोहो घटकांकडे संसाधनाचे समप्रमाणात वितरण झाले पाहिजे. त्याच बरोबर समाजाने स्त्रीला बहाल केलेले स्त्रीत्व. स्त्रीत्व म्हणजे घरात बसणे, भिन्नेपणा, शालीनता, दुर्बलता, नाजुकपणा अशा आपल्या स्त्रीत्वाबद्दल्या पारंपारिक व रूढीने रुजलेल्या या कल्पना आता स्त्रीने सोडून दिल्या पाहिजेत. खोटी नम्रता किंवा भिन्नेपणा टाकुन देवून आता धीट झाले पाहिजे. दिखाऊपणा, पोषाखीपणा, कृत्रिम नाजुकपणा सोडून परिस्थितीला धैर्याने तोंड देण्याचा कणखरपणा आणला पाहिजे. पुरुषांच्याबरोबरीने समाजात काम करायचे आहे हे लक्षात घेवून मोकळेपणाने पण सावधपणे आज स्त्रीने वागले पाहिजे.

पंचायत राज आणि राष्ट्रीय चळवळीचा विकास

प्रा. नितीन तुकाराम जाधव

सहा. प्राध्यापक, (इतिहास विभाग)

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

प्रस्तावना :-

राष्ट्रीय चळवळीच्या सुरुवातीच्या काळात पंचायत हा मुख्य मुद्दा नव्हता, यात काही शंका नाही. परंतु राष्ट्रीय नेते या विषयावर असंबंधित आहेत असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. रामकृष्ण मिशन, इंडियन नॅशनल काँग्रेस, आर्य समाज आणि इतर अशा संघटनांनी ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि ग्रामपंचायती बळकट करण्यासाठी काम केले. 1906 मध्ये काँग्रेसने 'स्वराज्य' या विषयावर ठराव मंजूर केला आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांची शक्ती वाढविण्यात यावी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरील अधिकृत नियंत्रण हटवावे अशी मागणी केली. भारतीय नेत्यांनी ब्रिटिश सरकारला इंग्रजी स्थानिक सरकारचे मॉडेल लागू करण्यास सांगितले.

1912 मध्ये, काँग्रेसच्या अधिवेशनात नेत्यांनी अहवाल अमलात आणण्याची व पंचायतींच्या आर्थिक संसाधनांमध्ये विस्तार करण्याची आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अधिकार व कार्य वाढविण्याची मागणी केली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकाधिक प्रतिनिधीक बनविणे, अधिकृत हस्तक्षेप दूर करणे, निवडलेल्या सभापतींची तरतूद करणे आणि किरकोळ नागरी दावे, प्राथमिक शिक्षण, स्वच्छता यासारखी किरकोळ कामे त्यांना देण्यात यावी अशी राष्ट्रीय नेत्यांची मागणी होती, वरील मताच्या आधारे हे सांगता येईल की त्यांनी ब्रिटिश सत्तेपासून प्रतिनिधी मंडळाची मागणी केली आणि स्थानिक संस्था, केंद्र किंवा राज्य सरकारच्या अधिकृत संस्था राहतील. त्याचे प्रतिनिधित्व आणि बेझंट मंडळ आणि बिपिनचंद्र पाल यांनी केले.

गांधीजी आणि पंचायती राज :-

गांधीजी हे भारतीय राष्ट्राचे शिल्पकार असल्याने, ग्रामपंचायती विषयी महात्मा गांधीजींचे मत जाणून घेणे महत्वाचे आहे. तत्कालीन प्रसिद्ध राष्ट्रीय नेते लोकमान्य टिळक यांचे निधन 1 ऑगस्ट 1920 रोजी झाले. त्यानंतर महात्मा गांधी हेच देशाचे निर्विवाद नेते झाले आणि त्यांच्या नेतृत्वात देशाने तीन आंदोलने केली. या उलथापालथीतून इंग्रज सरकार सावरले नाहीत. गुलामीच्या झोतातून देशाला खडबडून जागी करून देणारी पहिली उलथापालथ, 'असहकार चळवळ' होती. 1921 मध्ये विधिमंडळावर बहिष्कार टाकला. दुसरे 1930-32 मधील नागरी सविनय कायदेभंग चळवळ आणि तिसरे आणि शेवटचे 1942-45 मध्ये भारत छोडो आंदोलन केले.

महात्माजी कोणत्याही सुधारणांबाबत समाधानी नव्हते. शेवटी 1947 मध्ये त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात यश मिळविले. त्यांचे संपूर्ण लक्ष 1920 ते 1947 पर्यंत भारताचे स्वातंत्र्य मिळविण्यावर केंद्रित केले गेले. त्यांनी वेळोवेळी गाव पंचायती बद्दल आपले विचार व्यक्त केले.

गांधीजी महान दूरदर्शी नेते होते, भारतासाठी सर्वात योग्य प्रणाली म्हणून लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे महत्त्व त्यांनी ओळखले होते. गाव आणि पंचायत यांना आधार देण्याचा त्यांचा युक्तिवाद ही भारताची ऐतिहासिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी होती. त्यांचे म्हणणे होते "जर खेड्याचा नाश झाला तर भारत ही नष्ट होईल. संपूर्ण भारत राहणार नाही", लोकांचे स्वतःचे भाग्य ठरविण्याच्या शक्तीच्या विचारसरणीचा महान प्रचारक स्वराज्य या संकल्पनेचा पुरस्कार करीत ज्यामध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा च्या आधारे ग्रामपंचायतीचे व्यवस्थापन करण्यात पंचायतीची वेगळी भूमिका असते. या लोकशाहीच्या खऱ्यादृश्यांचे त्यांनी ठाम समर्थन केले.

लोकशाही व्यवस्था तळागळातील पातळीवर इतकी मजबूत असेल तिथेच व्यवस्था शक्य आहे. त्यांनी वरपासून खालपर्यंत च्या लोकशाहीचा विरोध केला. गांधीजींच्या मते "केंद्रात बसून वीस माणसे खऱ्या लोकशाहीचे काम करू शकत नाहीत, प्रत्येक खेड्यातील लोकांनी काम केले पाहिजे". जोपर्यंत भारताला स्वातंत्र्य मिळत नाही तोपर्यंत ग्रामपंचायतीची त्यांच्या संकल्पनेला आकार घेता आला नाही, अशीच एक संकल्पना जी वारंवार नमूद केली

जाते ती खाली दिली आहे "स्वराज्य", गाव ही माझी कल्पना आहे की ती एक पूर्ण प्रजासत्ताक आहे. जो आपल्या शेजारणी पासून आपल्या आवश्यकते साठी स्वतंत्र नाही आणि तरीही इतर अनेकांवर अवलंबून आहे ,ज्यावर अवलंबून असणे आवश्यक आहे ,त्याच्या कपड्यांसाठी स्वतःची अन्न, पिके आणि कापूस लागवड ही चिंता असेल, यामध्ये आपल्या गुरेढोरे ,करमणूक आणि आपल्या मुलांसाठी आणि मुलांसाठी क्रीडांगण असावे.

ब्रिटिश सत्तेच्या उदयानंतरही समाजातील लोकांचे जीवन विस्कळीत झाले. पंचायतीची संकल्पना देशाच्या आणि राष्ट्रवादी चळवळीची कल्पनाशक्ती कायम राहिली आणि स्वातंत्र्याच्या पूर्वसंध्येला स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या भूमिकेला वेगाला आणि बदलत्या परिस्थितीत एक नवीन महत्त्व प्राप्त झाले. स्वातंत्र्य आणि कल्याणकारी राज्य ही संकल्पना स्वीकारण्याची, घटना निर्मात्यांना नवे आव्हान दिले. गांधीजींच्या स्वतंत्र भारताच्या स्वप्रांतील ग्रामस्वराज्य किंवा स्वराज्य हे प्रशासनाचा आधार होते. गांधीजींनी असा दावा केला की भारत गावात राहतो आणि ग्रामीण जनतेने सत्ता हस्तांतरित करण्याची विनंती केली. लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणाद्वारे आणि पंचायती राज यांनी तळागाळातील ग्रामीण भागातील सर्वांगीण वर्चस्व आणि सार्वभौमत्वावर त्यांचा विश्वास होता. महात्मा गांधी आणि इतर राष्ट्रवादी नेत्यांच्या स्वप्रांंच्या बाबतीत प्राचीन भारतातील काही सुवर्ण परंपरा परत करून आणि भारतीय संस्कृतीला अनुकूल असलेल्या स्वदेशी संस्थांचे पुनरुज्जीवन करून भारत रामराज्य मिळवू शकला. गांधीजींना याची खात्री पटली कि ग्रामपंचायतीमध्ये प्रचंड क्षमता आहे. तळागाळातील लोकशाही परस्पर सहकार्य आणि ऐच्छिक प्रयत्नांवर आधारित संस्था आहेत.

पंडित नेहरू आणि पंचायती राज:-

जवाहरलाल नेहरू यांनी पंचायतीराज या शब्दाला लोकशाही विकेंद्रीकरण यापेक्षा प्राधान्य दिले, कारण यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना आवश्यक महत्त्व देण्यात आले होते. ग्रामीण भारताच्या दारात विकासाचे प्राथमिक साधन म्हणून त्यांनी पंचायती राजच्या संस्था स्थापन केल्या. त्यांना हवे होते की पंचायत, लोकांनी, जनतेने निवडलेल्या पाहिजेत, आणि त्यांना अधिकार दिले ,विकासाचे प्राथमिक साधन होण्याची जबाबदारी सोपविली, त्यांना सक्षम जबाबदार व शिस्तबद्ध होण्यासाठी पंचायतवर अर्थसहाय्य असावे अशी त्यांची इच्छा होती. 1958 नंतर च्या काळात नेहरूंना विकेंद्रीकरण आणि पंचायत राजमध्ये लोकशाहीला तळागाळात नेण्याच्या उद्देशाने तीव्रपणे रस निर्माण झाला. 1948 मध्ये प्रांतांमध्ये स्थानिक स्वराज्य मंत्रींच्या संमेलनाचे उद्घाटन करताना नेहरू म्हणाले "स्थानिक स्वराज्य संस्था आहेत आणि लोकशाहीच्या कोणत्याही व्यवस्थेचा आधार असणे आवश्यक आहे ,लोकशाहीच्या वरच्या बाजूस विचार करण्याची सवय लागली आहे ,त्याप्रमाणे खालच्या बाजूला लागलेली नाही. आपण खाली लोकशाहीला पायावर उभे केल्याशिवाय वरच्या बाजूला लोकशाही यशस्वी होणार नाही".

भारतीय राजकारणाने एक आर्किटेक्ट असलेल्या नेहरू यांना व्यक्ती आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासाच्या प्रगतीसाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्याची आवश्यकता भासू लागली. सभ्यतेच्या संतुलित वाढीसाठी औद्योगिकीकरण आणि विकेंद्रीकरण यांच्यातील समतोल विकासावर त्यांनी भर दिला. नेहरूंच्या केंद्रीकृत मॉडेलच्या कमकुवतपणा लक्षात घेत, गांधीजींनी पुन्हा लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या कल्पनेला जोरदार समर्थन दिले.

जयप्रकाश नारायण आणि पंचायती राज:-

जयप्रकाश नारायण हे उदयन्मुख केंद्रीकृत ,शहरीकरण व औद्योगिक समाज याचे ते टीकाकार होते. त्यांच्यामध्ये केंद्रीकृत कारभाराच्या यंत्रणेत, सत्ता समाजातील उच्चभू लोकांवर अवलंबून असते .केंद्रीकृत प्रणाली नष्ट करण्यासाठी त्यांनी साम्यवादी समाज स्थापनेचा प्रस्ताव ठेवला. खेड्यात या व्यवस्थेचे प्राथमिक एकक असेल. शहरे आणि शहरांच्या तुलनेत ते म्हणाले की " ग्रामीण समाज मूल्य प्रणालीवर आधारित आहे आणि तेथे विकसित केलेली व्यवस्था अधिक सक्षम लोकशाही असेल". भारतातील केंद्रीकृत संघराज्य प्रणालीचा अनुभव घेतल्यानंतर, जयप्रकाश नारायण म्हणाले "सध्याच्या संघराज्य रचना पेक्षा भारतातील पंचायत सरकार लोकशाहीवादी असेल तुम्ही जितके शक्य असेल तितके खाली दिल्लीपासून सरकार घेतात आपल्याकडे अधिक लोकशाही आहे कारण यावेळेस अधिक

आर्थिक लोकांना त्यांच्या कारभाराच्या कार्यात त्यांच्या व्यवहारात भाग घेण्याची संधी मिळते त्यांच्या कारभाराच्या कार्यात त्यांच्या व्यवहारात भाग घेण्याची संधी मिळते".

स्वातंत्र्योत्तर विकास आणि पंचायती राज:-

15 ऑगस्ट 1947 रोजी आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. संविधान सभा सुरू झाली नव्या भारताच्या मसुद्याच्या घटनेवर चर्चा झाली. पण पहिल्या मसुद्यात ग्रामपंचायतीचा उल्लेख नव्हता, घटनेत पंचायत स्थापने याव्यतिरिक्त एच.व्ही.कामत,टी. प्रक्षम, मनमोहन दास, अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर, प्रा.एन.जी. रंगा, के.संथम यांनी घटनेत ग्रामपंचायतींना योग्य ते स्थान देण्याचे महत्त्व यावर विशेष जोर दिला.संविधान सभेने गांधीवादी प्रस्ताव मान्य केला नाही.स्थिरता, ऐक्य आणि आर्थिक प्रगतीतसेच केंद्रीकृत सरकारची मागणी यावर भर दिला.

गांधीजींनी सुधारित मसुद्यात त्याचा समावेश करण्यावर जोर दिला. कारण पंचायती राज हे त्यांच्या भावी भारताविषयीच्या दृष्टिकोनाचे एक महत्त्वाचे घटक होते. ज्यात आर्थिक आणि राजकीय शक्ती विकेंद्रीत केली जायची आणि प्रत्येक गाव आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होते. डॉ.राजेंद्र प्रसाद यांनी स्वराज्य शास्त्राची एकके म्हणून खेड्यांच्या गांधीवादी संकल्पनेचा पूर्ण विचार केला पाहिजे अशी अपेक्षित आशा व्यक्त केली. परंतु विरोधी मतांमध्ये कोणताही समतोल साधणे कठीण होते.

जवाहरलाल नेहरू आपल्या 1948 ला सभेच्या उद्घाटनपर भाषणात म्हणाले "स्थानिक स्वराज्य संस्था ही लोकशाहीच्या कोणत्याही वास्तविक व्यवस्थेचा आधार आहे. आणि ती असणे आवश्यक आहे .लोकशाहीचा सर्वात वरच्या भागावर विचार करण्याची सवय झाली आहे. लोकशाही फक्त 'शीर्षस्थानी' असू शकत नाही".

चांगल्या विचारविनिमयानंतर आणि के. संथानाम यांनी राज्यघटनेत पंचायत समाविष्ट करण्याचा ठराव आणला. स्वतंत्र भारतासाठी राज्यघटनेची आराखडा तयार करण्याची करणारी घटना समितीने गांधीवादी विचारांचे आदर्श स्वीकारले आणि राज्य धोरणांचे निर्देशक तत्व मध्ये पंचायतीशी संबंधित तरतुदींचा समावेश करून राज्य सरकारांना पंचायतीच्या निर्मितीसाठी सक्षम बनविण्याचा मार्ग मोकळा करून दिला. अधिकार, कार्य आणि संसाधने उपलब्ध करून दिली , जेणेकरून त्यांना स्वराज्य संस्थांचे एकक म्हणून काम करता येईल.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कोणतीही टिप्पणी न करता संबंधित दुरुस्ती स्वीकारली. स्वातंत्र्यलढ्यात झालेल्या संघर्षाच्या काळात गांधीजींच्या विचारांना आणि प्रदीर्घ काळातील काँग्रेसच्या आदर्शांना आदरांजली म्हणून विधानसभेने हे सहजपणे स्वीकारले.

राज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्त्वानुसार कलम मध्ये बदल झालेल्या या दुरुस्तीत असेम्हटले आहे"राज्य ग्रामपंचायतींचे आयोजन करण्यासाठी त्यांना आवश्यक पावले उचलतील आणि त्यांना अशा प्रकारच्या अधिकार देतील जेणेकरून त्यांना स्वराज्य संस्थांचे कार्य करण्यास सक्षम करावे लागेल".

तसेच अनुच्छेद 246 नुसार, राज्य विधानसभेत कोणत्याही विषयाशी संबंधित कायदे करण्यास सक्षम करते. स्थानिक शासन कसे विकसित करावे लागेल यासंदर्भात घटनेने स्पष्ट निर्देश दिले आहेत. याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे योग्य कामकाज सुनिश्चित करणे राज्य सरकारांवर बंधनकारक झाले. प्रशासनाची कार्यक्षम यंत्र बनविणे, धोरणे बनविण्यास व अंमलबजावणी करण्यास सक्षम अशा स्थानिक संस्था विकसित करणे, हे राज्याचे लक्ष होते. पंचवार्षिक योजनांद्वारे ग्रामीण पुनर्बांधणी शक्य होते असे वाटले आणि ग्रामपंचायतीची ग्रामीण भागात विकासाची साधने ठरली. राज्यघटनेत पंचायतीचा समावेश केल्याने या संस्थेच्या वाढव गतीस नवीन गती प्राप्त झाली. प्रत्येक ग्रामपंचायतीच्या रचनेचे लोकशाहीकरण करण्याच्या दृष्टीने व त्यामध्ये ग्रामीण विकासाचे अधिकाधिक अधिकार बनविण्याचा उद्देशाने प्रत्येक राज्याने पंचायत अधिनियमनकेले. पंचायत आयोजित करण्यासाठी आणि त्यांचे काम पाहण्यासाठी विशेष विभागांची स्थापना केली

References

1. Annie Besant, Self Government for India, Madras : 1915, p. 15.
2. K. Majumdar and Bhanwar Singh, op.cit, p. 66

3. Shriram Narayan (ed.), The Selected Works of Mahatma Gandhi, Vol. VI, Ahemdabad: Navjivan Publishing House, 1968, p. 450.
4. K. Majumdar and Bhanwar Singh, op. cit, pp. 66-67.
5. RatnaGhosh and Alok Kumar Pramanik, op. cit., p. 213.
6. Ramesh K. Arora and MeenakshiHooja, Panchayati Raj Participation and Decentralization, New Delhi :Rawat Publications, 2009, p. 172.
7. Shriman Narayan (ed.), The Selected Works of Mahatma Gandhi, Vol. VI, Alamdabad :Novajivan Publishing House, 1968, p. 344.
8. Shriman Narayan (ed.), op. cit, p. 449. 137
9. M. R. Biju, Dynamics of New Panchayati Raj System, New Delhi :Kanishka Publishers, 1998, p. 21.
10. H. D. Malaviya, Village Panchayat in India, New Delhi : Economic and Political Research Department, All India Congress Committee, 1956, p. 257.
11. Nehru Reffered to these Experiments as "Basically Revolutionary", Reference No. 68, p. 247.
12. Vimal Prasad (ed.), Jayaparkash Nary ana Selected Works, Vol. IX, Delhi :Mahor Publication, 2007, p. 157.
13. Pawan Kumar Jha and ChandanaJha, Panchayat Raj and Dynamics of Rural Development, Delhi : Apex Books Publishers and Distributaries, 1999, pp. 2-3.
14. Quoted in VedPrakashArora, "First Panchayati Raj Sammelan- A Resume," Kurukshetra, Vol. XXXVII, No. 6. March 1989, p. 33.
15. Quoted in H. D. Malviya, Village Panchayats in India, New Delhi : All India Congress Committee, 1956, p. 257.
16. S. Chander Shaker, op. cit, 2007, p. 7
17. D. Sunder Ram, Dynamics of Grassroots Governance in India, New Delhi :Kanishka Publishers, 2007, p. 7.

ग्रामीण विकास आणि योजना

विक्रमसिंह बाबासो राऊत

एम.ए., एम.एड.,
नेट (शिक्षणशास्त्र), सेट (शिक्षणशास्त्र), नेट (भूगोल), सेट (भूगोल),

शैलेंद्र बजरंग गुंड

बी.कॉम, एम.लीब., डि.सि.एम.,
सेट(ग्रंथालय माहितीशास्त्र)

प्रस्तावना —

जगभर शहरांचा सतत विकास होत असून सुध्दा जागतीक लोकसंख्ये पैकी ग्रामीण भागात रहाणा—या लोकांचे प्रमाण सन १९५० मध्ये ७९ टक्के पेशा थोडे अधिकच होते. तर भारत देशामध्ये १९७१ मध्ये ८२ टक्के लोक ग्रामीण भागात रहात होते. सहाजिकच आर्थिक नियोजनाद्वारे राष्ट्र विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास अत्यंत आवश्यक ठरतो आणि म्हणूनच ग्रामीण समस्यांचे स्वरूप निटपणे समजून घेवून त्या समस्या सोडवण्याचे कसोशीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांना तर ग्रामीण विकासाची गरज फारच तीव्रतेने भासते.

उद्देश —

- १) ग्रामीण विकास या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- २) ग्रामीण विकासाच्या घटकांचा अभ्यास करणे.
- ३) ग्रामीण विकास योजनांचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पध्दती —

प्रस्तुत संशोधनाकरीता दुय्यम स्रोतांचा वापर करणेत आला आहे. माहितीचे संकलन संदर्भ ग्रंथ, मासिके, पुस्तके, सांख्यिकी अहवाल, राष्ट्रीय व स्थानिक वर्तमानपत्रे तसेच विविध संकेत स्थळांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन —

ग्रामीण विकास —

“ खेड्यातील किंवा ग्रामीण क्षेत्रातील विविध घटकात अपेक्षित संख्यात्मक व गुणात्मक बदल घडवून आणणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.”

" Rural Development is a strategy designed to improve the economic and social life of specific group of people - The rural poor."

- Uday Parikh

“ ग्रामीण गरीबांच्या विशिष्ट गटाच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी तयार केलेली व्यवस्था म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

— जागतीक बँक

“ शासनाच्या व लोकांच्या संघटीत प्रयत्नाद्वारे सर्व समाजाच्या मतांनुसार आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणारी व राष्ट्रीय विकास कार्यक्रमाला हातभार लावायला शिकविणारी प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

— संयुक्त राष्ट्र संघटना

ग्रामीण विकासाचे घटक —

- १) आर्थिक विकास
- २) मुलभूत गरजांच्या पूर्ततेची तरतूद करणे
- ३) गुणवत्ता पूर्ण जीवनस्तर सुधारणे.

- ४) मानवी क्षमतांचा विकास करणे
५) मानवी विकासाचा दृष्टीकोन

ग्रामीण विकास योजना —

१) केंद्र पुरस्कृत योजना —

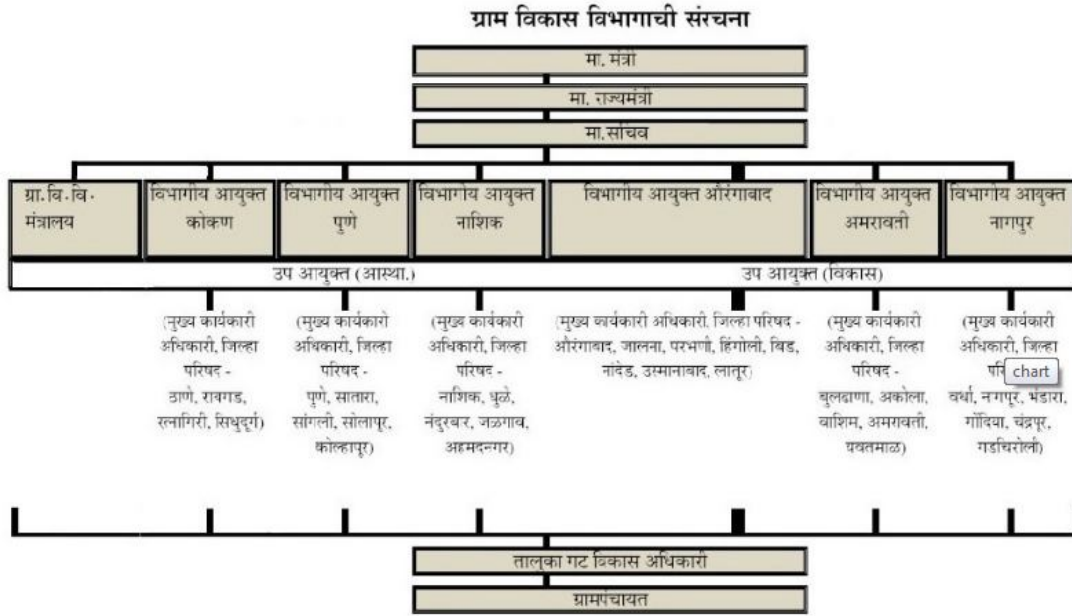
- कायमस्वरूपी विक्री केंद्र बांधणे
- श्यामा प्रसाद मुखर्जी रूबन अभियान
- राष्ट्रीय बायोगॅस व खत व्यवस्थापन कार्यक्रम
- महालक्ष्मी सरस प्रदर्शन
- दीन दयाल उपाध्याय कौशल्य विकास योजना
- प्रधानमंत्री आवास योजना— ग्रामीण
- महिला किसान सशक्तीकरण कार्यक्रम
- महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनशैली मिशन
- प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना
- राष्ट्रीय ग्रामस्वराज योजना
- सामाजिक, आर्थिक व जात सर्वेक्षण
- स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था (R & SETI) संबंधीचे सर्व कामकाज.

११) राज्य पुरस्कृत योजना —

- तीर्थक्षेत्र विकास कार्यक्रम
- वित्त आयोग
- स्मार्ट ग्राम योजना
- मा लोकप्रतिनिधीनी सुचविलेल्या ग्रामीण भागातील गावांतर्गत रस्ते, गटारे व अन्ये मुलभूत सुविधांचा विशेष कार्यक्रम
- ग्रामपंचायतींना जनसुविधांसाठी विशेष अनुदान
- मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना
- जिल्हा परिषद व पंचायत समिती इमारत बांधकामाकरीता सहाय्यक अनुदान

संघटनात्मक संरचना —

निष्कर्ष —

- ❖ ग्रामीण विकासाची संकल्पना व्यापक असून त्यामध्ये उद्योग, शेती या सारख्या ग्रामीण जीवनाशी संबंधित असलेल्या गोष्टींचा समावेश होतो.
- ❖ ग्रामीण भागातील जनतेच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात सुधारणा घडवून आणणे हे ग्रामीण विकासाचे प्रधान उद्दिष्ट आहे.
- ❖ ग्रामीण विकास जलद व प्रभावीपणे होण्यासाठी शासन स्तरावर व लोकांनी संघटीत पणे आणि संयुक्तपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
- ❖ ग्रामीण विकास कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी लोकांना प्रवृत्त करणे ही बाब महत्वाची आहे. लोकांना स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण करणे हे उद्दिष्ट महत्वाचे आहे.
- ❖ ग्रामीण भागातील शेतीचा सर्वकष जदल विकास ग्रामीण जीवनात आधुनिक नितीमुल्यांची रचना, खेडयात रहाण्या—या जनतेच्या जीवनमानात सुधारणा आणि जनतेच्या विचारसरणीत अमुलाग्रही बदल ही ग्रामीण विकास प्रक्रियेची महत्वाची बाब आहे.

संदर्भ ग्रंथ —

- १) सतत ग्रामीण विकास — ग्राम विकास मंत्रालय, भारत सरकार
- २) ग्रामीण विकास — सिध्दांत, नितीयां एवं प्रबन्ध — सिंह कटार
- ३) पंचायत राज एवं ग्रामीण विकास — धर्मेन्द्र सिंह
- ४) भारत मे पंचायती राज — हरीश कुमार खत्री
- ५) ग्रामीण विकास आणि योजना — दत्तात्रय आघाव
- ६) लोकसहभाग आणि ग्रामीण विकास — बिभीषण करे
- ७) Role of panchayat raj in India - Singh S.K.
- ८) panchayat raj And Rural Development - Subhash Kansal.
- ९) <https://rdd.maharashtra.gov.in/>
- १०) <https://rural.nic.in/>

